

1700-TAL

NORDIC JOURNAL FOR
EIGHTEENTH-CENTURY STUDIES

2024
VOLUME 21

1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by
Svenska sällskapet för 1700-talsstudier
in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
Norsk selskap for 1700-talsstudier
Dansk selskab for 1700-talsstudier
Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: Associate Professor Johannes Ljungberg, Linköping University, Sweden

Co-editors: PhD Ella Viitaniemi, University of Tampere, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Associate Professor Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; Unnur Birnna Karlsdóttir, University of Iceland, Iceland

Review editors: PhD Astrid Wendel-Hansen, Friedrich Schiller University Jena, Germany; PhD Sophie Holm, University of Helsinki, Finland; PhD Are Bøe Pedersen, NLA University College, Norway; Associate Professor Simona Zetterberg Nielsen, Aarhus University, Denmark; PhD Sigurgeir Guðjónson, independent scholar, Iceland

Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; PhD Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Professor Jonas Nordin, Lund University, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaurepaire, Université Nice Sophia Antipolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt, Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor Laszlo Kontler, Central European University, Hungary; Professor Thomas Munck, University of Glasgow, UK; Professor Kristoffer Neville, University of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany; Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric Schnakenbourg, Université de Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig, University of Vienna, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University, UK; Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA.

© 1700-tal & the authors 2024

Typesetting: Henri Terho

Printing: Commissioned by Publit, Sweden 2024

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Back cover: © Daniela Pawel, NTNU Vitenskapsmuseet. CC BY 4.0.

1700-tal « 2024

JOHANNES LJUNGBERG: *Förord* « 5

Articles

PETER SEBASTIAN HATLEBAKK: *A tale of two Germanias: Translations of Tacitus into Danish in the Revolutionary Decade* « 9

MATILDA AMUNDSEN BERGSTRÖM & ELLEN HOLM: "Att efterfölja Amazoners exempel". *En okänd svensk 1700-talsdiskussion om kvinnors tapperhet* « 33

ANNE-SOFIE SCHJØTNER SKAAR: *Broken promises of marriage in early eighteenth-century Norway: the case of Madam Bull vs Lieutenant Rosencrantz* « 63

ANTON RUNESSON: "Jag må nu dö medan jag har förståndet qwar, så kan jag weta på hwem jag tror". *Torturerades perspektiv på tortyr i en resningsprocess 1760* « 87

ANNABELLA SKAGEN & DANIELA PAWEL: *Musikkselskapets portrettmedaljonger. Kunsthåndverk og borgerlig selvfremstilling i Trondhjem 1786* « 104

JOHANNES HEUMAN, HEDVIG MÅRDH & ALFRED SJÖDIN: "Det bästa svenska lustspel i fosterländsk anda". *Hedvig von Numers pjäs På Gröna Lund och det kulturella minnet av den gustavianska epoken* « 129

Short Essay

BRAGI ÓLAFSSON, 'Blind Dislike of Anything New': *Culture and Change in Medical Literature in Eighteenth-Century Iceland* « 157

Debatt: Forskartillvaron i 2020-talstappning

ASTRID WENDEL-HANSEN, *Academic precarity in Germany – #IchBinHanna in #Research-Wonderland* « 166

MY HELLSING, *Att fostras till forskare* « 174

ARE BØE PEDERSEN, *Hvordan – og hvorfor – starte en organisasjon for forskere tidlig i karrieren?* « 184

Dissertations

- OLOF BLOMQVIST, *I Want to Stay. Local Community and Prisoners of War at the Dawn of the Eighteenth Century*, review by Jonas Lindström « 189
- LOTTA NYLUND, *Alexander Lauréus genremålningar och den tidiga romantikens visuella kultur*, review by Christopher Landstedt « 193

Literature reviews

- CHARLOTTE APPEL & NINA CHRISTENSEN (RED.), *På sporet af børn og bøger. Læsekultur og medier 1750–1850*, review by Lis Norup « 196
- RUTH HEMSTAD, JANNICKE S. KAASA, ELLEN KREFTING & AINA NØDING (EDS.), *Literary Citizenship in Scandinavia in the Long Eighteenth Century*, review by Anne Sigfrid Refsum « 201
- MAGNUS TESSING SCHNEIDER & MEIKE WAGNER (EDS.), *Performing the Eighteenth Century. Theatrical Discourses, Practices, and Artefacts*, review by Elisabeth Svarstad « 204
- PETER THULE KRISTENSEN (RED.), *Lauritz de Thurah. Barokkens arkitektur og verdensbillede*, review by Klaus Højbjerg « 209
- ANNA PERÄLÄ, *Boktryckarnas ädla konst. Persondikter 1605–1764*, review by Valborg Lindgärde « 213
- HREFNA ROBERTSDOTTÍR & JOHANNA TH. GUDMUNSDOTTÍR (RED.), *Landsnefndin fyrri 1770–1771. Den Islandske Landkommission 1770–1771*, review by Einar Hreinsson « 216
- CHARLOTTA WOLFF, *Johan Fredrik Aminoff. Kustaviaani kahdessa valtakunnassa [Johan Fredrik Aminoff: Gustavian i två rikén]*, review by Jenni Merovuuo « 221
- JANNE HAIKARI, MARKO HAKANEN, ANU LAHTINEN & AXEL SNELLMAN (RED.), *Adelns historia i Finland*, review by Brita Planck « 223
- TRYGVE RIISER GUNDERSEN, *Haugianerne 1. Enevelde og undergrunn*, review by Johannes Ljungberg « 226
- MY HELLSING & JOHANNA ILMAKUNNAS (RED.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå 1700–1850*, review by Martin Wottle « 230
- ELLA VIITANIEMI (TOIM.), *Kirkko, papisto ja yhteiskunta 1600–1800* [Kyrkan, prästerskapet och samhället, 1600–1800], review by Kasper Kepsu « 233

Förord

Det här numret av *1700-tal* är finansierat av *Slots- og Kulturstyrelsen*, vilket härmed tacksamt erkännes. Sedan *1700-tal* utvecklades till en samnordisk tidskrift i mitten av 2010-talet har vi erhållit värdefull finansiering av Nordiska Rådets organ NOP-HS för att driva den löpande verksamheten. 2018 beviljades vi dessutom extraordinära medel för att digitalisera tidskriften och för att ge den grafiska designen ett ansiktslyft. Denna engångssatsning har förskönat både den digitala och den fysiska utgåvan på permanent basis. De medel vi behöver årligen går uteslutande till den digitala versionen. Nu har emellertid NOP-HS dragit in sitt nordiska tidskriftsstöd. 2023 års nummer var det sista som producerades med dessa forna medel. I aktiv väntan på att någon eller några aktörer stegar fram och stillar det skriande behovet av finansiering för nordiska tidskrifter (som i relativ bemärkelse inte är särskilt omfattande) fortsätter vi att söka medel från olika håll för den årliga driften av *1700-tal*. Ett stort tack riktas till de fem sällskapens styrelser som har ägnat tid och möda åt att diskutera och försöka fylla detta behov, särskilt till det danska sällskapet som lyckades vaska fram de medel som behövdes för 2024!

Årets nummer är fullspäckat med ny forskning, enligt sedvanligt förfarande omsorgsfullt granskad och omarbetad i samråd mellan författare, redaktion och kollegial expertis.

I den första texten går *Peter Sebastian Hatlebakk* i närkamp med två upplysningstida översättningar till danska av Tacitus *Germania*. Dessa publicerades med bara två års intervall – 1795 och 1797 – pikant nog av far och son Baden, den senare mer radikal och den förre mer konservativ. Hatlebakks analys av de två översättningarna ger en ny blick på Danmark-Norges upplysningshistoria under 1700-talets mest revolutionära decennium.

Därefter förflyttar vi oss till salongernas Göteborg och ett fynd i det alströmska familjearkivet i form av ett tidigare okänt manuskript om kvinnors ”tapperhet”. Denna text låter *Matilda Amundsen Bergström* och *Ellen Holm* publicera jämte en

DOI: <https://doi.org/10.7557/4.7711>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

kommenterande inledning och en efterföljande analys av innehållet. Skriften är uppbyggd runt ett antal historiska exempel som vittnar om kvinnors potential till tapperhet. I fokus för källtexten står kvinnors könsöverskridande identiteter och handlingar, i synnerhet i samband med krig, och den avrundas med en tvetydig hållning till de så kallade amazonerna.

Äktenskapsmål har genererat många källor från 1700-talet. Men sällan har vi tillgång till så mycket material – dessutom i olika instanser – som i fallet med fru Margeret Bull och löjtnant Christian Rosencranz från det tidiga 1700-talets Trøndelag. *Ann-Sofie Schjøtner Skaar* har tagit sig an fallet med sikte på att utvärdera tidigare forskning om brutna äktenskapslöften och vad detaljrikedomen i detta enskilda fall kan säga om alla de gamla och nya hänsynstaganden som kringgärdade äktenskapsmål under den brytningstid som följde efter införandet av Christian V:s norska lag från 1687.

Multipla rättsliga instanser står också i fokus för *Anton Runessons* text om 1760 års resningsrättegång för tio kvinnor som tre år tidigare hade stått inför rätta för häxeri och erkänt sig skyldiga under tortyr. I resningsmaterialet berättar kvinnorna ingående vilken effekt tortyren hade spelat för deras erkännanden. Runesson argumenterar för att dessa uttalanden ger en värdefull inblick i hur kvinnorna erfor relationen mellan kropp, förstånd och gudstro, och vilka avväganden som upplevdes nödvändiga inför hotet om en snar död.

Två interdisciplinära artiklar avrundar sektionen. *Annabella Skagen* och *Daniela Pawel* ger sig in i medaljframställningens historia med utgångspunkt i Musikkselskapet i Trondheims porträttmedaljonger från 1780-talet. Dessa medaljonger, som avbildade lokala musiker och som är utställda på Ringve Musikmuseum, analyseras med sikte på både den materiella framställningen och vilken funktion de hade i etableringen av musiksällskapet.

Alfred Sjödin, *Hedvig Mårdh* och *Johannes Heuman* stakar i nästa text ut vägen för en interdisciplinär approach till 1700-talets receptionshistoria. Som empiriskt exempel tjänar pjäsen *Gröna Lund*, författad 1856 av Hedvig von Numer och korad till vinnare av Humlegårdsteaterns tävling om det bästa svenska lustspelet i ”fosterländsk anda”. Med utgångspunkt i litteraturvetaren Astrid Errls uppmaning att analysera kulturella minnen utifrån val av medium, samspel med andra berättelser och aspekter av scenframträdanden ger författarna en flerdimensionell analys av pjäsen, vilken genomsyras av metodologiska reflektioner för framtida forskning.

I numrets essä ger *Bragi Ólafsson* en initierad inblick i införandet av barnmorskelitteratur i Island från mitten av 1700-talet. Utöver redogörelser för vilka böcker som användes återger Ólafsson hur den ansvarige ämbetsmannen Bjarni Pálsson uppfattade litteraturens genomslag bland barnmorskorna.

Publiceringslandskapet har förändrats under det senaste årtiondet. Internationellt gångbara publiceringskanaler har blivit mer attraktiva – kanske också viktigare för meritportföljen – samtidigt som många föredrar att publicera sin forskning i mer specialiserade tidskrifter för att kommunicera med forskare inom samma fält. I detta förnyade landskap har *1700-tal* spelat en rad olika roller: Vi har uppnått en påvisbar internationell räckvidd genom vår open access-publicering, vi är fortsatt ett centralt forum för nordisk forskning genom vårt institutionaliserade samarbete mellan 1700-talssällskapen, vi är en multidisciplinär tidskrift som förenar olika former av 1700-talsforskning och vi erbjuder möjligheten att publicera på nordiska språk. Vår policy förblir att författaren själv väljer språk utifrån vilka av ovannämnda behov som väger tyngst. I årets nummer är fyra av sex forskningsartiklar författade på nordiska språk medan två är skrivna på engelska. Denna variation är en välkommen illustration av att vi gladeligen publicerar på olika språk (danska, norska, svenska, engelska, tyska eller franska) beroende på författarens bedömning av vad som passar.

Forskartillvaron har också förändrats det senaste årtiondet, inte minst för utrymmet mellan doktorsgrad och fast tjänst. Därför är årets debattsektion en angelägen läsning. Den innehåller tre texter som på olika sätt diagnosticerar 2020-talets forskartillvaro, analyserar vad den innebär och reflekterar över vad som kan göras. *Astrid Wendel-Hansen* ger en välunderrättad introduktion till det tyska tillståndet och de senaste årens reformförsök av universitetens prekära tjänster, något som sarkastiskt har benämnts som en "Verschlimmbesserung" och följts av de kritiska kampanjerna *#IchBinHanna* och *#ResearchWonderland*. *My Hellsing* börjar från ett annat håll genom en självbiografisk text om att "fostras till forskare", om vad som närmast kan liknas vid ett akademiskt vuxenblivande och hur det påverkar livet i olika avseenden. Hon stakar också ut tre riktlinjer för hur en enskild forskare kan agera för att komma vidare på ett konstruktivt sätt. *Are Bøe Pedersen* lyfter i sin text fram kollektiva handlingsmöjligheter genom att redogöra för hur det gick till att starta föreningen *Ferske Forsker*. Det är en ny organisation för norska doktorander och disputerade akademiker som ännu inte har någon fast tjänst. Bara genom att bilda organisationen skapade de en aktiv medvetenhet om gruppens existens och villkor, framhåller Pedersen.

Sist men inte minst bjuder numret på 50 sidor recensioner av avhandlingar och nya centrala verk från alla de fem nordiska länder vars 1700-talssällskap driver denna tidskrift. I nästa nummer finns det plats för fler texter. Hugade recensenter får gärna höra av sig till någon av recensionsredaktörerna vars namn och adresser finns angivna på hemsidan: <https://septentrio.uit.no/index.php/1700/about/editorialTeam>

Återigen vill jag slå ett slag för att skriva recensioner. Visst är det tänkbart med ett forskningslandskap där algoritmer och sökord hjälper oss att nå fram till ny litteratur och ge oss ett hum om vad den har att erbjuda. Men den sortens verktyg är något annat än kollegial respons som ger syre till samtal. Varje recensionstext är ett viktigt bidrag till en fungerande akademisk ekologi.

Sommaren 2024

Johannes Ljungberg, huvudredaktör

A tale of two Germanias: Translations of Tacitus into Danish in the Revolutionary Decade

Peter Sebastian Hatlebakk, University of Bergen

Abstract: Tacitus' *Germania* was translated into Danish twice in the 1790s, first by the historian and jurist Gustav Ludvig Baden (1764–1839) in 1795, and then by his father, the professor of rhetoric Jacob Baden (1735–1805) in 1797. Both translations can be understood as part of a sustained effort to introduce Tacitean and other concepts from classical literature to enrich philosophical reasoning in the vernacular.

The politics of the translations were radically at odds. Through the rhetorical use of conceptual vocabulary, exhaustive footnotes, and an unstable temporality, G. L. Baden constructed a narrative of a democratic republican and rationalist 'golden age' relevant for contemporary Denmark-Norway. Jacob Baden's foreignizing translation was a conservative response. It employed a stable modern historicity which separated the 'golden age' from the barbarous reality of northern antiquity.

The article raises the question of the significance of oblique argument in the constrained Danish-Norwegian public sphere of the 1790s. The form of G. L. Baden's translation is characterised by a temporal and linguistic strategic ambiguity. This provided a veil of deniability for the translator, but the translation was clearly understood to be a radical polemic, eliciting reactions in the public sphere.

Keywords: Tacitism; translation studies; political theory; pagan enlightenment; neo-roman liberty; classical republicanism; secularism; Gustav Ludvig Baden; Jacob Baden; Danish enlightenment

Recommended citation: Hatlebakk, Peter Sebastian, 'A tale of two Germanias: Translations of Tacitus into Danish in the Revolutionary Decade', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024). 9–32. <https://doi.org/10.7557/4.7284>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

*Tacitus and the politics of republicanism*¹

In 1799, the radical author and critic Peter Andreas Heiberg (1758–1851) argued in the journal *Læsning for Publicum* that the teaching of the Latin classical authors, in particular Tacitus, corrupted the youth of the Dano-Norwegian twin monarchy. The journal was founded by Heiberg to publicise the watershed court case against him under the censorship laws, heralding tighter control over public expressions in Denmark-Norway. Heiberg pointed a finger at the professor of rhetoric in Copenhagen, Jacob Baden, a well-known conservative pillar of the establishment who recently had finished his translation of the collected works of Tacitus. Baden's insubordination in making his translation was far graver than any criticism Heiberg had made of the royal government, he claimed. How could any modern radical be faulted without hypocrisy when the canon of the Latin schools taught young men of the elite the insubordinate political rationality of Tacitus and other Roman republicans? For Heiberg, the Roman transcended the debate about the freedom of the press: Tacitus represented a fundamental republican critique of royal authority.²

Jacob Baden promptly wrote an answer in his own *Kjøbenhavns Universitets-Journal*. Baden argued the merits of reading Tacitus to learn political reasoning. The Roman's authorship purified modern, lawbound monarchical states from the temptations of autocracy, and provided a warning against irresponsible sloganeering, in particular the abuse of the term liberty to justify 'revolutionary illness.' As a parting shot, Baden argued that Heiberg could hardly ask for firmer proof of the liberal nature of the prince regent's government than the royal patronage for his own translation, which demonstrated the coexistence of freedom and absolutism, 'such as Tacitus preferred,' in contemporary Denmark.³

This exchange illustrates that the interpretation of Tacitus, the most prestigious and politically astute of the Roman historians, was contentious and highly politicised in the age of revolutions. Tacitism of both the so-called 'red' and 'black' veins were present in Copenhagen in the 1790s. Heiberg's antecedents in a 'red Tacitist' tradition of understanding Tacitus as a freedom-loving republi-

¹ My heartfelt thanks to my tutors, professors Leidulf Melve and Sverre Bagge, to professor Åslaug Ommundsen for comments on an early draft, as well as the anonymous referees of this article, the participants at the PhD seminar at the institute of archaeology, history, cultural and religious studies (AHKR), and the generous academic milieu at the University of Bergen.

² Peter Andreas Heiberg, *Læsning for Publikum*, 8 (1799). All translations from Danish in this article are by the author.

³ Jacob Baden, 'Er Tacitus skikket til at opvække endogsaa Afskye for den monarkiske Regjering', *Kjøbenhavns Universitetsjournal*, 7 (1799).

can critic of tyranny included Guicciardini and Montesquieu as well as Heiberg's older contemporaries John Adams and Thomas Jefferson. The 'black Tacitist' interpretations of Tacitus as an analytical schoolmaster of a 'non-political' reason of state and master of the secrets of imperial rule also had deep roots in the Republic of Letters. As Peter Burke has observed, ostensibly non-political analyses of politics such as the 'black Tacitism' prevalent in the 1600s was a form of systemic loyalism, instructing and safeguarding the prescripts of statecraft, the *arcana imperii*, to the ruling cliques. Tacitism was a vehicle for controversial argument, ranging from secularising or sceptical political realism to power-oriented 'machievellism' and radical republicanism. Tacitism has been recognised as a current in the history of political thought, particularly in the late renaissance and the seventeenth century, and is currently subject to a revision which claims a greater role for Tacitism in the growth of secularised and realist conceptions of politics in Europe.⁴ Scholarship on the late Enlightenment reception of Tacitus is more fragmentary.⁵ The prevalence of 'red Tacitism' is of significance as a form of republican political thought in Denmark-Norway in the revolutionary period, and is particularly relevant as a possible source for republicanism in the

⁴ Peter Burke, 'Tacitism', in *Tacitus*, ed. by T. A. Dorey (London: Routledge, 1969), pp. 149–71; Peter Burke, 'Tacitism, scepticism, and reason of state', in *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, ed. by J. H. Burns (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 477–98. [Crossref](#); Jan Waszink, 'Your Tacitism or mine? Modern and early-modern conceptions of Tacitus and Tacitism', *History of European Ideas*, 36 (2010), pp 375–85. [Crossref](#) The revision I am referring to is an ongoing research project, see Jan Waszink, 'The Secularisation of the West: Tacitism from the 16th to the 18th century' <https://ncn.gov.pl/sites/default/files/listy-rankingowe/2019-09-16/streszczenia/467872-en.pdf> (accessed 7 May 2024). A study of continental translations in the sixteenth and seventeenth centuries which also examines the politics of translations is Saul Martínez Bermejo, *Translating Tacitus. The reception of Tacitus works in the vernacular languages of Europe, 16th–17th centuries* (Pisa: Pisa University Press, 2010).

⁵ For instances of analyses of Enlightenment Tacitism, see Ellen Marie Krefting, 'Enevelde, offentlighet og Peter Frederik Suhms hemmeligheter', in *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814*, ed. by T. Bjerckås and K. Dørum (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2017), pp. 385–411; Jacob Soll, 'J. G. A. Pocock's Atlantic Republicanism Thesis Revisited: The Case of John Adams's Tacitism', *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts*, 2 (2010), 21–37; Kai Ruffing, 'Principatus ac Libertas!? Tacitus, the Past and the Principate of Trajan', in *Usages of the past in Roman historiography*, ed. by A. Damtoft Poulsen and A. Jönsson (Leiden, Boston: Brill, 2021), pp. 69–88. [Crossref](#); Howard D. Weinbrot, 'Politics, Taste, and National Identity: Some Uses of Tacitism in Eighteenth-Century Britain', in *Tacitus and the Tacitean Tradition*, ed. by T. J. Luce and A. J. Woodman (Princeton: Princeton University Press, 1993), pp. 168–84. [Crossref](#)

political thinking of the Norwegian founding fathers and their Danish contemporaries.⁶

The exchange between Heiberg and Baden also provides insight in the political potential latent in oblique historiographical arguments in the largely representative public sphere in Denmark-Norway in the age of revolutions. Formal censorship rules did not require official approval prior to printing and have traditionally been portrayed as comparatively liberal in the 1784–1799 period. Recent research tends to put emphasis on the limits of this liberality, and the selective nature of the government’s use of public argument to mobilise support for specific reforms, most notably the Danish manorial system.⁷ Police authorities retained and demonstratively applied force against opinion, fining and incarcerating political dissidents without judicial review. As a small literary language area, centred in a comparatively small urban society, the public sphere of the Danish-Norwegian state was also constrained by social ties, the centrality of career civil servants to discourse and the gatekeeping of editors who by the mid-1790s strategized to stave off the reimposition of censorship.⁸

The shifting constraints and rising politicisation of the public sphere gave rise to a wide range of authorial strategies, including pseudonymous debates, anonymous publication and oblique argument in historical writing.⁹ When the tightening of government control of opinion culminated with the law of 27 September

⁶ Håvard Friis Nilsen and Helge Jordheim, *Politisk frihet* (Oslo: Res Publica, 2014); Peter Sebastian Hatlebakk, ‘Bak statsmannens maske. En studie i Falsens Norgeshistorie’ (MA thesis, University of Bergen, 2015). <https://hdl.handle.net/1956/9714>; Håkon Andreas Evju, ‘En klassisk republikaner i det tidlige 1800-tallets Norge: Christian Magnus Falsen og hans “Norges Odelsret, med hensyn paa Rigets Constitution”’, in *Smak av frihet: 1814–grunnloven: historisk virkning og sosial forankring*, ed. by Odd Arvid Storsveen, Bård Frydenlund, and Amund Pedersen (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2015), pp. 139–76.

⁷ Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo: Universitetsforl., 2014); Thomas Munck, ‘Public debate, politics and print. The late Enlightenment in Copenhagen during the years of the French Revolution 1786–1800’, *Historisk Tidsskrift* [Denmark], 114 (2015), pp. 323–51; Eva Krause Jørgensen, ‘The Feud of the Jutlandic Proprietors: Protesting Reform and Facing the Public in Late Eighteenth-Century Denmark’, *Eighteenth-century studies*, 52 (2019), pp. 411–29. [Crossref](#); Håkon Evju, *Ancient Constitutions and Modern Monarchy: Historical Writing and Enlightened Reform in Denmark-Norway 1730–1814* (Leiden, Boston: Brill, 2019). [Crossref](#)

⁸ Håkon Andreas Evju, ‘“Skrivefrihedens Rigsdag”. Patriotisme, trykkefrihet og politisk deltagelse under det sene eneveldet’, in *Politisk kompetanse: Grunnlovas borgar 1814–2014*, ed. by Nils Rune Langeland (Oslo: Pax, 2014), pp. 143–67.

⁹ Henrik Horstbøll, ‘Anonymiteten, trykkefriheten og forfatterrollens forandring i 1700-tallets Danmark’, *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria: annual of the Swedish History of Science Society* (2010), pp. 147–61; Emil Nicklas Johnsen, ‘I Klios forgård: forfatterroller, offentlighet og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels’ (1755–1802) historieskriving’ (PhD thesis, University of Oslo, 2019).

1799, Heiberg went into a lifelong exile in Paris, where successive revolutionary regimes evoked Rome, Sparta and Athens as potent examples of democratic practices.

An important vehicle for tacitism was translations of the Roman historian's works. A number of vernacular translations were made by key intellectuals of the late enlightenment, including d'Alembert, Rousseau, Diderot and Schiller. For the reading public in the conglomerate state of Denmark-Norway, the *Germania* was translated twice, by Jacob Baden (1735–1805) and his son, Gustav Ludvig Baden (1764–1839). G. L. Baden, an aspiring political historian, published a translation in 1795, dedicating it to his father at his 60th birthday.¹⁰ Jacob Baden published his translation two years later as part of a three-volume collected works of Tacitus. The collected works were the consummation of an ambition which Baden had nurtured ever since he published a translation of *Agricola* in 1766.¹¹ The analysis of the translations in this article is as a source to the political thinking in the period. This approach, emphasising the politics of translation, contrasts to translation studies which examine philological or literary practices.¹²

In the early modern period, Tacitus' *Germania* was regarded as the most prestigious of Roman texts concerned with the history of the North. The leading Danish-Norwegian historiographers of the mid-eighteenth century, Peter Frederik Suhm and Gerhard Schøningh, treated *Germania* as a reliable source relevant to Nordic antiquity. Particularly following the cultural turn of European philosophical historiography and political theory in the 1770s, *Germania* was understood as a paramount source to the popular character of the Nordic peoples. Famously, ancient 'liberty began in the forests', according to Montesquieu – with *Germania* as his source.¹³

¹⁰ Cornelius Tacitus, *Cajus Cornelius Tacitus om Germaniens Beliggenhed, Sæder og Folkeslag: af det Latinske*. Trans. by G.L. Baden (Kjøbenhavn: trykt paa S. Poulsens Forlag, 1795). Digitized: <https://www.kb.dk/e-mat/dod/130022840399-color.pdf>.

¹¹ Cornelius Tacitus, *Forsøg til en Oversættelse af Tacitus, tilligemed en Afhandling om Sprogets Beringelse ved nye Ord og Vendinger*. Trans. by Jacob Baden (Kjøbenhavn: Schiønning, 1766). Digitized: https://www.kb.dk/e-mat/dod/130022840501_color.pdf; Cornelius Tacitus, *Caius Cornelius Tacitus af det Latinske med de fornødenste Anmærkninger, især for Ustuderede*, I–III. Trans. by Jacob Baden (Kjøbenhavn, 1773–1797). Digitized (vol. III). A modern translation I've used for reference is P. Cornelius Tacitus, *Dialogus. Agricola. Germania*. Trans. by Michael Winterbottom (Cambridge, Mass: Loeb, Harvard University Press, 1970).

¹² For instance Johanna Akujärvi, '...til Rusin–Strutar och Tortebotnar: Översättningsars nytta enligt förord till svenska översättningar av antik litteratur under 1700-talets första hälft', *Sjuttonhundratals: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*, 7 (2010), 50–73. [Crossref](#)

¹³ For a succinct overview of the long reception history, see Christopher B. Krebs, *A most dangerous book: Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich* (New York: W. W. Norton, 2011).

In this article, I will discuss a controversy arising from political usage of Tacitus; namely the translations into Danish in the 1790s of the *Germania*. By comparing the temporality, the conceptual vocabularies and footnotes of the two translations, I will explain the politics and strategies of the translators – and shed light on the peculiar nature of the public sphere they were written for.

'Det Smagende Selskab' and vernacular translations

The overarching goal of translating Tacitus and other classics into Danish had been an undertaking throughout Jacob Baden's life, ever since he entered on the scholarly life as a grammar schoolmaster and literary critic in the early 1760s. Baden was a leading light in *Selskabet til de skønne og nyttige videnskabers forfremmelse* (The Society for the Advancement of Beautiful and Useful Sciences, often referred to as *Det smagende Selskab*, i.e. The Tasting Society) and from 1780, secretary to the society. The society sought to enrich the Danish language through its systematic use in poetry, science and criticism. This has traditionally been understood as a turning point in the development of a Danish national literature, and recent research has shown it as central to the development of a fledgling public sphere of the mid-1700s.¹⁴ Significantly, the society's programme also included translations into Danish of classical works. Jacob Baden translated Xenophon and Horace, and was the dedicatee of translations of Livy, Quintilian and Plutarch made by former students.

The interest in translations grew out of a theory of language particularism introduced to Denmark by Baden and his associate, the historian-statesman Ove Guldberg.¹⁵ Baden developed this in a treatise published along with *Agricola* in 1766. In it, Baden claimed the value of translating the particular genius of Tacitus, as a classic which laid open rich veins to mine for a philosophical language of patriotic citizenship.¹⁶

¹⁴ See for example Thor Inge Rørvik, "'---skreven af den samme onde Aand...'" – striden mellom *Lærde Efterretninger* og Jacob Baden, 1767–1768', in *Kritikk før 1814*, ed. by Eivind Tjønneland (Bergen: Dreyers forlag, 2014), pp. 169–91. Jacob Baden made his translation from the edition of J. A. Ernesti (1752), under whom he studied in Leipzig.

¹⁵ Note the preface to Plinius Secundus, *Plinii Lovtale til Trajanum*. Trans. by Ove Guldberg (Sorø: Mummies Boglade, 1763) and Ove Guldberg, 'Pris-Skriftet over det fremsatte Spørsmaal: Hvad Indflydelse det har i de smukke Videnskaber naar oplyste og polerede Folk stræbe at overgaae hinanden', in *Forsøg i de skønne og nyttige Videnskaber. Første bind* (Kjøbenhavn, 1764). Baden thanked Guldberg for encouraging him to translate the *Annales*.

¹⁶ J. Baden in Cornelius Tacitus, *Forsøg til en Oversættelse*, pp. 139–40. Note also Johan Heinrich Schlegel, *Afhandling om det Danske Sprogs Fordeele og Mangler i Sammenligning med det Tydske og det Franske Sprog* (Kjøbenhavn: Nicolaus Møller, 1763), pp. 34–5.

The translation movement's aim to enrich the Danish language by introducing words and concepts from an expanding corpus of classics was an immediate context for the Tacitus translations in the 1790s. This assumed an understanding of the work primarily as a literary classic rather than as a historical source. This did not mean that the aesthetic qualities of the authorship were more important than its meaning. Throughout his publications, Jacob Baden presented Tacitus as a crucially important source for a polished and nuanced philosophical vocabulary, important specifically to develop arguments and concepts for political reasoning. This was in keeping with the tradition of black tacitism, which understood Tacitus as the master of the artifice of state. Baden's overarching project was to make this mode of reasoning accessible for Danish usage.

The rhetorical strategies of the translations

The two translations of *Germania* are free and diverge at crucial points. While the vocabulary of G. L. Baden's translation is more Nordicising and Jacob Baden's is closer to common usage, the freedom of the translations is less obvious from the texts of the translations in isolation than from the note apparatus which accompanies them. The footnotes are extensive and often physically dominate the pages by their sheer volume. The notes function as interpretative glosses in both of the translations and impose interpretations and conceptual vocabularies on the *Germania* which alter or rhetorically redescribe the meaning of the text.¹⁷

Gustav Ludvig Baden was far more disposed to introduce contemporary political concepts into the text than his father. Jacob Baden selectively reuses G. L. Baden's footnotes, occasionally reprinting, omitting or explicitly contradicting his son's glosses. The dialogue Jacob Baden constructs between the note apparatuses of the two translations is important to understand the politics of his translation.

In László Kontler's terms, G. L. Baden's is a domesticating translation, in which the translation associates ancient *Germania* with the readers' own immediate Danish late-enlightenment contexts. This tendency is there in the text, but is predominantly and ostentatiously a result of the paratexts.¹⁸

Jacob Baden's 1797 translation took the opposite approach. His was a foreignizing translation, which underscored the strange otherness of the barbarian

¹⁷ Quentin Skinner, 'Moral ambiguity and the art of eloquence', in *Visions of politics*, 3 vols (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), II, pp. 264–85. [Crossref](#)

¹⁸ László Kontler, 'Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives', *Contributions to the history of concepts*, 3 (2007), pp. 71–102. [Crossref](#); László Kontler, 'Translation and Comparison II: A Methodological Inquiry into Reception in the History of Ideas', *Contributions to the history of concepts*, 4 (2008), pp. 27–56. [Crossref](#)

inhabitants of the *Germania*. This otherness is social, geographic, and most significantly, temporal. For Jacob Baden, the barbarians stood at a stage of cultural development deep in the mists of a distant past; they had no didactic value for the polished social life of the 1790s.

Gustav Ludvig Baden's esoteric Germania

G. L. Baden associates the inhabitants of Germania with the Danes. The modern Danes were identified with the select, small and important tribe of Nuitons, which he argued was a misspelling of Teutons, linking the Nuitons of Tacitus to the Cimbrian and Teuton invaders of Rome at the time of Marius (c.100 BCE). The Teutons were stewards of the sacred island with the temple of the Germanic Goddess Herta, which Baden argued was Zeeland.¹⁹

The identification of the Teutons with the Danes accords with the claims of Hans Peter Anchersen (1700–1765), who drew an arch between Saxo and Tacitus by describing the old Danish royal seat in Lejre as the site of the temple.²⁰ This was contradicted by Peter Fr. Suhm (1728–98), who saw in Femeren the likely site of the Teutons, and Gerhard Schøning (1722–80), who moved them south of the Elbe.²¹ Disregarding the leading Danish-Norwegian historiographers of the older generation, Baden reforged the link: In blood and geography as well as mores and laws, *Germania* is a book about the Danes and Danishness.²²

In the preface, G. L. Baden suggestively raised the problems of interpretation of the work by means of rhetorical questions. Had Tacitus been in Germania or not? Did Tacitus write with an aim to criticize the Romans themselves? This admission of ambiguity on the part of the original author enjoins a heightened linguistic consciousness and gives the translator leeway in his translation. The translator reveals to the reader a possible esoteric interpretation of the text – that the ancient Germans are in fact at least in part the Romans. The preface first proclaims the paramount importance and clarity of *Germania* for contemporary Denmark, and then casts doubt on the straightforward trustworthiness of the text.

¹⁹ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 71 n3.

²⁰ Hans Peter Anchersen, *Herthedal ved Leyre i Sieland, og det gamle Danmark 150 Aar før og efter Chr. Føds.* (København, 1745).

²¹ Peter Friderich Suhm, *Om Odin og den hedniske Gudelære og Gudstieneste udi Norden* (København: Brødrene Berling, 1771), pp. 241–47. Gerhard Schøning, 'Afhandling om de gamle Grækere og Romeres rette Begreb og Kundskab om de Nordiske Lande, særdeles om den af dem saa kaldte Scandinavia', *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste*, 9 (1765), 151–360 (pp. 274–77).

²² G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 71 n3, p. 72 n1.

Rhetorical ambiguity of this order often signals oblique argument in enlightenment writing. The importance and proximity of *Germania* to the Danish present of the domesticating translation suggests that G. L. Baden employs the translation at least in part as a vehicle for making his own arguments about Danish laws, mores and politics in his own time. This is fairly transparent and occasionally fully explicit, to the extent that the translation is oblique only in the technical sense of providing a veil of deniability for G. L. Baden's political commentary.²³

The temporality of G. L. Baden's domesticating translation is highly unstable, and occasionally veers into complete presentism.²⁴ This ambiguity is intended, as is clear from the preface, where 'the golden text' about 'our ancient fathers' converges with contemporary life, because 'the same laws, the same institutions, the same customs which Tacitus has stored for us' hold currency, 'even if they are differently modelled.'²⁵ G. L. Baden's statement that he aims to 'clarify, enlighten and reinforce' the importance of Tacitus for contemporary mores for the reader by citing other historiographers encapsulates the inherent tension in this fraught temporality, which is both historical and not quite self-evidently current enough.

The essential sameness of the distant past allows G. L. Baden to occasionally introduce direct comments on contemporary life in his footnote glosses, particularly about social mores. When Tacitus describes the faithfulness and chastity of the Germanic women despite their revealing clothes in chapter 18, G. L. Baden sarcastically notes that 'more recently', 'while the law of 27 February 1784 had imposed a more restrictive code of dress, one should allow that the beauty of a bared neck would make an impression.' G. L. Baden also argues against the criminality of extramarital affairs²⁶ and (sarcastically?) against the legalization of divorce in Denmark-Norway,²⁷ about the bad state of public houses in Jutland, etc. In these instances, even the pretention of historical distance collapses.

²³ See for example Leo Strauss, *Persecution and the art of writing* (Glencoe, Ill: Free Press, 1952); Skinner, 'Retrospect: Studying rhetoric and conceptual change', in *Visions of politics*, I, pp. 175–87. [Crossref](#)

²⁴ The following discussion on temporality draws on J. G. A. Pocock, 'Time, institutions and action: an essay on traditions and their understanding', in *Politics, Language & Time. Essays on Political Thought and History*, 2nd edn (Chicago: Chicago University Press, 1989 [1971]), pp. 233–72; F. R. Ankersmit, 'The sublime dissociation of the past, or: how to be(come) what one is no longer', *History and theory*, 40 (2001), pp. 295–323. [Crossref](#); François Hartog, *Regimes of historicity: presentism and experiences of time* (New York: Columbia University Press, 2015). [Crossref](#)

²⁵ G.L. Baden, 'Oversætterens Forerinding' (Translator's preface), in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, unpaginated.

²⁶ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 36–9 n1.

²⁷ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 43–4 n4.

The temporality of the paratexts is not straightforwardly presentist. Because the *Germania* is both ancient history and contemporary mores, the distinction between the past and the present is diffuse and strategically ambiguous. The footnote glosses contain arguments on a gliding scale between arguments seemingly purely about the past, a description of a primordial golden age as a repository of mores which are relevant and normative for the present, and direct comments on contemporary Denmark-Norway.

G. L. Baden's use of footnotes is the main mechanism for the rhetorical re-description of the past. The citation practice employed by G. L. Baden creates an erudite impression yet is both more and less than a forthright citation of sources which support the arguments stated in the footnote. On occasion, G. L. Baden constructs controversy between citations as a smokescreen for his own point of view;²⁸ simply uses the citation as a foil, contradicting the authority he cites;²⁹ invests meaning in citations which is clearly not there;³⁰ and occasionally simply contradicts Tacitus with no stated alternative source.³¹ G. L. Baden's treatment of particular topics is drawn out over a number of footnotes, which together provide sustained narrative and arguments about liberty, monarchy and religion.

'Sacred Popular Liberty'

While the translation hardly provides a fully elaborated set of political concepts, it does provide a distinctive view of the political mores of the ancient north which corresponds to burning questions in the political discourse in late enlightenment Denmark-Norway. This exposition will focus on G. L. Baden's treatment of monarchy, aristocracy, popular participation and religion, which encompass a broader radical enlightenment vision of politics.

G. L. Baden's re-description of kingly authority largely happens by a presentist gloss on Tacitus' text and relies heavily on the text of the *Germania* itself. G. L.

²⁸ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, for example p. 20 n2.

²⁹ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, for instance, p. 32 n5, where he contradicts Schøning and Rothe, and makes claims which far outpace the baroque jurist Stiernhöök: see Johan Olofsson Stiernhöök, *Om svears och götars forna rätt* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1981), pp. 33–7; Gerhard Schøning, *Norges Riiges Historie : Første Deel* (Sorø: Heineck Mumme og Faber paa Børsen i Kiøbenhavn, 1771), pp. 432–4. Rothe seems closer to Baden's meaning in other places than those cited by Baden, see Tyge Rothe, *Nordens Staetsforfatning: Deel 2* (Kiøbenhavn: Gyldendal, 1782), pp. 92–4.

³⁰ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, for example p. 24 n2.

³¹ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, for example p. 40 n1: there were cities in Northern antiquity.

Baden's treatment of religion and aristocracy run against the grain of the text of the *Germania* and contains longer passages of more overt social criticism.

In chapters 11–15, which concern the election of princes, the form of rule and the virtues of the chiefs and the strongest warriors, Tacitus describes an elective kingship. Kingly authority needed popular acceptance in questions of importance. When the people were assembled, different opinions were heard, and the king had to persuade rather than command. Assent was given by acclaim by the assembly brandishing their spears or refused by a growling murmur.

G. L. Baden develops this view of monarchy substantively, adding a distinct constitutionalist imprint. He quotes a passage from Caesar's *Gallic Wars* to the effect that the nature of the government of the king of the Eburonians was such that the people had as much authority over him as he over the people, then adds that the 'people were not his subjects, but subjects of the laws' and that the people would dismiss him if he employed his power outside the law. The footnote ends in the present tense, as G. L. Baden disfavouredly contrasts the 17th-century absolutist theorist Otto Sperling ('a servile flatterer of kings') to the contemporary German jurist Andreas Schnaubert, who demonstrates 'that the king is not elevated above the laws, but is the first servant of the law, and the highest civil servant of the people.'³²

Baden equates the popular assemblies in chapter 12 with modern legal and legislative assemblies, linking the ancient northern mores described by Tacitus, old Norse sources like Snorri, and the present political situation.³³ Popular representation is presented as an intrinsic part of the mores of the northern peoples.

Baden employs Tacitus to articulate an ideal type of kingship: the nature of legitimate northern monarchy remains limited and lawbound. Royal power is performed in the public assembly with the running legislative assent of the populace.³⁴

In the footnotes to chapters 13–15, G. L. Baden explicitly argues away any hint of the existence of aristocracy in *Germania*. When Tacitus describes noble birth or the greatness of family connections as marking youths out as chiefs, Baden comments that ancient popular liberty allowed no aristocratic claim to rank, offices and privileges.³⁵

Baden discounts the existence of a substantial aristocracy of birth in the primordial age of popular liberty, which is contrasted to the 'later epochs' of the post-Odin Norse age and the Christian Middle Ages. In his view, Tacitus was mis-

³² G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 20 n2.

³³ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 31 n1.

³⁴ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, for example p. 76 n2 and n3.

³⁵ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 33–4 n2; also, p. 54 n5.

takenly applying the standards of his own country.³⁶ In antiquity there was merely an aristocracy of greater wealth, not of legal privilege, and their power was held in check by the popular assemblies.

Devoid of a despotic aristocracy, the ancient north possessed a powerful class of self-owning warrior-farmers. The Tacitean ‘fortissimus [et] bellicosissimus’ is equated with ‘Odelsbonde’, or ‘Odelsbønder’ in the plural. The introduction of these yeomen or self-owning farmer-citizens, an enduring common feature of the historiography of Danish-Norwegian primordial popular liberty, leads into a two-fold discussion about liberty.³⁷

On the one hand, the treatment of the ancient Scandinavian allodial rights leads into a criticism of contemporary aristocratic privilege, centred on taxation and patronage rights over legal and ecclesiastical offices. G. L. Baden points to the social ills stemming from double legal standards. Since the aristocracy have incentives for persecuting their tenantry, their patronage rights corrupt the entire church and legal system. G. L. Baden starkly denounces the remaining financial and legal privileges of the Danish aristocracy as a usurpation of the rights of citizens and sovereign, a subversion of the common good:³⁸

To say that the essence of the usurped glories of our present manorial system is the same as the freedom from taxation of the yeomen’s farms, the same as the free yeoman’s former glories which were sustained by the State constitution at that time is – it seems to me – to support the scaffolding erected by hideous aristocracy to break down popular liberty, which the historian, without fearing the loss of beneficial favour with the mighty, should do what he can to pull down.

G. L. Baden describes aristocratic privilege as the overwhelming problem of contemporary Europe, in their origins ‘usurpations and violent encroachments in the rights of the people and the prince’, the greatest obstacle against popular liberty. Interestingly, he goes on to state that it is the role of the historian to contribute to tear down aristocratic privilege.³⁹ Here, the distinction between the past and the present is not only completely suspended; the restitution of a constitution

³⁶ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 36–9 n1. See also notes 3–5 on pp. 54–55.

³⁷ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 36–9 n1.

³⁸ ‘At sige derfor, det væsentlige af vore nu værende Hovedgaardes usurperede Herligheder, er eet med Odelsjords forne Skattefrihed, eet med den fri Jordegnes forne i da værende Statskonstitution grundede Herligheder, er – synes mig – at opretholde disse det fæle Aristokraties til Folkefrihedens Nedbrud opsatte Stilladser, dem Historikeren, uden Sky for hos hine Mægtige at tabe gavnlig Yndest, bør gjøre sit til at nedrive.’ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 36–9 n1 (p. 38).

³⁹ Ibid.

characterised by popular liberty is understood as a purpose of historiography itself.

G. L. Baden develops a notion of citizenship well beyond the criticism of aristocratic privilege, however. In part he argues for the dispersion of property rights in society, which he sees as preferable because it roots out the ills of privilege and engenders private virtue. Citizenship is, however, in its essence, a form of political participation. The ancient *Odelsbønder* were not a privileged class; they had freedom from arbitrary taxation by their kings 'beyond that which had been legitimately acclaimed in the popular assembly'; they retained popular control over the legitimate use of taxes and legal safeguards against the abuse of royal power. Ultimately, this freedom stemmed from their citizenship under the 'state constitution' rather than their property rights. Legitimate taxation and legislation was based on a principle of political participation, and participatory democracy was ultimately linked to military service. The *Odelsbonde* is a warrior-farmer-citizen, echoing the republican topos of classical historiography:⁴⁰

Even if we let the yeoman's freedom from taxation be other than that which followed from the property he possessed, let it be other than that arbitrary royal decree could not extort from him any tax which had not been enacted by the clamour of arms, let it be other than the proud right to demand accounts from the bailiffs of the state to ensure the proper use of taxes without therefore exposing themselves to accusations of being foolhardy or a rebel, etc., if – I say – the yeoman enjoyed no other freedom from taxation; however, it is evident that this honorable citizen of the state fully compensated for what freedom from taxation which the state constitution may have granted him, by always being ready when the signal fires blazed and the bidding stick went around, to be ready [to bear arms].

This particular excerpt is articulated as a hypothetical conjecture and is followed by a series of rhetorical questions relating to the veracity of 'chronicles and ancient laws.' The veil of deniability is intact. The meaning, however, is clear: the ancient constitution gave the citizen a right of political representation, linked to taxation and military service.

⁴⁰ 'Lad derfor end Odelsbondens Skattefrihed have været anden, end den, der fulgte af Proprieteten, han besad, anden end den, at vilkaarlig Kongebud ikke kunde afnøde ham Skatten, den Vaabengnyet ikke havde vedtaget, anden end den stolte Rettighed, for Skatternes rigtige Anvendelse at kræve Regnskab af Statens Fogder, uden derfor at udsætte sig for Beskyldning af Dumdrigtig, Oprører o.s.v., om – siger jeg – Odelsbonden end nød anden Skattefrihed ; saa er det dog vist, at denne Statens høiagtbare Borger fuldelig gav Erstatning for hvad Skattefrihed, Statskonstitutionen maaskee tillagte ham, ved altid, naar Bavens Ild blussede og Budstikken gik om, at være rede.' G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 36–9 n1 (p. 37).

As part of his argument against aristocratic privilege, G. L. Baden repeatedly touches on the ability of new men of non-noble birth to hold public offices, without entering cabals or indecent tricks.⁴¹ In his discussion of the legal offices of state, G. L. Baden equates the Nordic ‘Laugmænd’ with popular tribunes (*tribuni plebis*), who ‘without doubt’ were tasked to defend the people’s rights against royal power, in the ‘democratic form of rule’ in the ancient north.⁴²

G. L. Baden’s *Odelsbønder* transcend the debate about manorial rights. Liberty in the ancient north went beyond distribution of property and the absence of arbitrary aristocratic power. G. L. Baden describes a popular tribunate in the courts to ensure against the abuse of royal power, a right to participate in legislative process, hold public office and acquire a place at the rudder of state. This amounts to an ideal of participatory democracy, a division of powers and a circumscribed, legally responsible government.

A Pure Religion of Reason

G. L. Baden’s treatment of the religion of the ancient north also runs against the grain of the text of the *Germania*. In a footnote on religious offices, Baden claims Tacitus is merely projecting Roman religion onto the Germans and is therefore not dependable. Baden equates Tacitus’ placement of Isis and Hercules in *Germania* with ‘scholars’ who ‘find Noah’s ark or the staff of Moses and other Jewish traditions in Greek or Roman religion’ or elements of Christian dogma in Plato or Aristotle.⁴³ This contains a sting against the neologist theology in favour in the 1790s.

G. L. Baden’s redescription of ancient religion begins by a recounting that certain unnamed German scholars (‘some of our brothers’) regard it as unlikely that ‘their and also our’ ancestors had pagan idols, temples, or a priestly caste. Baden then describes Germanic religion as a ‘higher and purer concept of religion than one could presume to find in a people without our sciences and culture.’

Later in the same footnote, G. L. Baden defines a pure religion of reason. G. L. Baden’s primordial religion is a natural religion of virtue without priests and without supernatural beliefs in divine punishment or celestial rewards:

A pure religion of reason is founded only on the feeling of a virtue, which must be present without any hope of rewards or any fear of punishment; it is a proud thought,

⁴¹ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 33–4 n2.

⁴² G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 32 n5.

⁴³ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 11–13 n1.

difficult to live up to. However large and cultivated a reason, it nevertheless often yields to sensibility, and he who does not want to make allowance for the powerful impressions [of sensibility] in our civic institutions, does not understand humanity.⁴⁴

Since sentiment is stronger than human reason, ‘superstition’ inevitably manifests itself in some form. The ancients were fallible as well, so Baden suspects that the ancient Germans may have set up temples to ‘certain virtuous ancestors’ who ‘embodied the virtues.’ Elsewhere, G. L. Baden redescribes the *sacerdotes* of ancient Germania as judges, not priests, respected only for their legal heft.⁴⁵

Baden contrasts the sparse primordial Germanic religion favourably with the old Norse religion later introduced by the ‘third’ Odin. In this G. L. Baden draws on Suhm’s euhemeristic theory of three Odins, the last of which created a clerical caste in northern antiquity but was, according to G. L. Baden, unable to completely extinguish the wisdom of the ancients. The ancient religion of reason is only completely extinguished by the ‘wretched’ [‘usle’] Christian missionaries, who, it follows implicitly, introduced the Christian religious hierarchy and the darkest night of the Middle Ages, in this radical version of the enlightenment narrative.

G. L. Baden polemicizes explicitly against Christianity at several points in his redescription of Germanic religion. When Tacitus reports of human sacrifices among the Germanic tribes, Baden’s extensive footnote omits any mention of the famous descriptions of human sacrifices in Saxo and Adam of Bremen. He does, however, cite Caesar, who wrote that the Germans paid little regard to sacrifices, before writing that in his own view, ‘only prisoners of war and slaves who were criminals’ could have been sacrificed. Then G. L. Baden argues that this resembled the practice in contemporary Europe, because ‘many unjust and unseemly death penalties’ in fact are a form of human sacrifice. The temporal distance to the Germanic past is suspended to allow G. L. Baden to decry the Christian wars of religion:

What is the absurd sentence that ‘whoso sheddeth man’s blood, by man shall his blood be shed’ based upon, apart from the equally absurd thought sustained only by clerical pride that the Godhead would be pleased by an offer of unjustly shed blood? What is

⁴⁴ ‘Reen Fornuftreligion ene grundet paa Følelsen af en Dyd, der maa finde Sted, endog uden al Haab om Belønning, al Frygt for Straf, saa stolt at tænke sig, saa vanskelig dog nok at udøve – Fornuften være nok saa stor, nok saa kultiveret, alt for ofte maa den dog vige for Sandseligheden, hvis mægtige Indtryk ikke at ville tilstaae, i vore borgerlige Anlæg ikke at ville rette sig efter, er at miskiende Menneskeligheden.’ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 11–13 n1.

⁴⁵ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 21 n3.

the pyre of the heretic's sacrifice? What do the proud and stupid zealots convince the simple-minded and unenlightened populace that such an inhuman procession is?⁴⁶

The first sentence of this carefully worded passage read literally means that revenge against murderers is a form of human sacrifice, in words which closely paraphrase the Old Testament.⁴⁷ The second half suggests that any belief that the shedding of *innocent* blood would be pleasing to God is unreasonable. This can be understood as a rejection of the doctrine of atonement, arguably the central tenet of Christianity. The next couple of sentences is a rejection of the Church; G. L. Baden decries clerical zealots who trick the simple-minded populace into believing in such a human sacrifice. Baden's attack on the immorality of religion and priests evokes Lucretius, darling of the pagan enlightenment, who also resounds in G. L. Baden's idea of the power of nature.⁴⁸ The trope of expounding the 'immorality' of Judeo-Christian religion as human sacrifice recalls Voltaire and Holbach.⁴⁹

The idea of the autochthonous nature of the Germans in *Germ.* 2–4 is given little attention. In a footnote, G. L. Baden first points to Schöning, Suhm, Thunmann and Schlözer as the most learned experts on the origins of peoples, seeming to concede the Scythian origins of the Germans.

But does not much, if not all, depend on the prejudice inculcated in childhood by our faulty religious upbringing, as if Asia was the botanic nursery of all mankind, as if Nature's omnipotent Let-there-Be could not give every part of the earth and every province their own human beings, as it gave them their own animals?⁵⁰

⁴⁶ 'Hvorpaa er vel den urimelige Sætning, at hvo som udøser sit Medmenneskes Blod, hans Blod skal igien udøses, grundet, uden paa den ligesaa urimelige ved Klerkestolthed underholdt Tanke, at Guddommen ved saadan skjønt uretfærdigt Blods Udgydelse bragtes et velbehageligt Offer? Ja hvad er Baalet, Kiætteren opofres paa? Hvilket Alherren behageligt Røgoffer indbilde ikke hine stolte som dumme Zeloter den enfoldige uoplyste Almue, et saadant umenneskeligt Optog er?' G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 24–6 n2.

⁴⁷ 1 Mos. 9.6: 'Hvo som udøser menneskets blod, ved mennesket skal hans blod udøses; thi i Guds billede gjorde han mennesket.' *Biblia; Det er den ganske Høll. Skriftes Bøger ved Hans Kongl. Majests. vor allernaadigste Arve-Herres Kong Christian Den Syvendes Med Flid og efter Grund-Texten efterseete og rettede; saa og med mange Paralleller og udførlige Summarier forsynede*, 12th edn (Kjøbenhavn: Gerhard Giese Salikath, 1780).

⁴⁸ Titus Lucretius Carus, *De rerum natura* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1975), esp. Book I, verse 62–101.

⁴⁹ For example 'Jephté. ou des sacrifices de sang humain' in Voltaire, *Dictionnaire philosophique* (Paris: Imprimerie Nationale Éditions, 1994), p. 305; Paul Henri Thiry d'Holbach, *Le bon sens du cure Meslier, suivi de Son testament* (Paris, 1930), p. 132.

⁵⁰ 'Men beroer ikke, om ei Alt, saa Meget paa den, ved vor feilfulde Religionsopdragelse lettelig i Barndommen inddrukne Fordom, som var Asien det ganske Mennekeskiøns Planteskole, som kunde Naturens almægtige Bliv ikke give hver Jorddeel og hver Egn sine Mennekes, som det gav den sine Dyr?' G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, p. 8 n1.

Baden's criticism of the prevalent immigration theory is an attack on the religious politics of the historians who argue that the cradle of all peoples was in the east, based ultimately on biblical authority. This is troubling, because G. L. Baden's description of Odin's religion builds on Suhm's immigration theory. This particularly crass inconsistency in the historical argument is perhaps a reason to view the esoteric criticism of Judaeo-Christian religion as a central motive in Baden's translation of *Germania*.

G. L. Baden's treatment of ancient religion amounts to a claim that the ancient Danes were less susceptible to 'superstition' and the rule of priests than other peoples, even if the ancients did not fully conform to the 'pure religion of reason' which Baden clearly regards as the ideal.⁵¹ The historiography tends to downplay the existence of a radical Enlightenment in Denmark-Norway, emphasising that contemporary pamphleteers like Frederik Wedel-Jarlsberg and Niels Ditlev Riegels largely articulated their criticism of the ecclesiastical order from a viewpoint of protestant Christian Enlightenment.⁵² They provoked harsh criticism and calls for censorship from leading clerics, and participants in the debate were described as atheists decades later.⁵³ G. L. Baden's criticism of revealed religion and the worldly editorial response his *Germania*-translation elicited in *Kjøbenhavns Lærde Efterretninger*, which I will detail in the next section, certainly begs the question of the prevalence of esoteric Enlightenment deism or atheism in Copenhagen.⁵⁴

The reception of the 'Danicized Tacitus'

The immediate reception of G. L. Baden's translation may serve to further illuminate the methods of oblique writing in the limited public sphere of the mid-1790s.

⁵¹ G.L. Baden in Cornelius Tacitus, *Germaniens Beliggenhed*, pp. 11–13 n1.

⁵² Frederik Vilhelm Wedel-Jarlsberg, *Den geistlige stand bør afskaffes. Frimodig Svar paa Doct. og Confession. C. Bastholms offentlig fremsatte Spørgsmaale. Denne tilegnet* (Kjøbenhavn: Christian Frederik Holm, 1795), pp. 127–32; Johnsen, 'I Klios forgård'; Arne Bugge Amundsen and Henning Laugerud, *Norsk frietenkerhistorie 1500–1850* (Oslo: Humanist forl., 2001), pp. 250–273. Scandinavia is typically absent in the global survey in Jonathan Israel, *Democratic enlightenment: philosophy, revolution, and human rights 1750–1790* (New York: Oxford University Press, 2011).

⁵³ For instance the polemics of Nic. E. Balle or Chr. Bastholm analysed by Amundsen and Laugerud. For a call for self-restraint to avert censorship, see Frederik Münter, *Tanker om den i Dagens Blade herskende Tone* (Kjøbenhavn: N. Møller og Søn, 1796). For the view from a distance, see for instance Anonymous, 'Nekrolog. Knud Lyne Rahbek', *Dansk Literatur-Tidende*, (1830). The obituary was almost certainly written by the leading theologians Peter Erasmus Müller or Jens Møller.

⁵⁴ The analysis draws on Peter Gay, *The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1966).

The younger Baden's doings in 1795 were eagerly reported by the prominent weekly intellectual literary journal *Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger*, which also provided a four-page review of the translation of the *Germania*.

Lærde Efterretninger was the academic newspaper of record. It was edited by the historian Rasmus Nyerup (1759–1829). The journal reprinted précis and commented on works by Peter Andreas Heiberg and Malte Conrad Brun, the *bêtes noires* of the Danish commentariat, giving a pulse of the more pronounced criticism at the fringes for the bourgeois readers of Copenhagen. While 'moderate' editors like Nyerup largely avoided making direct criticism of the government in the way Riegels, Brun and Heiberg did elsewhere, the sympathies of the journal on the main questions of reform were undoubted.⁵⁵

The anonymous review of G. L. Baden's translation began with a rather curious turn of phrase:⁵⁶

The evil Demon which often, with greater or lesser influence, has hovered over Danish literature, and strangled so many noble works at birth, also long ago stopped the Danicized Tacitus, of which Prof. Baden so fortunately gave us the Annals. Here the son, Dr. Baden, gives us a piece by the same author. A piece, which for the lovers of the History of the Fatherland is very important; and, as one sees in the accompanying notes, the translator himself is such a lover.

The reviewer gave two short excerpts from the translation, suggestively noting that the text was about the Danes and describing the fabrication of the cult of the Goddess Herta by the priestly caste. The reviewer then again draws the readers' attention towards the footnotes, which 'show erudition and enlightenment' and 'give [the readers] occasion to find things in Tacitus which they had not thought of before.' As a parting suggestion, the reviewer points out that 'perhaps some readers will ask whether the translation was the most useful place for this eagerness of expression?' The reader must of course ask himself why the 'Danicized Tacitus' could run up against 'the evil Demon' of censorship: The review is itself a work of oblique writing. The reviewer invites a reading between the lines, tells the reader

⁵⁵ See Rasmus Nyerup, *Professor og Ridder Rasmus Nyerups Levnetsløb* (Kjøbenhavn: Reitzel, 1829), pp. 36–9 and 48–51.

⁵⁶ 'Den onde Dæmon der stedse, med større eller mindre Indflydelse, har svævet over den danske Literatur, og qvalt saa mangt et ædelt Værk i Fødselen, fik ogsaa for længe siden standset den fordanskede Tacitus, af hvilken Prof. Baden saa heldigen gav os Annalerne. Her giver Sønnen Dr. Baden os et Stykke af samme Auktor. Et Stykke, som for Fædrelandets Histories Elskere er heelt vigtigt ; og, som man seer af de hosføjede Noter, er Oversætteren selv en saadan Elsker.' Anonymous, 'Cajus Cornelius Tacitus om Germaniens Beliggenhed, Sæder og folkeslag. Af det latinske med Anmerkninger ved Dr. Gustav Ludvig Baden', *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger for Aar 1795*, No. 32, pp. 509–11 (p. 509).

that the note apparatus was worth a closer inspection, and hints at a critique of religion and aristocracy.

While largely restrained in his editorial policies, Rasmus Nyerup was like G. L. Baden a proponent of the radical enlightenment in Denmark-Norway. Both men were on occasion staunchly anti-clerical. Nyerup was fined, judicially harassed and removed as editor of *Lærde Efterretninger* in 1801, in part because he argued in a statistical survey of Copenhagen that the theological professorships at the university should be subsumed to history, ‘as knowledge of the obfuscation of reason.’⁵⁷

It is certainly true, as John Pocock and Michael Printy have pointed out, that philosophical historiography by the end of the eighteenth century had become a major vehicle for confessionalism, to an extent superseding theology.⁵⁸ This is particularly the case in the 1790s, as Gallican and Protestant writers in Northern Europe sought to calm the storms of the most radical revolutionary years by reinvigorating religious life. Erik Sidenvall’s examination of five major historiographers from Sweden’s Age of Liberty demonstrates the importance of confessionalising historiography in eighteenth-century Sweden, and the prevailing comparative strength of pietism and orthodoxy has been the subject of recent scholarship.⁵⁹ Leading contemporary theologians like Frederik Münter and Christian Bastholm wrote radically different confessionalising histories in Denmark. This posits confessionalism for consideration as a possible interpretation in G. L. Baden’s case as well.

Far from being a confessionalising protestant, however, G. L. Baden’s arguments against revealed religion provides an instance of the non-confessional undercurrent theorised by Heinz Schilling as an important impetus towards the gradual secularisation and dissolution of confessionalism.⁶⁰ Later in his authorship, G. L. Baden’s anti-clericalism became equally polemical and contemptuous, regardless

⁵⁷ ‘[...] Theologien, der gjerne kunde være en Underafdeling af Historien, (som Kundskab om den menneskelige Forstands Forvildelser) [...]’. Rasmus Nyerup, *Kjøbenhavns Beskrivelse* (Kjøbenhavn: Johan Frederik Schultz paa Proft & Storchs Forlag, 1800), pp. 296–7.

⁵⁸ Michael Printy, ‘The Reformation of the Enlightenment: German Histories in the Eighteenth Century’, in *Politics and Reformation: Histories and Reformations*, ed. by Christopher Ocker, Michael Printy, Peter Starenko and Peter Wallace (Boston: Brill, 2007), pp. 135–53. [Crossref](#); J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion*, 6 vols (Cambridge University Press, 1999–2015), V: *Religion: the First Triumph* (2011). [Crossref](#)

⁵⁹ Erik Sidenvall, ‘Förnuftets och teologins kritik: Ett bidrag till förståelsen av frihetstidens historieskrivning’, *Svenskt historisk tidskrift* (2019), pp. 223–50; Johannes Ljungberg and Erik Sidenvall, *Religious Enlightenment in the eighteenth-century Nordic countries: Reason and orthodoxy* (Manchester: Manchester University Press, 2023). [Crossref](#)

⁶⁰ Heinz Schilling, ‘The confessionalization of European churches and societies: an engine for modernizing and for social and cultural change’, *Norsk teologisk tidsskrift*, 110 (2009), 3–16. [Crossref](#)

of whether he describes Catholic or reformed clergy, medieval, post-reformation or contemporary. His writing contained a clear line of argument against revealed religion; to the extent we can know from his writing, G. L. Baden seems more of a deist than an atheist.⁶¹ Untypically for the period, G. L. Baden eschewed his reserve and became, in the 1820s, an outspoken and strident public critic of revealed religion, ridiculing both the charismatic pastor Grundtvig and his high church opponents, and was repeatedly punished with fines and censorship. G. L. Baden's and Nyerup's radical dissent are instances of the shortcomings suggested by Eva Krause Jørgensen of applying confessionalization as a singular theory for explaining religious strife in Scandinavia in the late eighteenth century.⁶²

The blatant lie that Jacob Baden's translation of Tacitus had been stopped by the censor was soon contradicted both in *Lærde Efterretninger* and in Baden's own *Universitets-Journal* by the professor's invitation to subscribe to a new translation of the *Histories* and the minor works, including *Germania*. The Crown Prince-Regent had repeatedly encouraged Jacob Baden to publish his translation, the invitation began; it would surely garner greater interest with the public now than in the quieter age of his 1783 edition of the *Annals*, since the Roman historian is 'on the lips of the politician and the man of business' as well as the scholar. The long invitation to subscribe in *Universitets-Journal* similarly contained several extracts: the locus classicus of 'black Tacitists' in *Histories* lauding the combination of monarchy with liberty of thought under Nerva, and the exhortation of the doomed Otho to his nephew to submit to Vespasian to ensure public order.⁶³

Jacob Baden had founded the journal in 1793, in part to provide a counterweight to *Lærde Efterretninger*. The editor of *Universitets-Journal* used Tacitist reason of state in his firm stance against the government 'taking refuge in middling or palliative politics' and against polemicists who seek to 'weaken the force of government' and 'speak for human rights and expand bourgeois freedom.' Jacob Baden wanted to 'give courage to regents to exercise their duty to govern, even if they lose some of their love with the class of people who find their benefit in spinelessness and anarchy.'⁶⁴

⁶¹ Note for instance articles on 'Den danske og norske Cleri Indflydelse paa Lovgivningen' and 'Atheisme' in the second volume of the encyclopedic articles on church history: Gustav Ludvig Baden, *Smaa Afhandlinger og Bemærkninger Fornemmelig i Fædrenelandets, Middelalderens og den Christne Kirkes Historie*, 2 vols (Kjøbenhavn: Beekens Forlag, 1821–4), II (1824).

⁶² Eva Krause Jørgensen, 'Den nordiske oplysning og 1700-tallet i et konfessionskulturelt perspektiv', *Sjulttonhundredatal*, 15 (2018), 138–44. [Crossref](#)

⁶³ Jacob Baden, 'Prøve paa en Oversættelse af Tacitus Historiebøger', *Kjøbenhavns Universitets-Journal*, 3 (1795), 178–82.

⁶⁴ Anonymous, 'Over det berygtede Valsprog; oderint dum metuant; Lad dem længe nok hade, naar de frygte. Oversat af Wielands Neuer deutscher Mercur, März 1795', *Kjøbenhavns Universitets-Journal*, 3 (1796), 112–4.

Jacob Baden's historical barbarians

Jacob Baden's translation makes a pronounced claim of faithfulness to Tacitus' text. With a sceptical subtext, Jacob Baden noted in his preface that French, German and English historians had competed to 'reinforce and illuminate' Tacitus' information about their own nations from *Germania*, and that Suhm and 'my son, Gustav Ludvig Baden' similarly had tried to make it relevant to the understanding of Danish prehistory. Jacob Baden justified his own translation on the grounds that the son's translation was difficult to get hold of and only in the form of a contribution to a magazine with many 'heterodox opinions.' Jacob Baden warns against the 'poetic licences and willed ambiguities' of Tacitus, 'who seems to give his readers more to understand than he seems to have said to them.'⁶⁵

In his more reserved use of footnotes, Jacob Baden primarily tries to assist the legibility of the text. Baden senior discusses and utilises other translations, primarily that of the French translator Abbé Gabriel Brottier. Most of G. L. Baden's footnotes are omitted. Some are selected and included by Jacob Baden and marked with the initials GLB. These relate the text somewhat to northern antiquity. This usage marks out *Germania* among the other translations in Baden's collected works. In the rest of the corpus, Baden overwhelmingly uses footnotes as a reference system to increase the legibility of Tacitus by pointing the reader to relevant information contained *elsewhere in the text*, and for the clarification of linguistic choices. As a rule, Jacob Baden gives little factual information or interpretative gloss.

At certain points, largely related to the fraught questions of aristocracy and religion, Jacob *explicitly* contradicts arguments made by G. L. Baden. This contradiction typically takes the form of a reference to Tacitus' text. Unlike his son, Baden argues that Tacitus' description of the credulous belief in omens among the Germans was probably truthful. The priests were priests, not merely judges. Senior corrects the son on 'the class of outstanding citizens,' pragmatically pointing out that *the nobles are there in Tacitus' text*. The dialogue between the two translations is not verbose, because senior omits the more radical parts of junior's polemic. With few strokes, G. L. Baden's anti-aristocratic and anti-Christian polemic is bereaved any historical credibility.

While there are some instances of interpreting Tacitus in light of the Norse literature,⁶⁶ there is no mention of the politically potent 'Ting' or 'Odelsbonde' in Jacob Baden's translation. The conceptual vocabulary employed in the translation lends itself to a further othering of the inhabitants of *Germania* than G. L. Baden's

⁶⁵ J. Baden, 'Fortale', in Cornelius Tacitus, *Tacitus af det Latinske*, III, p. IV.

⁶⁶ J. Baden in Cornelius Tacitus, *Tacitus af det Latinske*, III, for example p. 532 n16, p. 562 n73.

translation: Rather than ‘Fyrster’, princes, Baden senior writes about ‘Høvdinge’, chieftains. Jacob Baden’s vocabulary emphasizes the description of the barbarians in Germania as primitives.

Jacob Baden is sceptical about garnering certain knowledge of the ancient ethnic geography from *Germania*, but decisively exfoliates the Danish-Norwegian geography from the loose descriptions of the *Germania*. The situation of the temple island is uncertain in his account. Baden Sr. cautiously points towards Heligoland at the mouth of the Elbe, but he firmly rules out Zeeland.⁶⁷ Since the inhabitants of the holy places of Germania are situated further from the Danish heartlands, Tacitus is less important for understanding even the *ancient* mores of the Danes.

In contrast to his son, Jacob Baden does not skirt the negative characteristics of the Germans. In a footnote to chapter fifteen, where Tacitus wrote about the laziness of the German nobles when not hunting or warring, Jacob Baden almost waxes poetic in describing the *otherness* of the barbarians.

Nothing curious in this, says Brottier: ‘with Barbarians everything is extremes : peace war : action inaction : love hate : no moderation.’ The cause is that they are governed more by impulse than by reason.’⁶⁸

In contrast to civilized man in the enlightened present, the barbarians of the distant forests of ancient Germany were ruled by their passions, not their reason. The anthropological otherness of the barbarian ancient is the consistent thread in Jacob Baden’s interpretation of the work. Consequently, any possible relevance of the *Germania* to contemporary politics fades.

Jacob Baden senior is cautious in interpreting the details of the *Germania* as historically factual and relevant to Nordic antiquity. This is evident from the cautionary note in the preface, but also from the comparatively small number of footnotes which link the text to the north, all of which are ascribed to ‘GLB.’ While largely an argument by omission, on occasion Jacob Baden pokes fun at the broad tradition of Nordic historiography. He ridicules the identification of the pillars of Hercules with Lindesnæs and Skagen, a touchstone of Danish-Norwegian historiography, adding that ‘Ordinarily, ancient peoples who lived by the sea imagined the Pillars of Hercules at the outer limits of the landscape.’⁶⁹ Culminating in this polemical and historicizing footnote, the learned classical philologist distanced

⁶⁷ J. Baden in Cornelius Tacitus, *Tacitus af det Latinske*, III, p. 581 n133.

⁶⁸ ‘Intet besynderlig heri, siger Brottier: “hos Barbarer er Alt Extremer : Fred Krig : Bevægelse Uvirksomhed : Kiærlighed Had : ingen Maade.” Aarsagen er, fordi de styres mere af Huskud, end Fornuft.’ J. Baden in Cornelius Tacitus, *Tacitus af det Latinske*, III, p. 549 n49.

⁶⁹ J. Baden in Cornelius Tacitus, *Tacitus af det Latinske*, III, p. 572 n101.

himself from his contemporaries Suhm and Schøning as well as the older tradition of Danish historiography.⁷⁰ It provides a glimpse of an argument against relying on the *Germania* as a source for northern prehistory. Suhm and Schøning had interpreted the mores described in the text as barbaric and historically distant. To them, it represented not a golden age, but an early stage of their unfolding enlightenment narratives. In distinct ways both had treated *Germania* as a reference point which lent credibility to their chronologies and the ‘domestic’ sources they privileged in their hierarchy of textual sources.

Baden’s temporality is stable, and provides the foundation for a consistent, historicizing mode of argument. The perlocutionary effect of Jacob Baden’s historicization of Tacitus’ *Germania* follows not from a pointed rebuttal of oblique arguments for republican liberty or a religion of reason. The denouement of barbaric *Germania* and the weakening of its links to Nordic pre-history discredits the golden age as a possible instrument for reasoning about civil liberty. The politics of historiography manifest in this exchange demonstrate that the authoritative historical criticism of an important source by an experienced classical philologist at the pinnacle of the learned profession was no simple academic exercise. Profound historicization functioned as a conservative rhetorical strategy, directed at G. L. Baden’s republican utopia, but also against other ‘ancient constitutionalisms’ using Tacitus in the discourse of the 1790s. The future could no longer credibly reside in the distant past.

Concluding remarks

G. L. Baden remained an unrepentant radical and rejoiced in the French revolution even in old age. His influential and innovative handbooks for Danish and Norwegian history contained watered-down versions of the theory of primordial popular liberty traceable in his version of *Germania*. G. L. Baden became the first Danish historian to reject pre-history as a topic for historiography, beginning the first volume of *Danmarks Riges Historie* (1830) with the Jellinge Stone and Gorm the Old.

Tacitus was a common reference in the political discourse of the revolutionary period in Denmark–Norway. Tacitism functioned as a vehicle for political thought and instruction, not least for containing controversial topics, including republicanism and a secularizing language of politics. Scholarship on Danish–Norwegian Tacitism is underdeveloped, and further research is clearly warranted.

⁷⁰ Schøning, ‘Afhandling om de gamle Grækere’, pp. 269–72. More vaguely Peter Friderich Suhm, *Om de Nordiske Folks ældste Oprindelse* (Kjøbenhavn: Brødrene Johan Christian og Georg Christopher Berling, 1770), pp. 173–8. See also Suhm, *Om Odin*, pp. 189–90.

G. L. Baden's primordial vision in *Germania* was a particularly radical version of the narrative of the popular liberty of Northern antiquity. By tracing G. L. Baden's commentary in the translation and the note apparatus, a primordial politics of popular liberty emerges – broadly speaking, a participatory, neo-Roman or republican late-enlightenment political liberty. To a remarkable extent, the primordial utopianism of G. L. Baden's translation is both egalitarian and anti-religious: The 'ancient liberty stirring in the forests of Germania' radically outpace related variants of the ancient constitution of 'Odelsbønder' in late enlightenment Denmark-Norway. It diverges from Tyge Rothe's *Nordens Staetsforfatning* (1781–2), which is often cited as the main work in this historiographical tradition, in its radical views on property, citizenship, monarchy and religion.

G. L. Baden's rhetorical redescription of Tacitus to convey his radical politics is an instance of esoteric writing, drawing on classical rhetoric and the long tradition of the learned republic. It elicited a response from other actors in the public sphere which indicate that 'the rules of the game' were understood in academic circles, and that an oblique historiography directed at a narrow stratum remained a possible strategy for radical political communication in Denmark-Norway in the late 1790s. While limited to oblique argument, it foreshadows the historical arguments about ancient liberty which were prevalent at the Norwegian revolutionary moment in 1814.

The systematic historicity of Jacob Baden is interesting as an instance where a modern view of the past as foreign and anthropologically other served a purpose in conservative speech acts. As such it may fall into a broader Western European pattern of conservative historians and polemicists in the revolutionary decade who employed historicization as a defence against utopianism and revolution.

PETER SEBASTIAN HATLEBAKK (b. 1986) is a PhD-candidate at the University of Bergen. In his doctoral project, Hatlebakk studies the republican tradition in Denmark-Norway in the 1770–1830 period, with a corpus mainly of historiographical texts.

”Att efterfölja amazonernas exempel”. En bortglömd svensk 1700-talsskrift om kvinnors tapperhet

Matilda Amundsen Bergström, Göteborgs universitet

Ellen Holm, Göteborgs universitet

Abstract: This article presents the previously unknown Swedish text “Fru timbernas tapperhet” [The bravery of women], which has been preserved in manuscript in the archive of the Gothenburg family Alströmer. This text, which is based on a Latin dissertation from 1716, comprises a discussion of around 15 female exemplars who are called upon to demonstrate women’s fortitude and their right to be recognized as courageous. This is the oldest known Swedish-language text that utilizes female exemplars to construct an argument about women’s fortitude. After an introduction wherein we describe the archival source and discuss dating and authorship, we offer a transcription of the full text. Thereafter, we develop an analysis of the text’s most distinguishing features. The text is situated within the context of the early modern *querelle des femmes*, and we discuss the fact that strikingly, the author of “Fru timbernas tapperhet” is primarily interested in martial fortitude and with women who transgress gender norms.

Keywords: women exemplars; fortitude; *la querelle des femmes*; martial fortitude; gender transgression; 18th-century Gothenburg

Recommended citation: Amundsen Bergström, Matilda and Holm, Ellen, “Att efterfölja amazonernas exempel”. En bortglömd svensk 1700-talsskrift om kvinnors tapperhet”, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024). 33–62. <https://doi.org/10.7557/4.7359>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Ehuru wäl stora ock hjeltemodiga gjärningar, till hwilckas utförande, tapperhet, försiktighet, beständighet, samt sinnes ock kropps styrcka, framföralt fordras egenteligen ock af sjelfwa naturen synes tillkomma karlarna, hos hwilcka desse dygder i synnerhet pläga framlysa, ock hwilcka igenom en alfvarsam upfostran ifrån späda Barndomen wänjas wid de swårare gjöromålen; får man dock icke så aldeles bestrida det wackra Kjönet den rättigheten, att hälsas för tappra, ock dela berömmet med Männerne.

Med denna tes inleds texten ”Fruentimbernas tapperhet”. För att bevisa dess giltighet åberopar författaren därefter ett femtontal bibliska, mytologiska, antika och samtida kvinnliga *exempla* som alla gett prov på den ”egenteligen” manligt kodade dygden *fortitudo*, tapperhet. Samtidens män bör ”wara glad[a]”, konstaterar författaren avslutningsvis, att kvinnor numera ”äro så klenmodiga ock spakfärdiga”. För om ”nycken skulle falla på dem att efterfölja amazonernas *exempel*”, vem vet vad de skulle åstadkomma.

Exempelsamlingar med berömvärda kvinnor var oerhört populära i det tidigmoderna Europa. I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* visar Marianne Alenius att textformen bland annat blomstrade i Danmark, där närmare tio kataloger med kvinnliga *exempla* producerades under 1600- och 1700-talen.¹ Men i Sverige, noterar Alenius, vann exempelsamlingarna inte samma insteg. Hennes översikt rymmer endast två svenska texter: Johan Esbergs/Peter Hedengrahns dissertation *Mulieres philosophantes*, framlagd i Uppsala år 1699, och ett referat av Anders Anton von Stiernmans förlorade *Gynæceum sveciæ litteratum* publicerat i *Stockholms Magazin* år 1780.² Båda behandlar lärda kvinnor.

Till dessa kan läggas Hedvig Charlotta Nordenflychts dikt ”Fruentimrets Försvär. Emot J. J. Rousseau, medborgare i Genève” (1761), i vilken Nordenflycht underbygger sin Rousseaukritik med kvinnliga *exempla*.³ I jämförelse med såväl Danmark som Europa var den svenska produktionen ändå blygsam. Men den var faktiskt större än forskningen trots. I en handskrift bevarad i den göteborgska 1700-talsfamiljen Alströmers arkiv återfinns nämligen den hittills okända ”Fruentimbernas tapperhet”. Detta är den första svenskspråkiga exempelsamlingen med fokus på just tappra kvinnor att bli känd av forskningen. Nedan presenterar vi texten i sin helhet, diskuterar dess ursprung och analyserar några utmärkande drag.

¹ Marianne Alenius, ”Om alla slags berömvärda kvinnopersoner”, i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria: Band 1*, red. av Elisabeth Møller Jensen (Höganäs: Wiken, 1993), s. 217–233.

² Alenius, s. 230.

³ Ann Öhrberg, *Viltra Fruentimmer: Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (diss. Uppsala universitet, 2001), s. 267ff.

”Fruentimbernas tapperhet” i arkivet

Den tiosidiga prosatexten ”Fruentimbernas tapperhet” ingår i en handskrift som den anonyma upphovspersonen betitlat *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt i Bunden och Obunden Skrifart*. Skriften mäter 31,5 x 20,5 cm och omfattar 90 paginerade foliosidor, titelblad, register och baksidesblad samlade i fyra icke hopbundna lägg à 12 ark.⁴ Totalt innehåller skriften 39 dikter och prosastycken på svenska, vilka följs av registret. Hela skriften är skriven i samma bläck av samma hand. Marginalerna är genomgående jämna, texten löper längs raka linjer och kustoder är införda. Det förekommer i princip inga korrigeringar eller överstrykningar och skriften är väldisponerad – det avslutande registret löper till näst sista bladets versosida och det sista bladet är blankt. Sammantaget framstår *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* tydligt som en renskrift. Handskriften är den enda kända editionen och exemplaret. Den är mycket välbevarad, utan märkbart slitage eller fläckar.

Beteckningen ”allehanda” är träffande – här blandas oden, dissertationer, anekdoter, fiktiva brev, dryckesvisor, lärda utläggningar och fabler. Vissa texter är uppenbarligen tillkomna i Sverige medan andra är bearbetningar av franska, engelska och latinska förlagor (vilket dock aldrig explicit görs). Handskriften innehåller exempelvis ”Den äckta Jouwel Ringen”, som är en version av Jean de la Fontaines fabel ”Lanneau d’Hans Carvel”, samt ”Drottning Annas bref till Henrich VIII”, som utgår från en engelsk förlaga publicerad i Edward Herbert’s *The Life and Raigne of King Henry VIII* (1649). Texterna är som brukligt ordnade från högre stilnivå och ämne till lägre. Samlingen inleds med det högtidliga hyllningstalet ”Ode till Fäderneslandet” och avslutas med sex lättsamma anekdoter. ”Fruentimbernas tapperhet” är placerad som nummer 28 av handskriftens 39 texter.

”Fruentimbernas tapperhet” består i stora delar – men inte enbart – av översatta utdrag ur en dissertation med titeln *Dissertatio historico politica de fortitudine mulierum*, vilken lades fram vid Uppsala universitet den 19 juni 1716.⁵ Preses var den skytteanske professorn i vältalighet och politik Johan Upmark (senare adlad Rosenadler) och student var Gustav A. Barchæus, sedermera prost i Västerås.⁶ Som Bo Lindberg har påpekat är dissertationen tidstypisk så till vida att den bygger på Samuel von Pufendorfs (1632–1694) naturrättsliga tänkande, och ligger i

⁴ Skriften finns bevarad i: Serie J, ”handlingar i skilda ämnen”, volym 94, Östads arkivet, Riksarkivet Göteborg.

⁵ Johan Upmark/Gustav Barchæus, *Dissertatio historico politica de fortitudine mulierum* (Uppsala, 1716).

⁶ Med utgångspunkt i Bo Lindbergs diskussion om dissertationer anger vi både Upmark och Barchæus som upphovspersoner till texten. Bo Lindberg, *Disputation, dissertation, avhandling: Historien om en genre* (Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2022), s. 91–104.

linje med Upmarks intresse för moralisk-politiska och historiska ämnen.⁷ Varför Upmark/Barchæus valde just kvinnors tapperhet som disputationens ämne är dock oklart. Det fanns förvisso gott om utländska förlagor, men i en svensk kontext är *Fortitudine mulierum* ovanlig. Den tidigare nämnda *Mulieres philosophantes* är den enda likartade dissertation som är känd idag.⁸ Upmarks/Barchæus *Fortitudine mulierum* uppmärksammas inte av Alenius men finns omnämnd i forskningen – bland annat anger Hilma Borelius dissertationen som en möjlig källa till Nordenflychts ”Fruentimrets Försvär”.⁹ *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* berörs däremot inte alls av forskningen.

Allehanda Nyttigt och Nöjsamt har bevarats i Östads arkivet, vilket innehåller tusentals handlingar av och om släkten Alströmer. Alströmersläkten var ekonomiskt och kulturellt ledande i det sena 1700-talets Göteborg, varför det är föga förvånande att handskriften återfinns i just deras släktarkiv. Dessutom finns kopplingar mellan Alströmer och Upmark. Den senares son Carl Albrecht Rosenadler invaldes nämligen i Kungliga Vetenskapsakademien år 1754, vilket satte honom i kontakt med ledamöterna Jonas, Patrik och Claes Alströmer (1685–1761, 1733–1804 respektive 1736–1794). Ingen bevarad förteckning över släkten Alströmers boksamlingar nämner *Fortitudine mulierum*, men flera innehåller poster som ”En bok med diverse disputationer”.¹⁰ Eftersom själva boksamlingarna inte finns kvar går det ej att kontrollera huruvida *Fortitudine mulierum* ingick i någon av dessa.

På Riksarkivets skyddsomslag till *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* angavs på 1950-talet dateringen ”1780-tal”, men varför framgår inte. Boken i sig är odaterad och det är omöjligt att fastställa ett exakt tillkomstår. Vissa tidsmarkörer kan dock ge en indikation om tillkomsttiden. En sådan markör återfinns i ”Fruentimbernas tapperhet”, där författaren åberopar den exemplariska kvinnan ”mademoiselle d’Eon”. Här åsyftas franska Charles/Charlotte d’Éon de Beaumont, 1700-talseuropas kanske mest berömda genderfluida (för att använda ett nutida uttryck) per-

⁷ Lindberg, s. 57, 66.

⁸ För mer om denna, se *Philosophising Women: A Dissertation Under Johan Esberg*, red. och övers. av Love Forssberg Malm (Uppsala: Bibliotheca Neolatina Upsaliensis, 2018). I sin analys av kvinnosyn i tidigmoderna dissertationer nämner Ruth Nilsson några texter om beslätade ämnen, såsom äktenskap. Se Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren* (Lund: Gleerup, 1973), s. 119–139, 178–184, 260.

⁹ Hedvig Charlotta Nordenflycht, *Samlade skrifter: Band III:II*, red. Hilma Borelius (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1938), s. 576f. Nilsson diskuterar dissertationen förhållandevis djupgående. Se Nilsson, s. 135–137. Även Lindberg nämner dissertationen (se Lindberg, s. 66).

¹⁰ I en boklista från 1748 med titel ”Specification på de Böcker som funnos utedi Bok Kistan d. Oktober 1748” finns ex ”En bok med diverse Disputationer” och ”19 st Disputationer”. Östads arkivet, J:35.

son. Efter att ha levt i 45 år som man började d'Éon att presentera sig som kvinna år 1776, och fick året därpå sin juridiska status ändrad.¹¹ Detta blev snabbt känt i Sverige.¹² Att även författaren till *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* beskriver d'Éon som kvinna indikerar att boken är tillkommen efter 1776.

Ytterligare en fingervisning ges av dikten "Impromptu, wid ryktet om religionsfriheten". Dikten nämner ingen särskild händelse men alluderar sannolikt på den debatt om religionsfrihet som på Anders Chydenius initiativ fördes under riksdagen 1778–1779.¹³ Vi har inte hittat något i innehållet som visar att boken måste vara av senare tillkomst än 1778. Till det kan läggas att *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* innehåller minst en habil översättning från latin, ett språk författaren uppenbarligen var väl förtrogen med. Det blir allt ovanligare i de Alströmerska kretsarna ju längre fram i tiden vi rör oss.¹⁴

Vad gäller formella tidsmarkörer är papperet märkt med det under 1700-talet vanligt förekommande Pro Patria-vattenmärket. Det rör sig om det "korrekta" märket, vilket tyder på att pappret snarare är från 1700-tal än 1800-tal – men inte heller det är säkert.¹⁵ Skribenten använder den nygotiska, eller tyska, handstil som var vanlig i Sverige fram till sent 1700-tal, inte den latinska handstil som slog igenom runt sekelskiftet 1800.¹⁶ Patrik Alströmers barn Christina Maria d.y., Margareta Hedvig och Jonas, alla födda på 1760-talet, använder latinsk stil i brev från det sena 1700-talet. Det kan indikera att författaren snarare tillhörde en tidigare generation, även om också det är osäkert. Sammantaget bedömer vi det som sannolikt att handskriften producerades under 1700-talets sista decennier, men det är inte omöjligt att den skrevs i början av 1800-talet.

Vi har jämfört *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* med brev från alla medlemmar av släkten Alströmer som hade kunnat skriva en bok av detta slag under rätt tidsperiod. Utöver Patrik och Claes Alströmer rör det sig om Christina Maria och Sara Catharina Alströmer (födda Silfverskiöld respektive Sahlgren), Johan Alströmer,

¹¹ Om d'Éon, se Simon Burrows et. al (red.), *The Chevalier d'Eon and his Worlds: Gender, Espionage and Politics in the Eighteenth Century* (New York: Continuum, 2010).

¹² *Stockholms Weckoblad* och göteborgska *Hwad Nytt? Hwad Nytt?* publicerade exempelvis följande notis i februari år 1776: "Det är nu omsider bewist, at den namnkunnige riddaren d'Éon, är et fruntimmer". *Hwad Nytt? Hwad Nytt?* no. 33/34, 1776–02–09, s. 6; *Stockholms Weckoblad* no. 13, 1776–02–01, s. 2.

¹³ År 1779 lät Chydenius trycka *Memorial, angående Religions-Friheten* (Stockholm: Kongliga Tryckeriet, 1779).

¹⁴ Bo Lindberg, *De lärdes modersmål: Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige* (Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 1984), s. 128–130.

¹⁵ Gösta Liljedahl, "Filigranologi: Om vattenmärken i papper och dess historia", *Dædalus. Tekniska museets årsbok* (1960), s. 122.

¹⁶ Lars Svensson, *Nordisk paleografi: Handbok med transkriberade och kommenterade skriftprov* (Lund: Studentlitteratur, 1974), s. 47f.

samt Christina Marias och Patriks ovan nämnda barn. Av dessa är Patrik den enda vars handstil liknar den i *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt*, men alltför tydliga skillnader föreligger för att han ska vara en sannolik upphovsperson. Denne förblir därmed okänd. Det är möjligt att skribenten kopierat "Fru timbernas tapperhet" från en nu okänd källa, men eftersom inga andra översättningar i *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* uppenbart hämtats från andra svenskspråkiga källor bedömer vi det som sannolikt att skribenten också är översättare, redaktör och författare. Troligast är att någon Alströmer fick handskriften i gåva av en okänd person. Utöver svenska tycks denne ha behärskat engelska, franska och latin, samt haft förmågan att omvandla en akademisk dissertation till en prosatext för en icke-akademisk (om än bildad) läsekrets. Att *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* är ett beställningsverk håller vi för mindre troligt. Även om skriften är prydligt renskrivna framstår utformningen som alltför anspråkslös för att vara en professionell kopists verk.

Allehanda Nyttigt och Nöjsamt innehåller inga paratexter som redogör för skriften ursprungshistoria eller pekar ut tilltänkta läsare och användningsområden. Mest troligt är det fråga om det bokhistorikern Harold Love kallar *användarpublicering* – det vill säga att en läsare samlat omtyckta och/eller användbara texter från olika källor i en egenhändigt producerad skrift.¹⁷ Sådana samlingar var vanligt förekommande under 1700-talet och kunde vara ämnade för såväl privat som socialt bruk.¹⁸ *Allehanda nyttigt och nöjsamt* kan ha givits till en specifik familjemedlem eller cirkulerat brett bland Alströmersläkten och deras vänner (skicket tyder dock på varsam hantering). Skriften kan ha skapats för tyst läsning eller som underlag för deklamation, vilket som Stina Hansson poängterat var ett populärt salongsnöje under perioden.¹⁹ Att *Allehanda Nyttigt och Nöjsamt* enbart innehåller svenska texter, varav många är översättningar, antyder möjligtvis en blandad publik, även om Göteborgssocieteten generellt behärskade åtminstone franska. De faktum att "Fru timbernas tapperhet" skildrar våldtäkt, och flera andra texter politiska ämnen, ger emellertid vid handen att den tilltänkta publiken inte inräknade barn.

¹⁷ Harold Love, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Clarendon Press, 1993), s. 79f.

¹⁸ Love, s. 79.

¹⁹ Stina Hansson, "Skönheter i skattkammaren: P. A. Wallmarks svenska antologi och den klassiska retoriken", *Samlingen: Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 110 (1989): 94.

Fruntimbernas tapperhet

Fruntimbernas tapperhet²⁰

Ehuru wäl stora ock hjeltomodiga gjärningar, till hwilckas utförande, tapperhet, försiktighet, beständighet, samt sinnes ock kropps styrcka, framföralt fordras egenteligen ock af sjelfwa naturen synes tillkomma karlarna, hos hwilcka desse dygder i synnerhet pläga framlysa, ock hwilcka igenom en alfwarsam upfostran ifrån späda Barndomen wänjas wid de swårare gjöromålen; får man dock icke så aldeles bestrida det wackra Kjönet den rättigheten, att hälsas för tappra, ock dela berömmet med Männerne; Ty fastän de, då det kommer an på styrcka ock krafter, gemenligen måste duka under för karlarne; så kunna de dock likwäl wara tappra; ty om tapperheten endast skulle skattas efter kroppens storlek och styrcka ock ej efter modigt hjerta; så hade aldrig den Lille *David* kunnat öfwerwinna den ofanteliga *Goliath*. Att fruntimberna til krafterna gemenligen äro långt swagare, än karlarne, bör utan twifwel tilskrifwas deras klemiga upfostran; emedan flickungen knapt kommer utur lindan, förr än kroppen onaturligen twingas inom ett snörlif, ock hon näppligen får lära annat, än handtera nålen ock kammen; Hwarföre den wise *Plato* ock påstår, att fruntimbern ej duga till annat än att smycka sig, sy ock baka pankakor; men det wore dåraktigt, att skjära alla öfwer en kam

[s. 67] Ty ey allenast i den heliga Kristis, utan ock i werldsliga Historien, finna wj otaliga *Exempel* därpå, att fruntimberna uprättadt ock med mycken försiktighet styrdt de största samhällen, så som ock med största drift ock tapperhet utfördt de lyckeligaste krig. I Skriften läsa wj, huru som *Jael*, med största mod ock försiktighet, allenast med

²⁰ "Fruntimbernas tapperhet" löper från s. 66 till s. 75 i handskriften. Transkriberingen följer handskriften gällande stavning, majusklar, skiljetecken, radbrytning samt avstavning. De ord, namn och platser som i handskriften skrivits i latinsk stil har i transkriberingen kursiverats. Abbreviaturer, kommentarer och korrektur saknas i handskriften och har därför inte heller behövts hanteras i transkriberingen. Däremot är kustoder borttagna. Handskriften förekommer endast i en version och texten håller en hög nivå av läsbarhet.

en hammare ock spik dödade *Cananeernas Sissera*. då *Holefernes*, *Nebudcanezars Höfdinge*, belägrade *Betulien*, ock invånarne, efter fem dagars förlopp, woro i sådan hungersnöd, att de tänkte gifwa upp landet, uppmuntrade *Judith* icke allenast folket, utan geck ock med driftighet in i fiendens läger; högg hufwudet af den mäktige *Holefernes* ock förskaffade de sina en fullkomlig seger. Uti werldsliga Historien finna wj så många *Exempel* af fruntimbernas tapperhet, att det skulle blifwa för widlyftigt, att anföra dem alla: Wj wilja allenast fästa vår upmärksamhet wid några få. Ett wackert *Exempel* af Fruntimbernas hjeltomod meddelar oss: att *Persernes* hustrur, med utdragna swärd, gingo mot sina Männer, som kommo flyendes ifrån striden, ock twungo dem, att wända tillbaka igen. *Camerarius* förmäler, att den mäktige konungens *Mithridatis* gemål *Hipsicratea*, lät klippa af sig sina långa skjöna hår; klädde sig i Manskläder, bewäpnade sig, steg till häst, ock följde beständigt sin herre i fält. En löjelig duell hade ett Fruntimber med en karl, straxt efter konung *Sigismundi* kröning: Sedan ständerna hade aflagdt tro- ock huldhetseden, tillbraktes några dagar med ridderliga spel ock öfningar: En bewäpnad *Polack* kom en dag framridandes, ock med mycken spåtskhet utmanade flera swenskar, hwilcka ey kunde fördraga hans högmod: på det de, på ett utmärkt sätt, måtte kunna hämnas den skymf, som *Polacken* tänkte tillfoga det swenska namnet, öfwerfalte de en djerf ock modig qwinna, att gifwa sig i handamänge med honom. Hon bewäpnade sig, red emot honom, ock till

[s. 68] Åskådarnes fullkomliga nöje, stötte honom, utur sadelen: Straxt därefter tog hon af sig hjelmen, slog ut sitt hår, ock wiste sig till *Polackens* stora nesa, så som ett segrande fruntimber. *Schef-ferus* berättar äfwen ett märkwärdigt *Exempel*, som under hans tid tilldrog sig: En fattig Bondesdotter, antingen ledsen wid det stränga arbetet, eller af lust för krigswäsendet, lät, sedan hon dölgt sitt kjön, wärfwa sig till soldat ock drog i fält. Konung *Carl X Gustaf* förde då

krig emot *Polehn*, hwarutinman hon wid alla tillfällen upförde sig wäl ock tappert: hon dögde så noga sitt kjön, att det icke en gång blef bekant för dem, som lågo i samma tällt med henne. En af hennes Kamerater, som något nogare gaf akt på henne, kom dock sluteligen under wäder med denna hemligheten: På det han skulle tåga därmed, ock ej förråda henne för de andra, så feck han hålla af henne: När tiden nalkades, att hon skulle föda, begaf hon sig till hemorten, ock tog tienst, som dräng, hos en Bonde: Han kunde ej märcka, att hon war en qwinsperson, mycket mindre, att hon war hafwande; ty hon gjorde alla drängsysslor med mycken färdighet ock flit: En dag då hon kjört till skogen, att hämta wed kom hon hem med ett Barn, hwilket hon sade sig hafwa hittadt: hela hemligheten blef ej förr uptäkt, än då soldaten, med hwilken hon hade plägat umgänge, kom hem ock tog henne till hustru. Den som bestrider fruntimbrena deras tapperhet, den bestrider dem ock deras gemensamma hufwud *affect*, wreden, hwilken då mod ock dristighet kommer därtill, uträttar ofta stora gjärningar. Då *Semiramis*,

[s. 69] *Assyriernas* drottning, en dag war sysslosatt att krusa sitt hår, ock det blef henne berättat, att *Bablonierne* hade affallit, blef hon högeligen förbittrad däröfwer, steg upp ifrån *Toiletten*, ehuru ej mera, än en sida af hufwudet war kammadt, ock swor, att ej förr laga den andra i ordning, än hon brackt dem åter under sin lydes: till åminnelse här-af, blef hennes Bild uprest i samma ställning, som hon hade, då hon drog åstad, att hämnas *Babylons* affall. Ett stort *Exempel* af en qwinnas dristighet ock hjeltomod är äfwen följande händelse: I bland andra christna fångar, som af *Turkarne* år 1595 fördes till *Constantinopel*, fants en ung Piga, klädd i *uniform*, som hade warit med under hela kriget: *Turkarne*, förundrade häröfwer, frågade henne, om

hon aldrig under denna drägten haft kiöttslig beblandelse med någon? Hwar-till hon nekade. De frågade de andra fån-garne, om någon warit kunnig om hennes kjön? Men alle aflade Ed där på, att de al-tid hållit henne för en mansperson: denna nyheten kom för stor *Sultan*, som befalte, att man skulle föra henne till sig: Ibland an-nat, frågade han henne, om hon, som soldat, slagit ihjäl många *Turkar*? Hon swarade oförskräckt, att, under den tid hon warit med i fält, hade hon skickat sig, som en rättskaffens knekt ägnar ock anstår: Hon hade i alla *expeditioner*, belägringar ock fälltslag wisat sig oförskräckt, ock ej skonat någon fiende, utan dödadt så många hon kunnat.

[s. 70] Storherren förundrade sig öfwer hennes manliga upförande, ock befalle, att hon först skulle föras omkring hela staden; på det alla måtte få se henne; Sedan skiänkte han henne till sin käraste *Sultaninna*. Till fruntimbernas tapperhet ock hjelte-mod bidrager icke litet deras medfödda list ock förställningsgäfw. Den äregir-riga *Semiramis* utwätkade sig, genom smek, sin herres tillstånd, att en dag få regera enwäldigt öfwer hela Riket, då alla, utan minsta gensägelse, skulle ef-terkomma hennes befallningar. Det första bud hon då gaf, war, att man skulle taga Konungen till fånga samt döda honom: Hon förwandla altså En dags regering i ett beständigt herra-wälde: Huru många stora ock märck-wärdiga saker hon sedermera utförde, kan nogsamt intagas af *Historien*. Berättelsen, om de *Böemiska* Jungfrur-nes list ock tapperhet, förtjenar äfwen, att här anföras: Sedan hertigens i *Böe-mens Primislai III*djes gemål *Libussa*, som, under sin lifstid, regerade både öfwer sin herre ock folket, war död, lät en af hennes kammarjungfrur, wid namn *Walaska*,

som hade ganska stort förstånd och hjerta,
hemligen kalla sina samsystrar tillhoppa,
och tilltalte dem sålunda: "Wj hafwa
"förlorat en hjeltinna, mina systrar! Som
"friat oss från Männernes förackt och herra-
"wælde: Wj hafwa, såsom drottningar, regerat

[s. 71] "Öfwer dem; men nu måste wj böja halsen
"under det tyngsta ok, och blifwa de förack-
"teligaste Slafwinnor, så framt wj ej sjelf-
"wa förswara vår frihet. Om J hafwen sam-
"ma hjerta, som jag, så skola wj lätteligen
"bibehålla vår förra makt och anseende:
"waren oförskräckte och bispringen mig;
"så lofwar jag Eder en fullkomlig seger öf-
"wer männerna: Alla gillade *Walaskas* råd,
"sammangaddade sig, och, så som besegling af
inbördes trohet, dricks de utur en bägare.

Primislaus drömde en natt, att en bägare,
full med blod, räcktes honom af en wacker
hand: förskräkt häröfwer, och så som af
en aning om det förestående onda, förman-
te han de förnämste i Landet, att de ej skulle
lämna det wackra Kjönet för mycket sjelfs-
wäld: Den tiden brukade fruntimbrena,
att öfwa sig i ridande, kastande, skjutande,
jagande, och alla andra manliga öfningar:
Walaska fortfor dag och natt, att förmana
de sammangaddade, att gifwa dem godt
hopp, öka deras mod, samt att, med drycker
och artiga tidsfördrif, wänja dem ifrån
all kärlek för Manspersoner: När hon
fådt tillsammans en anseelig skara af
gifwa och ogifwa fruntimber; så befalte
hon dem, att de en wiss natt skulle mör-
da så många karlar, som de kunde: Sedan
detta war wärkstäldt, grepo de till wapen,
slogo den här, som förföljde dem, och belägrade
herrtigens slott: då de ej kunde intaga det,

[s. 72] Upbygde de, ej långt därifrån på en af naturen
ganska wäl befästad högd, ett *Castell*, som de kal-
lade *Diewitz*: Saken blef ganska alfwarsam
och detta fruntimbernas upförande syntes så

farligt för det allmänna, att folket hos herrtighen anhöllo, det Han med wapen wille twinga kjönet till lydnad; men då herrtighen gaf dem ett mindre behageligt swar därpå; så samlade de, på eget bewåg, en krigshär, slogo läger för *Diewitz*, ock omringade aldeles fruntimberena. *Walaska* lät sig däraf icke förskräckas, utan upmuntrade sina systrar, sägandes: att nu wore tiden inne då de skulle föreskrifwa hela *Böehmen* Lagar, allenast de wiste sig tappra; det wore intet något nytt, att männen fädt lof, att lyda fruntimberna: *Amazonerna* hade skattlagdt hela *Asien*, belägrat *Troja*, ock föraktadt *The-sei* och *Herculis* wapen: Sedan hon således satt mod i dem, angrepo de med största häftighet fienden, slogo dem, samt förföljde ock nedergjorde dem, som flydde: Sju Jungfrur utmärkte sig i synnerhet i detta slaget, ock de blefwo, för sin taperhet, af faltmarskalkinnan begåfwade med gyllende kädjor ock armband: *Walaska* blef wördad, som en gudinna, ock *Böemerna* wågade icke sedermera att slåss med desse hjeltinnor: de sköflade landet, antände städer, ock ökade dageligen sin makt: Sluteligen lossade de, som de längtade efter manspersoner, skrefwo kärleks *billetter* till alla adeliga ynglingar, ock budo dem komma till sig i skogen: ynglingarne förblindade af jungfrurnes smickrande ock kärleksfulla utlåtelse; begåfo sig till dem; men blefwo alla, genom försåt, mördade.

[s. 73] Ett mera hedrande *exempel* af kjönets taperhet hawfa wj i Swenska *Historien*: Då Götharnas konung: *Alle*, med alla smålänningar hade dragit långt bortt i fält; så tyckte *Danskarne*, det de fått ett godt tillfälle, att bringa landet under sig: de bröto då in med en krigshär, ock, under *Tumblingers* anförande, sköflade, de land ock städer, skjämde Jungfrur, wåldtogo hustrur, samt röfwade till sig allt guld, silfwer, koppar ock Boskapskreatur, som de kommo öfwer: då ryktet om deras grymma framfarande kom för *Blenda*, en ganska behjertad qwinna, fattade hon straxt

det råd, att skicka omkring hela Landet, ock båda tillsammans ett ganska stort antal quinnor, med tillsägelse, att de skulle taga med sig så mycket mat ock drickeswaror, som möjligt war: När de woro församlade, upmuntrade hon dem, att gripa till wapen, ock, under männernas frånwaro, förswara Landet: Först skickade de bud till fienden, ock anhöllo, det de med eld ock swärd ej måtte förstöra Landet, utan häldre komma som Wänner, och trösta dem under deras Mäns frånwaro: lofwandes, att wäl emottaga ock fägna dem: *Danskarne* låto öfwertala sig, ock kommo i skymningen till dem; Men *Blenda* lossade, som hon war rädd, flydde med de sina, ock lämnade all mat ock drick i *Danskarnes* wåld, hwilcka öfwerlastade sig därmed: om natten, så alla wore wäl insomnade, kom *Blenda* tillbaka med sin här, ock nedergjorde alla: ryckett berättar äfwen, att hon öfwerraskat Tusende *Danska* Ryttare, som skilgdt sig från de sina, att hon omringat dem ock dödadt dem, innan de hunno stiga till häst: Flera minnesmärken af detta

[s. 74] märkwärdiga Slag finnas ännu: det stället hwaräst slaget stådt, kallas Kråkebacken, emedan *Danskarne* där fallit som kråkor: Ströby, konungabackar, Olufsbacken, Tumblingör, Gräbbe eller Pige backen, Dansjö, Dansjöby, Skäggelösa ock Skäggelösa by, samt Bländinga by, äro alla sådana namn, som hafwa afseende på detta slaget. För denna wista tappperheten, hafwa qwinkjönet därå orten, än i dag, wissa rättigheter ock för-mohner. *Johannes Magnus* berättar äfwen att fruntimberna då förtiden warit tappra ock stridbara. - År, efter werldenes skapelse 2493: woro de Götiska qwinfolken, lika med männerna, till krig ock härfärd wande, ock att bruka spinräck el. swärd, war dem lika kjärt. Af den Morgongåfwa, som Brudgummen fordom skulle gifwa sin Brud, kan man också sluta till fruntimbernas skickelighet i alfwarsama öfningar ock lekar. I våra gamla Landskapslagar står: Ej må Brudgumme flere förninga föra Brud sino,

än gångare, sadel, Betsel, am kåpo ock hättö.
Af en gammal *Dansk* wisa finnes, att svenska fruntimberna i förra tider warit wana, att wistas i fällt, bruka wapen, ock sitta till häst, lika som männen. Konung *Waldemars* dotter *Richissa* som blef förlofwad med svenska Konungen *Eric* begråter, att hon, sedan hon blifwit drottning i swerige, ej feck efter *Danska* bruket åka i wagn, utan måste rida. Östgöthernas drottning i *Italien*, *Amalaswenta*, nämnes äfwen med mycken heder i Tideböckerna: Hon stadgade gjöthernas Rike genom sin wisdom ock tapperhet. Icke mindre hjeltmod wisde göthiska fruntimberna i det bekanta *Bråwalla* slaget: Där wid utmärkte sig i synnerhet trenne: den första war *Ursina*, som berättas hafwa burit Konung

[s. 75] *Harlads* fana: den andra *Hejda*, som förswarade ett horn emot hundrade hjeltar: ock den tredje, *Weborg*, som säges hafwa dödeligen sårat *Starkåther*, ock nedergjordt de tappreste soldater. Om de werldskunniga *Amazonernes* hjeltmod, ock synnerliga insickt i krigswetten-skapen, läsa wj i alla *Historier*: de gjorde sig fruktade af de stridbare *Grekerne*; så att en af deras Konung lofwade *Hercules* tolf stipendier, om han kunde skaffa honom *amazonernas* drottnings wapen. Den *Orleanska* flickan, ock i wår tid *Mademoiselle d'Eon*, äro ock ganska namnkunniga. Dessutom weta wi, huru högt wärde fruntimberna fordom satte på tappra gjärningar. Det säkraste medlet, att bana sig wägen till deras kärlek ock högaktning, war att wisa prof af manlighet ock hjeltmod: Att bära Gulros, skryta, swärja, wara näs wis, stöta på *quintanen*, eller taga midt i ringen gjorde då icke tillfyllest att winna deras gunst ock tycke: den tiden war ej eller ett så godt förråd på *Hassenskräcker*, som nu. Emedlertid må man wara glad, att wåra fruntimber äro så klenmodiga ock spakfärdiga; Ty tänk! Om den nycken skulle falla på dem att efterfölja *amazonernas exempel*, huru olyckeliga woro wj då icke.

”Fruentimbernas tapperhet” och *Fortitudine mulierum*

Som så många tidigmoderna texter rör sig ”Fruentimbernas tapperhet” i ett gränsland mellan översättning, bearbetning och nyskapande. Inga paratextuella märkörer anger att texten bygger på en förlaga, men en jämförelse mellan ”Fruentimbernas tapperhet” och Upmarks/Barchæus *Fortitudine mulierum* visar att den svenska texten mestadels består av översatta passager ur dissertationen. Det rör sig emellertid inte om en rak översättning av hela *Fortitudine mulierum*, utan om en målmedveten redaktionell process där författaren valt ut exempel och argumentationslinjer utifrån sitt specifika syfte och skapat en egen text med avstamp i dissertationen.

Författaren till ”Fruentimbernas tapperhet” kan därmed ses som såväl översättare som författare och redaktör. För att tydliggöra hur ”Fruentimbernas tapperhet” förhåller sig till *Fortitudine mulierum* jämför vi nedan de två texterna. Vi betraktar dock inte den förra som kopia och den senare som original, utan bägge som besläktade texter. Tillvägagångssättet är inspirerat av Karen Emmerich, som i *Literary Translation and the Making of Originals* ifrågasätter synen på översättning som en imiterande verksamhet. För det första, framhåller Emmerich, är så kallade originalkällor sällan vare sig stabila eller ursprungliga, eftersom texter tenderar att cirkulera i olika former och versioner – i synnerhet under förmodern tid.²¹ I relation till ”Fruentimbernas tapperhet” är Emmerichs synpunkt särskilt giltig, eftersom *Fortitudine mulierum* liksom de flesta dissertationer är ett lappverk av explicita och implicita citat och parafrafer. För det andra, menar Emmerich, är en översättning knappast någon rättfram imitation. Genom sina redaktionella val skapar en översättare nödvändigtvis en ny text i en process som omformar verket i en ny kontext.²² Detta gäller tveklöst ”Fruentimbernas tapperhet”, där författaren dels har valt ut och bort text, dels har kompletterat denna med egenförfattade passager. Som bland andra Peter Burke har konstaterat var sådant redaktionellt arbete vanligt i tidigmoderna översättningar, där det bland annat kunde syfta till att omforma texter för att spegla översättarens värderingar och intressen.²³ Gränserna mellan översättning och skapande är därmed i högsta grad flytande.

²¹ Karen Emmerich, *Literary Translation and the Making of Originals* (New York: Bloomsbury, 2017), s. 8–14. Se även Lawrence Venuti, *Contra Instrumentalism: A Translation Polemic* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2019).

²² Emmerich, s. 8. Diskussionen utvecklas på s. 1–36.

²³ Peter Burke, ”Cultures of Translation in Early Modern Europe” i *Cultural Translation in Early Modern Europe*, red. av Peter Burke & R. Po-chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 1–38 (särskilt s. 31f). [Crossref](#).

Vad gäller "Fruentimbernas tapperhet" blir detta inte minst tydligt i relation till genre. Den svenska texten skiljer sig genremässigt från *Fortitudine mulierum* – den är uppenbarligen inte tänkt att fungera som underlag för en disputation utan för att läsas i en mindre, vänskaplig krets. Den nya genrens konventioner har gett avtryck i författarens redaktionella arbete. Hen har exempelvis valt bort Upmarks/Barchæus begreppsdefinitioner, tagit bort alla fotnoter och frångått dissertationens typiska kapitelindelning.²⁴ Dissertationens grundstruktur och ordning på *exempla* kvarhålls dock, vilket innebär att författaren bryter mot vissa klassicistiska genrekonventioner. Exempelvis blandar hen berättelser om gudar och bönder, och rör sig fritt mellan skeenden och tider. Författaren gör alltså inte anspråk på att skriva i hög stil. Mer tyder på att "Fruentimbernas tapperhet" är tänkt att underhålla och på ett lättsamt sätt skapa diskussion.²⁵ Eftersom både "Fruentimbernas tapperhet" och *Fortitudine mulierum* uppkommit i en svensk kontext verkar det inte ha funnits ett behov av att förhålla sig till nationella skillnader – båda texter innehåller svenska *exempla* presenterade på liknande sätt, och de delar en patriotisk klangbotten.

Författarens redaktionella arbete framgår tydligt redan på textens första sida. Hela den inledande principiella argumentationen är hämtad från *Fortitudine mulierum*. Författaren har emellertid reducerat Upmarks/Barchæus tiosidiga argumentation till en sida, genom att från denna välja ut två argument: 1) David och Goliat visar att det inte finns någon kausalitet mellan kroppsstyrka och tapperhet, samt 2) kvinnor förhindras att utveckla *fortitudo* genom en förklenande uppfostran. Av de filosofer Upmark/Barchæus åberopar – bland andra Seneca, Horatius, Cicero och Aristoteles – har författaren till "Fruentimbernas tapperhet" valt ut endast Platon. Hen har dessutom omarbetat filosofens åsikt. I *Fortitudine mulierum* står att läsa:

Sæpe enim & parvum enitet in debiliori, quod in magno nunquam miramur; sæpe etiam mulieres viris ad multa peragenda sunt præstantiores; nec tamen hanc præstantiam, cum Platone interpretæteris de artificio nendi, texendi, obsonia, placentasque conficiendi, in quibus si vincantur mulieres, ridiculum esset.²⁶

En rak översättning skulle kunna lyda:

Ty ofta skiner någont fram i den svagare, som vi inte skulle beundra i en stor [person]; ofta är likaså kvinnor mer framstående än män i att göra många [saker]; icke desto min-

²⁴ Lindberg. s. 57.

²⁵ Lindberg. s. 57.

²⁶ Upmark/Barchæus, s. 10.

dre, eftersom man tolkar denna framstående handling med Platon i fråga om konsten att spinna, väva, laga mat och baka, om kvinnorna besegras i dessa, vore det löjligt.²⁷

I "Fruentimbernas tapperhet" har argumentet förvandlats: eftersom kvinnor bara får lära sig att sy, påstår "den wise Plato" enligt författaren "att fruentimbernen ej duga till annat än att smycka sig, sy ock baka pankakor". Till detta lägger hen motargumentet "det wore dårraktigt, att skjära alla öfwer en kam".

Den mest filosofiskt signifikanta omarbetningen gäller emellertid texternas respektive grundtes. Upmark/Barchæus återfinns på sida tre: "Videtur, inquam, fortitudo proprie competere viris; ideo tamen sexui feminino non penitus deneganda".²⁸ En rak översättning kan lyda: "Det tycks, menar jag, att tapperhet egentligen tillhör männen; men för den sakens skull bör kvinnorna inte helt förnekas den". I "Fruentimbernas tapperhet" skriver författaren i stället att emedan tapperhet är en manlig egenskap "får man dock icke så aldeles bestrida det wackra Kjönet den rättigheten, att hälsas för tappra". Diskussionen gäller inte längre kvinnors eventuella förmåga utan deras *rättighet*. Även om rätten att hälsas som tapper knappast tillhör 1700-talets sedvanliga naturliga rättigheter knyter själva begreppet författarens resonemang till de mer politiskt laddade, naturrättsligt underbyggda debatter om kvinnor som hör det senare 1700-talet till.²⁹

Från sidan 67, där diskussionen om kvinnliga *exempla* börjar, till och med sida 74, där författaren skildrar de "Götiska qwinfolken", består "Fruentimbernas tapperhet" till största del av översatta utdrag från ungefär 20 sidor av *Fortitudine mulierum*. Här finns bara smärre redaktionella ändringar, som att författaren har stärkt textens patriotiska ton genom att efter berättelsen om de böhmiska jungfrurna lägga till meningen "Ett mera hedrande *exempel* af kjönets tapperhet hawfa wj i Swenska *Historien*", varefter följer berättelsen om Blenda.³⁰

De kvinnliga *exempla* som diskuteras i "Fruentimbernas tapperhet" presenteras i samma ordning som i *Fortitudine mulierum*, men författaren har varit selektiv i sitt urval. Efter Semiramis diskuterar Upmark/Barchæus exempelvis ytterligare

²⁷ Översättning av Moa Ekblom.

²⁸ Upmark/Barchæus, s. 3.

²⁹ I Sverige introducerades dessa av Nordenflycht i "Fruentimrets Försvär". Om europeiska debatter om kvinnors rättigheter, se Karen Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), s. 101, 131, 144–147, 151–152, 169, 187, 199, 218–229. Om Nordenflychts krav på rättigheter, se Matilda Amundsen Bergström, "Our Sex's Rights Have Seen Such Autocratic Treatment. Hedvig Charlotta Nordenflycht on Women's Rights", *Hyppatia: Journal for Feminist Philosophy*, 38:3 (2023): 475–492. [Crossref](#).

³⁰ "Fruentimbernas tapperhet", s. 73.

två forntida drottningar: Amestris och Tamyris.³¹ I "Fruktimbernas tapperhet" återfinns endast Semiramis – ett val som skulle kunna förklaras av Semiramis större samtida popularitet. Den assyriska drottningen blev en populär karaktär under 1600- och 1700-talen och agerade bland annat huvudperson i Voltaires tragedi *Sémiramis* (1749).³² Hon kan alltså tänkas ha utgjort ett mer välkänt exempel för den publik som "Fruktimbernas tapperhet" riktar sig till.

Vid ett par tillfällen har författaren inkluderat *exempla* från *Fortitudine mulierum* men behandlat dessa på ett annat sätt än Upmark/Barchæus. Det gäller framför allt de i denna typ av texter vanligt förekommande amasonerna. Upmark/Barchæus diskuterar amasonerna ingående.³³ Författaren till "Fruktimbernas tapperhet" är istället knapphändig, och konstaterar bara kort: "Amazonernes hjeltmod, ock synnerliga insickt i krigswetten skapen, läsa wj i alla Historier: de gjorde sig fruktade af de stridbare Grekerne".³⁴ Medan Upmark/Barchæus beskriver den böhmiska jungfrun Walaska som "virgines Valasca, puella ingentis spiritus, & Amazonicæ mentis" [ungf: "jungfru Valasca, en flicka med stor själ och amasonskt sinne"], beskrivs hon i "Fruktimbernas tapperhet" som en jungfru "som hade ganska stort förstånd ock hjerta".³⁵ Den positiva kopplingen till amasonerna har plockats bort. Möjligtvis beror det på att amasonerna, som Dror Wahrman påpekat, mot slutet av 1700-talet började att betraktas som avskräckande snarare än berömvärda exempel.³⁶

Främst verkar författarens urvalsprocess dock syfta till att renodla en argumentationslinje. Hen har enbart valt ut exempel där *fortitudo* kopplas till krigsföring och våld – det rör sig om kvinnliga soldater och om kvinnor som dödar, vinner dueller och gör väpnat uppror. De kvinnor som Upmark/Barchæus kallar tappra med hänvisning till litterära, akademiska och diplomatiska bedrifter – exempelvis prinsessan Elisabet av Böhmen (1618–1680), drottning Kristina (1626–1689) och den italienska humanisten Olympia Fulvia Morata (1526–1555) – förbigås helt.³⁷ Inte heller Lucretia, ett klassiskt exempel på kvinnlig tapper-

³¹ Upmark/Barchæus, s. 21f.

³² Julia Asher-Greve följer receptionen av Semiramis i "From 'Semiramis of Babylon' to 'Semiramis of Hammersmith'", i *Orientalism, Assyriology and the Bible*, red. av Steven W. Holloway (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2007), s. 322–373.

³³ Se Upmark/Barchæus, s. 29f.

³⁴ "Fruktimbernas tapperhet", s. 75.

³⁵ Upmark/Barchæus, s. 23, "Fruktimbernas tapperhet", s. 70.

³⁶ Dror Wahrman, *The Making of the Modern Self: Identity and Culture in Eighteenth-Century England* (New Haven: Yale University Press, 2004), s. 8f. För en genomgång om amasonernas historia, se Ulrika Stahre, "Könets krigare: Amasonerna och den mytiska verkligheten" i *Makalösa kvinnor: Könsöverskridande i myt och verklighet*, red. av Eva Borgström (Helsingborg: AlfabetaAnamma, 2002), s. 125–155.

³⁷ Upmark/Barchæus, s. 46.

het som Upmark/Barchæus diskuterar ingående, omnämns.³⁸ Som Ruth Nilsson påpekat argumenterar Upmark/Barchæus för att kvinnor är mer lämpade för annan tapperhet än just den krigiska.³⁹ Denna ståndpunkt saknas helt i ”Fruentimbernas tapperhet”, som istället målmedvetet påvisar kvinnors förmåga att uppodla krigisk tapperhet.

På de sista en och en halv sidorna av ”Fruentimbernas tapperhet” överger författaren dessutom sin förlaga för att istället hänvisa till andra vagt definierade källor såsom ”våra gamla Landskapslagar” och ”en gammal Dansk wisa”. Det är också möjligt att författaren bygger på Nordenflychts ”Fruentimrets försvar”. På sida 74 åberopas nämligen ”Östgöthernas drottning i Italien, Amalswenta”. Denna Amalswenta, eller Amalsuntha (495–535), finns inte omnämnd i *Fortitudine mulierum*, men väl i ”Fruentimrets försvar”.⁴⁰ Slutligen nämns två berömda kvinnliga soldater: ”Den Orleanska flickan, ock i vår tid Mademoiselle d’Eon”. Berättelserna om Jeanne d’Arc (som är flickan i fråga) var många, och d’Éon diskuterades som sagt flitigt i göteborgstidningarna vid 1700-talets slut.⁴¹

Vi kan inte säkert veta huruvida författaren till ”Fruentimbernas tapperhet” bygger på ”Fruentimrets försvar”. Men om Borelius hade rätt i att Nordenflycht använde *Fortitudine mulierum* som källa finns en koppling mellan dessa tre svenska exempelsamlingar. Dessutom är alla del av samma europeiska texttradition, mot vilken vi nu vänder oss.

”Fruentimbernas tapperhet” och exempeltraditionen

När författaren till ”Fruentimbernas tapperhet” väljer att underbygga sin argumentation med *exempla* skriver hen in sig i en livaktig texttradition vars rottrådar löper till antiken och Plutarkos *Mulierum virtutes*.⁴² Kompilationer av kvinnliga *exempla* florerade i Europa från tidigt 1400-tal till sent 1700-tal, när de ganska plötsligt föll ur modet – en utveckling som kan förstås mot bakgrund av såväl

³⁸ Upmark/Barchæus, s. 13.

³⁹ Nilsson, s. 135f.

⁴⁰ Nordenflycht, s. 76.

⁴¹ För några exempel, se Deborah McGrady, ”Joan of Arc and the Literary Imagination” i *The Cambridge Companion to French Literature*, red. av John D. Lyons (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), s. 1–33. [Crossref](#).

⁴² Alenius, s. 217; Glenda McLeod, *Virtue and Venom: Catalogues of Women from Antiquity to the Renaissance* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991), s. 19ff. Plutarkos säger sig skriva *Mulierum virtutes* för att bevisa att mäns och kvinnors dygder är lika. Han inkluderar 27 korta berättelser om kvinnor, varav så många är tappra att texten på engelska har fått titeln ”Bravery of women”. Plutarkos, *Moralia...*, red. av Jeffery Henderson, övers. av Frank Cole Babbitt (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931), s. 475.

en minskad tilltro till exemplets bevisvärde som ett mer essentialistiskt förhållningssätt till genus.⁴³ ”Fruentimbernas tapperhet” kan alltså placeras in helt i slutet av denna tradition.

Genom åren utarbetades en veritabel skattkista av bibliska, antika, mytologiska och samtida kvinnliga *exempla* som återkom från text till text.⁴⁴ Flera av dessa, såsom Semiramis, Judith och Jeanne d’Arc, återfinns i ”Fruentimbernas tapperhet”. Samma exemplariska kvinna kunde emellertid åberopas av olika skäl. Schematiskt kan den texttradition som ”Fruentimbernas tapperhet” anknyter till sägas utvecklas längs två spår, vilka tar sin respektive utgångspunkt i två portalverk: Giovanni Boccaccios *Om berömvärda kvinnor* [De mulieribus claris] från 1360-talet och Christine de Pizans *Kvinnostaden* [Livre de la cité des dames] från 1405.

Skillnaden mellan Boccaccios och Pizans verk gäller inte vilka kvinnor som åberopas utan författarnas förhållningssätt till exemplaritet. I Boccaccios *Om berömvärda kvinnor* fyller exemplet en moralpedagogisk funktion.⁴⁵ Tillvägagångssättet bygger på en i grunden stoisk syn på exempel som moralpedagogiska verktyg och knyter an till den så inflytelserika idén om *historia magistra vitae*.⁴⁶ Utifrån detta synsätt fungerar de exemplariskt dygdiga kvinnorna nästan som platoniska *paradeigmata*, ideala paradigmen som andra kvinnor bör eftersträva att likna men vilka de omöjligt kan jämföra sig med.⁴⁷ Sådana exemplariska kvinnor är intressanta just som undantag från kvinnor i allmänhet.

Detta förhållningssätt präglar den texttyp Alenius betecknar *gynæceum* och beskriver som en systematiskt uppställd katalog med biografier över exemplariska

⁴³ McLeod, s. 139; Alenius, s. 218. Om 1700-talet specifikt, se Philip Hicks, ”Women Worthies and Feminist Argument in Eighteenth-Century Britain”, *Women’s History Review* 24:2 (2015): 174–190. [Crossref](#). Om exemplumtraditionen allmänt, se John D. Lyons, *Exemplum: The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1989). Om det sena 1700-talets genussyn, se Wahrman, s. 18.

⁴⁴ Jmf. Anne Eriksen och Anne Birgitte Rønning, ”Eksemplarisk statskunst og mangfoldig kvinneliv i Ludvig Holbergs heltinnehistorier” i *Eksempels makt: Kjønn, representation og autoritet fra antikken til i dag*, red. av Anne Eriksen, Ellen Krefting och Anne Birgitte Rønning (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2012), s. 112–145 (s. 119).

⁴⁵ Om Boccaccio, se Virginia Cox, ”Introduction” i Giovanni Boccaccio, *Famous Women*, övers. Virginia Cox (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003), s. xviii. Vår diskussion om två förhållningssätt till exemplaritet bygger på Alexander Gellay, *Unruly Examples: On the Rhetoric of Exemplarity* (Stanford: Stanford University Press, 1995), s. 1–4. Vi vill dock betona den pedagogiska aspekten av exemplaritet och dess rötter i stoisk etik.

⁴⁶ Om denna pedagogiska idé, se Anne Eriksen, *Livets læremester: Historiske kunskapsstradisjoner i Norden 1650–1840* (Oslo: Pax forlag, 2020).

⁴⁷ I brev 94 och 95 till Lucius diskuterar Seneca exempelvis hur historiska *exempla* bör användas för att uppmuntra människor till dygd och avråda dem från last. Seneca, *Breven till Lucilius* (Göteborg: Daidalos, 2021).

kvinnor.⁴⁸ Alenius har lokaliserat elva tyska, sju danska och ett svenskt *gynæcea* (den tidigare nämnda Stiernmans *Gynæceum sveciæ litteratum*) författade mellan 1606 och 1795.⁴⁹ Av dem är danska Leonora Christina Ulfeldts *Hæltinners pryð* från 1670-talet särskilt intressant i relation till ”Fruentimbernas tapperhet”, eftersom även den behandlar just *fortitudo*. Övriga nordeuropeiska *gynæcea* skildrar framför allt lärda kvinnor.

Men även om *Hæltinners pryð* uppfyller de formella kriterierna för ett *gynæceum* framställer Ulfeldt inte bara sina kvinnliga *exempla* som ideal.⁵⁰ Hon presenterar dem också som bevis i en allmänt hållen argumentation om kvinnors tapperhet. På så sätt anknyter *Hæltinners pryð* till det spår inom exempellitteraturen som kan härledas till Pizans *Kvinnostaden*. För Pizan fyller kvinnliga *exempla* främst ett retoriskt syfte. I enlighet med aristotelisk retorik åberopar hon dem för att övertyga läsare om en generell tes – i hennes fall om kvinnors kapacitet.⁵¹ Ur det perspektivet är kvinnliga *exempla* inte intressanta i sig själva utan i kraft av vad de visar om kvinnor i allmänhet.

Det är i denna tradition författaren till ”Fruentimbernas tapperhet” verkar. Liksom Pizan mobiliserar hen kvinnliga *exempla* för att leda en generell tes i bevis, inte för att framhålla ideal. Denna tes presenteras på textens första sida: kvinnor har ”rättigheten, att hälsas för tappra, ock dela berömmet med Männen”. De *exempla* som diskuteras syftar till att övertyga läsaren om giltigheten i detta påstående.

Genom att åberopa exemplariska kvinnor för att utveckla en bredare filogyn argumentationslinje skriver författaren till ”Fruentimbernas tapperhet” in sig i den nebulösa europeiska tanketradition som inom forskningen går under namnet *la querelle des femmes*. Termen betecknar ett antal mer eller mindre sammanhållna debatter om kvinnors natur, värde och samhällsroll, vilka pågick med varierande

⁴⁸ Alenius, s. 218.

⁴⁹ Alenius, s. 219–230.

⁵⁰ Boken är uppställd utifrån den modell som etablerades i Plutarkos *Jämförande levnadsteckningar*. Ulfeldts text finns utgiven, *Hæltinners pryð: Udgivet efter afskriften i Karen Brahes bibliotek*, red. av Christopher Maaløe (Köpenhamn: Det danske sprog- og litteraturselskab, 1977).

⁵¹ Pizan skriver exempelvis: ”Men trots att det finns de som insisterar på att kvinnorna inte har tillräckligt med förstånd för att lära sig lagarna, så lär oss historien att det är tvärt om [...]. Med anledning av alla dem som vill påstå att kvinnor inte har någon naturlig fallenhet för politik eller maktinnehav, ska jag här ge dig exempel på många stora kvinnor i historien”. Christine de Pizan, *Kvinnostaden*, över: Jens Nordenhök (Stockholm: Ersatz, 2017), s. 56. Om detta förhållningssätt till exemplariet, se Marie-Claude Malenfant, *Argumentaires de l'une et l'autre espèce de femme: Le statut de l'exemplum dans les discours littéraires sur la femme (1500–1550)* (Québec: Les presses de l'université Laval, 2003), s. 30–33.

intensitet och utifrån skiftande perspektiv under den tidigmoderna perioden.⁵² Portalverket sägs ofta vara just Pizans *Kvinnostaden*. Långtifrån alla *querelle*-texter åberopade *exempla*. Men genom åren författades hundratals texter som använde exemplariska kvinnor för att leda filogyna argument i bevis. Heinrich Agrippas *Declamatio de nobilitate & precellentia feminei sexus* (1529), Lucrezia Marinellas *La nobiltà et l'eccellenza delle donne* (1600) och Ludvig Holbergs *Zille Hans Dotters Gynai-cologia eller Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønne* (1722) är bara några exempel från olika århundraden och länder.⁵³ Ulfeldts *Hæltinners pryd* och Nordenflychts "Fruentim-rets försvar" kan också räknas till *querelle*-litteraturen. Detsamma gäller "Fruentim-bernas tapperhet".

Vissa grundtema – som kvinnors förnuft, dygd och position i äktenskapet – tur-nerades genom hela *la querelle des femmes*. Men debatterna förändrades också i takt med att filosofiska perspektiv och metoder populariserades och diskrediterades. Schematiskt övergick exempelvis en nyplatoniskt influerad 1500-talsdiskussion om exceptionella kvinnors idealitet under 1600-talet till en Cartesianskt inspirerad debatt om allmän förnuftsjämlikhet, vilken under 1700-talet kompletterades av en naturrättsligt underbyggd debatt om kvinnors rättigheter.⁵⁴ År 1761 anför exem-pelvis Nordenflycht *exempla* för att i John Lockes anda hävda kvinnors naturgivna "menniskio-rätt".

I en delvis besläktad process kom de exemplariska kvinnornas argumentativa verkanskraft att ifrågasättas under 1700-talet.⁵⁵ I *A Vindication of the Rights of Wo-*

⁵² För *la querelle des femmes* och forskningen kring det, se Matilda Amundsen Bergström, "La querelle des femmes: En arkipelagisk historia" i *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2016): 59–80, samt Julie D. Campbell, "The Querelle des femmes" i *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, red. av Allyson Poska, Jane Couchman & Katherine McIver (Farnham: Ashgate, 2013), s. 361–379.

⁵³ Om detta, se Malenfant's *Argumentaires de l'une et l'autre espèce de femme*. Det finns också många exempel på texter som i stället åberopar lastbara kvinnor för att leda argument om kvinnors lastbarhet i bevis. Ett exempel är Giuseppe Passis *I donneschi difetti* från 1599, vilken föranledde Marinella att skriva *La nobiltà*.

⁵⁴ En användbar översikt av de franska debatterna, som till stor del speglar större europeiska mönster, ges i Armel Dubois-Nayt et al. (red.), *Revisiter la "querelle des femmes": Discours sur l'égalité/inégalité des sexes*, vol. I–III (Saint-Étienne: Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2012–2013). Om nyplatonism, se Johanna Vernqvist, *The Androgyne and the Phoenix: Marguerite de Navarre and Gaspara Stampa: Gendering Early Modern Debates on Love* (diss. Linköpings universitet, 2018). Om 1600- och 1700-talen, se Sarah Knott och Barbara Taylor (red.), *Women, Gender and Enlightenment* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005), sektionerna "Championing Women: Early Enlightenment Feminisms" och "Women and Revolutionary Citizenship: Enlightenment Legacies".

⁵⁵ Hicks, s. 181–183. [Crossref](#). Som Hicks noterar innebar detta inte att kvinnliga *exempla* slutade att diskuteras. Ett exempel är Mary Hays 6 volymer långa *Female Biography, or Memoirs of Illustrious and Celebrated Women of All Ages and Countries* (1803).

man (1792) vägrar Mary Wollstonecraft exempelvis att ”framhålla det lilla fåtal kvinnor, vilka efter att ha fått en manlig uppfostran ha blivit modiga och beslut-samma”, eftersom hon söker fastställa allmängiltiga filosofiska principer.⁵⁶ I Sve-rige utvecklade Thomas Thorild på liknande sätt en principiell argumentation i *Om kvinnokönets naturliga höghet* (1793) utan hänvisning till *exempla*. När författa-ren till ”Fruentimbernas tapperhet” återoppar *exempla* anknyter hen alltså till äldre synsätt på såväl kvinnor som filosofi – sannolikt delvis eftersom texten bygger på den äldre *Fortitudine mulierum*. Men precis som Nordenflycht använder författa-ren *exempla* för att konstruera ett allmängiltigt principiellt argument om kvinnors ”rätt”. Liksom ”Fruentimrets Försvär” blandar ”Fruentimbernas tapperhet” på så sätt äldre och nyare slags filogyn argumentation.

Tapperhet – den mest tydligt manligt kodade klassiska dygden – var ett popu-lärt *querelle*-tema från 1400-talet till 1700-talet.⁵⁷ Redan Pizan diskuterar exempla-riskt tappra kvinnor såsom Semiramis och amasonerna.⁵⁸ I 1600-talets Frankrike förkroppsligades den tappra kvinnan dessutom i en ny figur: *la femme forte*, en heroiskt dygdig kvinna som förmådde agera med ”manligt” mod när omständig-heterna krävde.⁵⁹ *La femme forte* populariserades i Pierre le Moynes *La gallerie des femmes fortes* (1647), där Moyne presenterar heroiska kvinnor som Judith, Zenobia och Jeanne d’Arc som platonska *paradeigmata*, samt i Madeleine och George de Scudéry’s *Les femmes illustres, ou Les harangues héroïques* (1642), där heroiska kvinnor an-förs för att kritisera misogyni.⁶⁰

⁵⁶ Mary Wollstonecraft, *Till försvar för kvinnans rättigheter*, övers. Ingrid Ingemark (Stockholm: Ordfront, 2018), s. 106. Originalen lyder: “not lay any great stress on the example of a few women who, from having received a masculine education, have acquired courage and resolution”. Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman*, red. av Eileen Hunt Botting (Cambridge: Cambridge University Press, 2014 [1792]), s. 104.

⁵⁷ Se exempelvis Andreas Hellerstedt, ”Försiktig i råd, och tapper i gärning’: Om manliga och kvinnliga dygder i John Barclays Argenis”, i *Utopin i vardagen: Sinnen, kvinnor, idéer – en vänbok till Elisabeth Mansén*, red. av Jenny-Leontine Olsson et al. (Lund: Ellerströms, 2014), s. 261–285 (s. 276–280), samt Ian Maclean, *Woman Triumphant: Feminism in French Literature, 1610–1652* (Oxford: Clarendon Press, 1977), s. 82ff.

⁵⁸ Pizan, s. 63–67. Båda ges också stort utrymme i *Heltimners pryde*, se Ulfeldt, s. 97–101 och 104–109.

⁵⁹ Maclean, s. 82ff. Se också Hero Chalmers, ”Margaret Cavendish’s *Femmes Fortes*: The Paradoxes of Female Heroism in *Bell in Campo* (1662)”, *Société d’études anglo-américaines des XVII et XVIII siècles* 73 (2016): 243–265. [Crossref](#).

⁶⁰ Scudéry inleder förordet till *Les femmes illustres*: ”J’offre LES FEMMES ILLUSTRÉS, aux plus illustres des femmes, & les conuire d’en vouloir prendre la protection.” Madeleine och George de Scudéry, *Les femmes illustres, ou Les harangues héroïques* (Paris: Antoine de Som-maville & Augustin Courbé, 1642), opaginerad.

Alenius argumenterar för att Ulfeldt inspirerades av Scudéry och Moyne. Upmark/Barchæus och författaren till "Fruktimbernas tapperhet" skriver in sig i samma tradition. På ett sätt skiljer sig de svenska texterna dock från *Hæltinners pryde*. Förutom de "sedvanliga" tappra kvinnorna åberopar Ulfeldt några danska och norska *exempla*, såsom drottning Margareta I. "Fruktimbernas tapperhet" och *Fortitudine mulierum* skildrar i stället flera svenska *exempla*. Texten väver därmed samman en nationell (och patriotisk) historieskrivning med en europeisk exempeltradition för att skapa en berättelse om tappra kvinnor unik för den svenska kontexten.⁶¹ Men det urval kvinnliga *exempla* som skildras i "Fruktimbernas tapperhet" är också unikt på ett annat, mer överraskande sätt: det utgörs nästan uteslutande av kvinnor vilka agerat som män.

Krigiska kvinnor och könsöverskridandets logik

I förordet till *La gallerie des femmes fortes* betonar Moyne att det finns många slags hjältemod. Tapperhet, skriver han, kan vara:

une autre Force, que celle qu'ils voyent avec un casque à la teste, & une colonne sur l'épaule. Cette force armée & robuste n'est que la subalterne d'une autre Force general, qui assiste toutes les Vertus.⁶²

Kvinnors tapperhet måste inte vara krigisk. Den kan lika gärna (eller kanske hellre) ta sig uttryck genom själstorhet i en svag kropp. Som Hero Chalmers har påpekat var idén att tapperhet kunde vara antingen krigisk eller moralisk, och att denna uppdelning korresponderade till en könsdelning, vanlig i tidigmoderna texter om *fortitudo*.⁶³ Den återkommer som sagt i *Fortitudine mulierum*. "Fruktimbernas tapperhet" skiljer ut sig genom att enbart behandla krigisk tapperhet. Tidigt i texten skriver författaren:

Ty ey allenast i den heliga Kristis, utan ock i werldsliga Historien, finna wj otaliga Exempel därpå, att fruktimberna uprättadt ock med mycken försiktighet styrdt de största samhällen, så som ock med största drift ock tapperhet utfördt de lyckeligaste krig.

⁶¹ Som Alenius påpekat ser vi samma tendens i flera nordiska exempelsamlingarna, men då gäller det främst lärda kvinnor. Alenius, s. 218.

⁶² Pierre le Moyne, *La gallerie des femmes fortes*, iv edition (Paris: La Compagnie des marchands libraires du palais, 1665), "preface" (opaginerad). Kvinnliga personifikationer av dygden tapperhet bär vanligtvis en pelare över axeln.

⁶³ Chalmers, "Margaret Cavendish's *Femmes Fortes*" (opaginerad). [Crossref](#).

Även om kvinnliga regenter förekommer i "Fruentimbernas tapperhet" ligger fokus genomgående på "de lyckeligaste krig".⁶⁴ Det betyder emellertid inte att författaren förkastar idén att krigisk tapperhet är manligt kodad. I stället bygger textens *exempla* på en könsöverskridandets logik utifrån vilken kvinnor som uppvisar krigisk tapperhet på olika sätt agerar som män.

Sådana könsöverskridanden var vanliga under den tidigmoderna perioden. I *The Making of the Modern Self* argumenterar Dror Wahrman, utifrån ett europeiskt perspektiv, för att 1600- och 1700-talen bör förstås som en övergångsperiod under vilken genus förändrades från att anses socialt och kulturellt bestämt till att betraktas som essentiellt och biologiskt grundat. Denna period, skriver Wahrman, utmärks av ett intensivt intresse för könsöverskridande praktiker. Både faktiska och litterära kvinnor som klädde sig och agerade "manligt" – och stundtals passerade som män – tenderade följaktligen att accepteras, fascinera och ibland beundras. Det innebär inte att normer kring manligt och kvinnligt saknades, eller att patriarkala maktstrukturer var överksamma. Men enskilda individer hade, menar Wahrman, förhållandevis stora möjligheter att avvika från det förväntade. Först när genus förstods som essentiellt började sådana avvikelser utmana normer, varför de inte längre kunde accepteras.⁶⁵

Ur ett europeiskt perspektiv är författaren till "Fruentimbernas tapperhet" bara en av många 1700-talsförfattare som med förundran uppmärksammar könsöverskridande praktiker, kvinnliga krigare och crossdressing. Intressant nog skriver hen dock vid precis den tid – 1700-talets sista decennier – som Wahrman pekar ut som slutpunkten för denna experimentella period. Dessutom presenterar hen som sagt ett allmängiltigt argument om kvinnors rättigheter, vilket knappast är förenligt med tanken att enskilda könsöverskridande kvinnors beteende inte har någon bäring på allmänna normer. Än en gång blandar författaren äldre och nyare synsätt – denna gång med ett förhållandevis radikalt resultat. Hen implicerar att kvinnor i allmänhet har såväl förmåga som rätt att agera som män.

De könsöverskridande praktiker som skildras i "Fruentimbernas tapperhet" kan delas in i tre kategorier. Den första utgörs av kvinnor som utnyttjar de förväntningar omvärlden har på dem som kvinnor för att få möjlighet att uppvisa maskulint kodad krigisk tapperhet. Två exempel är de i kataloger med *femmes fortes* vanligt förekommande Jaël och Judith.⁶⁶ Det främsta exemplet på denna lek med könsroller är dock Blenda. Författaren till "Fruentimbernas tapperhet" beskriver

⁶⁴ Här skiljer sig författaren från Ulfeldt, som har fokus på just regenter. Det är sannolikt delvis eftersom författaren är intresserad av krigsföring som hen inte diskuterar drottning Kristina – i samtida exempelsamlingar beskrivs hon vanligtvis som lärd och som en skicklig regent, men inte som krigsförare.

⁶⁵ Wahrman, s. 34–40.

⁶⁶ Se Maclean, s. 85ff.

hur Blenda i ett bud till invaderande fiender anspelar på könade konventioner: "[hon] anhöllo, det de med eld ock swärd ej måtte förstöra Landet, utan häldre komma som Wänner, och trösta dem [kvinnorna] under deras Mäns frånwaro, lofwandes, att wäl emottaga och fågna dem". För att invagga fienden i falsk trygghet "lossades" sedan Blendas kvinnliga här att förskräckt fly, för att senare återkomma och förgöra fienden. Gemensamt för dessa exempel är att kvinnorna endast uppvisar maskulint kodad, krigisk tapperhet i exceptionella krissituationer. Som bland andra Jonas Liliequist betonat var sådana exempel relativt vanliga och upplevdes ofta som berömvärda av politisk-patriotiska skäl.⁶⁷

Den andra typen av könsöverskridande praktik att diskuteras i "Fruktimbernas tapperhet" handlar om kvinnor som framgångsrikt handlar på maskulint kodade sätt i längre eller kortare perioder. I den tidigmoderna litteraturen är det mest klassiska exemplet de mytomspunna amasonerna. Jeanne d'Arc kan räknas till denna kategori, liksom de kvinnliga regenter som förekommer i texten. I berättelsen om Semiramis betonar författaren särskilt det normöverskridande i drottningens handlingsmönster genom att beskriva hur drottningen avbryter sin kvinnligt kodade frisering för att axla den manligt kodade rollen som härförare.⁶⁸ Även i skildringen av Bråwallaslaget lyfter författaren fram kvinnor som agerat på sätt som torde ha framstått som maskulint kodade – nämligen som framgångsrika krigare. Här beskrivs hur Ursina, Hejda och Weborg "nedgjordt de tappreste soldater" och förmått försvara sin kung mot "hundrade hjeltar".

Ursinas, Hejdas och Weborgs hjältemod kan kopplas till den ovan nämnda krisdiskurs inom ramen för vilken könsöverskridande handlingar kunde betraktas som lovvärda.⁶⁹ I den längsta berättelsen inom denna kategori föreligger inga sådana förmildrande omständigheter. Det gäller skildringen av de böhmiska jungfrur vilka agerar som män för att revoltera mot rådande patriarkal ordning. Författaren beskriver hur de böhmiska jungfrurna "öfwa sig i ridande, kastande, skjutande, jagande, ock alla andra manliga öfningar" och vänjer sig av med "all kärlek til Manspersoner" med målet att etablera ett eget herravälde. Inte bara besegrar jungfrurna sin härskares armé, de plundrar sitt land, utnyttjar rikets adelsmän för att sedan döda dem, och ökar "dageligen sin makt".

I det här fallet kan de könsöverskridande handlingsmönstren knappast rättfärdigas av etiska eller politiska hänsynstaganden. För Nordenflycht, som också hänvisar

⁶⁷ Jonas Liliequist, "Kvinnor i manskläder och åtrå mellan kvinnor: Kulturella förväntningar och kvinnliga strategier i det tidigmoderna Sverige", i *Makalösa kvinnor*, red. av Borgström, s. 63–123 (s. 87ff).

⁶⁸ Berättelsen, som kommer från Valerius Maximus anekdotsamling *Facta et dicta memorabilia*, var populär. Ulfeldt nämner den också i sin diskussion om Semiramis. Ulfeldt, s. 98.

⁶⁹ Se John A. Lynn, *Women, Armies, and Warfare in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 165. Om svenska förhållanden, se Liliequist, s. 63–123.

till de böhmiska jungfrurna i "Fruentimrets Försvar", är detta problematiskt – hon intygar "[a]tt gilla deras hämnd, jag mig ej företar".⁷⁰ Författaren till "Fruentimbernas tapperhet" framför inga sådana reservationer; även om hen medger att berättelsen om Blenda är "mer hedrande". Att berättelsen om de böhmiska jungfrurna är textens längsta tyder snarare på att författaren uppfattat den som central. Kanske beror det på att hen endast försöker leda i bevis kvinnors tapperhet – på vilket de böhmiska jungfrurna onekligen är ett gott exempel – medan Nordenflycht försöker påvisa kvinnlig dygd mer allmänt. Kanske lockades författaren av berättelsens sensationella karaktär, vilken bidrar till textens underhållningsvärde.

Den tredje könsöverskridande praktik som "Fruentimbernas tapperhet" skildrar inbegriper personer vilka beskrivs som kvinnor men som under kortare eller längre perioder framgångsrikt passerar som män. Den tidigare nämnda d'Éon hör till denna kategori. Det gör även flera kvinnliga soldater. En av dessa – den soldat som duellerar med en polack i samband med kung Sigismunds kröning – passerar som man under en avgränsad period (duellen), vilken tar slut när hen "avslöjar" sig. Andra passerar som män under längre tid. I skildringen av den piga som klädd till soldat tillfångatogs av en turkisk armé år 1595 betonar författaren att pigan länge uppfattades som man av medfångarna. Den soldat som sägs ha deltagit i Carl X Gustavs krig ska också, enligt författaren, ha passerat som man tills "[e]n af hennes Kamerater, som något nogare gaf akt på henne, dock slutligen [kom] under wäder med denna hemligheten: På det han skulle tige därmed, ock ej förråda henne för de andra, så feck han hålla af henne". När soldaten blir gravid och lämnar kriget väljer hen att ta anställning som dräng och fortsätter därmed att passera som man i ett nytt sammanhang. Det är först när den utpresande soldatkollegan kommer för att gifta sig med soldaten/drängen som hen börjar att presentera sig som kvinna.

Att som kvinna anta rollen som mansperson var olagligt i 1700-talets Sverige, men som Liliequist påpekat var det inte helt ovanligt. Flera svenska rättsprotokoll vittnar om kvinnor som passerat som män, tagit värvning och till och med gift sig med kvinnor.⁷¹ Ett med "Fruentimbernas tapperhet" samtida exempel är Carin Du Rietz (1766–1788), som tog värvning i det kungliga livgardet, blev påkommen och benåddades av Gustav III.⁷² Även detta var ett populärt tema inom tidigmodern litteratur – särskilt om berättelsen, som i fallet med soldaten i Carl X Gustavs armé, slutade med att en heteronormativ könsordning återställdes.⁷³

⁷⁰ Nordenflycht, s. 273.

⁷¹ Liliequist, s. 67.

⁷² Liliequist, s. 63f.

⁷³ Tiina Rosenberg, *Byxbegär* (Göteborg: Anamma, 2000), s. 26–40. Om kvinnliga soldater och litterära kvinnor som passerat som män, se Wahrman, s. 20–22.

Slutsatsen?

”Fruktimbernas tapperhet” öppnar för många olika läsningar. Ur en synvinkel påvisar texten på ett radikalt sätt kvinnors rätt till rättigheter och möjligheter att överskrida konventionella könsroller. Ur en annan bygger den på vedertaget tankegods vilket lika gärna som att ifrågasätta patriarkala strukturer kunde syfta till att väcka skräckblandad förtjusning. Tydligt är dock att författaren inte skildrar krigiska kvinnor för att kritisera krigisk tapperhet som fenomen. De flesta exempel visar på den krigiska tapperhetens positiva konsekvenser, och författaren poängterar återkommande att krigiskt tappra kvinnor har utträttat ”stora gjärningar”. Inte ens berättelsen om de böhmiska jungfrurna föranleder författaren att kritisera tapperhetens potentiellt skadliga följder.

På textens sista sida sker dessutom ett drastiskt perspektivskifte. Där introducerar författaren ett om än besläktat, så nytt ämne – nämligen samtida mäns bristande mod:

Dessutom weta wi, huru högt värde fruntimberna fordom satte på tappra gjärningar. Det säkraste medlet, att bana sig vägen till deras kärlek och högaktning, war att wisa prof af manlighet och hjeltomod: [...] den tiden war ej eller ett så godt förråd på *Hasenskräckar*, som nu. Emedlertid må man wara glad, att våra fruntimber äro så klenmodiga och spakfärdiga; Ty tänk! Om den nycken skulle falla på dem att efterfölja *amazonernas exempel*, huru olyckeliga woro wj då icke.

”Hasenskräck” åsyftar karaktären Jacob von Thyboe i Ludvig Holbergs komedi med samma namn. Pjäsen översattes till svenska som *Hasenskräck, eller Storskrytaren* på 1750-talet och framfördes i Göteborg i februari 1776 och i januari 1781.⁷⁴ Holbergs hasenskräck är en fånig man som skryter om sina militära eskapader men i själva verket är feg och räddhågsen. Liksom den vanligare sprätthöken (känd från Holbergs *Jean de France* [1722] och Carl Gyllenborgs *Swenska sprätthöken* [1737]) är hasenskräcken en man som är löjeväckande eftersom han agerar omanligt.⁷⁵ Här anknuter författaren alltså till den europeiska diskussion om effeminerade

⁷⁴ Berg, s. 28 och s. 202.

⁷⁵ Om sprätthöken, se Jonas Liliequist, ”Åra, dygd och manlighet: Strategier för social prestige i 1600- och 1700-talets Sverige”, *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdoms historia* (2010): 117–147 samt Agneta Helmius, ”Sprätthöken: En manlig livsstil i svensk debatt under 1700-talet” i *Å la mode: Mode mellan konst, kultur och kommers*, red. av Ida de Wit Sandström och Cecilia Fredriksson (Göteborg: Makadam, 2016), s. 128–145.

män som bland andra Agneta Helmius visat fortgick i Sverige under 1700-talets andra hälft.⁷⁶

I denna slutpassage tycks budskapet snarast vara att samtidens *män* bör inspireras av textens hjältemodiga kvinnor. Detta perspektivskifte öppnar för motstridiga tolkningar av de kvinnliga exemplens funktion. I texten i stort framhåller författaren de tappra kvinnorna som positiva föredömen. Men på sista sidan antyder hen något annat. Anförda kvinnliga *exempla* må bevisa tesen att kvinnor kan vara lika tappra som män, men det betyder inte att kvinnliga läsare bör se till dem som föredömen. I stället når författaren en tvetydig slutsats: eftersom samtidens män brister i tapperhet bör ”man” vara glad att samtidens kvinnor *inte* försöker efterfölja de tappra kvinnornas – och ytterst amazonernas – exempel. Då kunde de, antyder författaren, liksom de böhmiska jungfrurna störta männens överordning, vilket vore olyckligt för det ”vi” författaren räknar sig till.

Trots att ”Fruktimbernas tapperhet” inleds med en tydligt utskrivna tes kan inget övergripande budskap fastslås. I stället pekar texten åt olika håll. Kanske beror det på dess dubbla tillkomsttid. Den del av ”Fruktimbernas tapperhet” som bygger på den äldre dissertationen *Fortitudine mulierum* är mer entydigt positiv i sin värdering av kvinnors hjältemod, sannolikt eftersom den utgår från en syn på genus som socialt och kulturellt bestämt. Utifrån en sådan förståelsehorisont hotar inte ett antal hjältemodiga kvinnor en allmän patriarkal ordning. Textens sista del, som är författarens egen och skriven tidigast 1776, alltså minst 60 år senare, är mer ambivalent vad gäller det kvinnliga hjältemodets möjliga konsekvenser.⁷⁷ Tanken att män riskerade bli mindre maskulina än kvinnor och att samhällsordningen därigenom kunde omstörtas är en produkt av senare 1700-talssynsätt, populariserade bland annat genom Jean-Jacques Rousseaus inflytelserika skrifter.⁷⁸ Den komplicerade hyllningen av kvinnors hjältemod.

Samtidigt har författaren till ”Fruktimbernas tapperhet” förstärkt det argument om kvinnors förmåga att överskrida konventionella könsgränser som utvecklades i *Fortitudine mulierum* – ett redaktionellt val som går emot den anförda slutsatsen. Dessutom har hen valt att använda det politiskt laddade ordet ”rätt”, vilket öppnar för en mer radikal tolkning av ”Fruktimbernas tapperhet” än av

⁷⁶ Om denna, se E. J. Clery, *The Feminization Debate in Eighteenth-Century England: Literature, Commerce and Luxury* (Houndmills: Palgrave, 2004); Agneta Helmius, *Mode och hushåll: Om formandet av kön i frihetstidens svenska små- och veckoskrifter* (diss. Uppsala universitet, 2022), s. 107–142. Se även Ann Öhrberg, *Samtalets retorik: Belevade kulturer och offentlig kommunikation i Svenskt 1700-tal* (Höör: Brutus Östlings förlag Symposion, 2014), s. 34.

⁷⁷ Wahrman, s. 8f.

⁷⁸ Om Rousseaus kvinnosyn, se exempelvis Mary Seidman Trouille, *Sexual Politics in the Enlightenment: Women Writers Read Rousseau* (Albany: State University of New York Press, 1997), kapitlen ”Introduction” och ”Rousseau’s Views on Women”.

Fortitudine mulierum. Resultatet får sägas vara en text som inte bara är unik i svensk idéhistoria utan också ovanligt väl visar hur motsägelsefullt, komplext och oberäkneligt 1700-talets tänkande om kön och genus kunde vara.

MATILDA AMUNDSEN BERGSTRÖM (f. 1989), fil. dr, är forskare vid institutionen för litteraturvetenskap, idéhistoria och religion vid Göteborgs universitet. Hon forskar om den tidigmoderna perioden, med inriktning på kvinnliga intellektuella samt på moralfilosofiskt tänkande i icke-konventionella genrer. Hon arbetar dels med ett projekt om kvinnliga intellektuellas syn på lycka i 1600- och 1700-talens Skandinavien, dels med ett om kvinnliga upplysningsaktörer i 1700-talets Göteborg.

ELLEN HOLM (f. 1995) är arkivarie och masterstudent i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet, med särskilt intresse för den tidigmoderna perioden.

Broken promises of marriage in early eighteenth-century Norway: the case of Madam Bull vs. Lieutenant Rosencrantz

Anne-Sofie Schjøtner Skaar, Norwegian University of Science and Technology (NTNU)

Abstract: In early modern Norway, the engagement was by law binding, but the rules concerning what exactly constituted a binding engagement were more ambiguous. This ambiguousness was a common trait in several countries at the time and led many people to prosecute their lovers in court for breaking both formal and private promises of marriage. While stricter demands of evidence concerning the engagement were put forward in several countries at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, Norwegian researchers has demonstrated that the judicial practice in Norway did not change until well into the eighteenth century. In this article, an in-depth study of the Madam Bull vs Lieutenant Rosencrantz case (1707–1711) is presented, concerning a broken promise of marriage in early eighteenth century Trøndelag, Norway. Such a case study has not been conducted in the Norwegian context before and serves to provide a deeper insight into the judicial practice and more specifically the lingering importance of medieval tradition in trials concerning broken promises of marriage in Norway.

Keywords: Broken Promise of Marriage; Marriage Contracts; Matrimonial Cases; Legal History; Case-study; Love Magic; Margrete Bull; Christian Rosenkrantz; Norway; Trøndelag.

Recommended citation: Skaar, Anne-Sofie Schjøtner, 'Broken promises of marriage in early eighteenth-century Norway: the case of Madam Bull vs Lieutenant Rosencrantz', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024). 63–86. <https://doi.org/10.7557/4.7169>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

In 1707, Margrete Bull accused lieutenant Christian Rosenkrantz of breaking his promise of marriage. The past years had not been easy for her; she had lost her former husband in 1700 and become a widowed mother of three, and although she was resourceful and ascended from a high standing family, she found herself in a situation with lower standards of living. Sometime in the following years she got involved in a relationship with Christian and got pregnant. According to her, they were engaged, but following her pregnancy he denied the engagement and married another woman. The following years would bring about a long-lasting legal battle between the two.

Today, a promise of marriage is not legally binding, but in early modern Norway many were prosecuted for breaking such a promise. The engagement was for long a legally binding act holding a similar importance as the wedding ceremony. Moreover, extramarital sexuality was criminalized and could cause serious damage to a woman's reputation, thus making it crucial to prove that a marriage was in fact intended from both parties before the sexual relation had commenced. However, the rules concerning what exactly constituted a binding engagement were more ambiguous. While public engagements became mandatory in Norway after the reformation, the medieval tradition of excepting informal arrangements as binding was simultaneously upheld, not only among the laity but also in the legislation. This ambiguity was a common trait in several countries in the period and led many people to prosecute their lovers in court for breaking both formal and informal engagements.¹

In this article, I examine the Bull vs. Rosenkrantz case, which falls into the broad judicial category of broken promises of marriage in early modern Norway. The case is exceptionally well documented, making it well suited for a case study. Moreover, what makes this case particularly interesting is that it occurred in a period of transition. During the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, the legislation and judicial practice concerning such cases changed in several countries. In England for instance, the Marriage Act of 1753 stated that only a

¹ Hanne M. Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvisning? Om makesøking og falske ekteskapsløfter i Norge 1570–1800', *Historisk tidsskrift*, 70 (1991), 1–29 (pp. 2–3, 7–9); Lawrence Stone, *Uncertain Unions: Marriage in England 1660–1753* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1992), p. 31; Beatrice Gottlieb, *The Family in the Western World: From the Black Death to the Industrial Age* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1993), p. 64; Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund: Lund University Press, 1999), pp. 83–89; Nina J. Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark* (Copenhagen: Museum Tusulanums forlag, 2008), p. 135.

formal wedding ceremony was legally binding, but as Lawrence Stone has argued, trials concerning broken engagements had already ‘died away to almost nothing between 1680 to 1733, largely because of this generally hostile attitude of the courts.’ In this period the English courts did not accept claims of clandestine marriage contracts and unofficial promises.² In Sweden, stricter demands of evidence in trials concerning broken promises of marriage were put forward in the Church Ordinance of 1686, and even more so in the new Swedish Law of 1734. Swedish scholars generally describe the 1680s as the turning point when Swedish courts started to demand stricter evidence in such cases.³

In Norway and Denmark, on the other hand, Hanne M. Johansen and Nina J. Koefoed have argued that the judicial practice did not change until the issuing of a new ordinance in 1734, stating that women could no longer demand marriage based on a promise. After this ordinance, medieval customs were no longer judicially valid, and strict conditions were put forward to distinguish private promises from the formal ones. It became substantially harder for women to attain victory in such cases, and trials concerning broken promises of marriage were consequently reduced.⁴ Before the ordinance of 1734, Johansen has however demonstrated that almost all trials conducted in the Norwegian Consistory Courts ended in favor of the woman, and that judges often looked to medieval tradition when deciding upon the matter.⁵

This article provides a more detailed look into this period of transition in Norway, by examining what attitudes the courts held in the Bull vs. Rosenkrantz case. What did the judges consider to be sufficient evidence of a binding relationship? Did they demand evidence of a formal engagement from Margrete? Who was viewed as the responsible party in this case – Margrete or Christian – and why? While the Norwegian research on broken promises of marriage has been focused on large-scale studies over time and extensive source material from the Consistory Courts, this article will make a unique contribution to the research field by for the first time presenting an in-depth case-study. The case-study provides a deeper look into the Norwegian judicial practice in such cases, in a period when this practice was subjected to profound changes in other countries. Such an in-depth case-study moreover provides the opportunity of ‘bringing the past alive’,

² Stone, p. 21.

³ Jan Sundin, *För gud, staten och folket* (Lund: A.-B. Nordiska bokhandels förlag, 1992), pp. 318–319; Lennartsson, pp. 160–161, 286; Mari Välimäki, ‘Responsibility of a Seducer?’, in *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. by Marianna Muravyeva & Raisa Maria Toivo (New York: Routledge, 2012), pp. 191–203 (pp. 191–192) [Crossref](#).

⁴ Johansen, ‘Ekteskap, erstatning eller avvisning?’, pp. 22–23, 26; Koefoed, pp. 220, 146–147.

⁵ Johansen, ‘Ekteskap, erstatning eller avvisning?’, pp. 19, 22.

as Lawrence Stone once put it.⁶ Thus, while this article partly seeks to shed light on a larger phenomenon, it also pays attention to details which are otherwise not included in broader studies. Although briefly mentioned in other works, the case of Bull vs. Rosenkrantz has never before been presented in detail, nor in the context in which it will be presented here.⁷ The article will follow the chronology of the story, from the early roots of their relationship to the final verdict given by The Supreme Court in Denmark.⁸

A broken promise of marriage

The sources do not reveal detailed information about Margrete Henrichsdatter Bull; neither her birth nor her death seems to be known. She was a high-standing woman, often addressed as ‘Madame Bull’ in the court protocols. Her father was the vicar of Statsbygd (in Trøndelag), Henrich Jørgensøn Bull (1624–1688), and her mother was Anna Andersdatter Holm (d. 1696). She moreover had one brother and four sisters.⁹ There are several Bull family lines in Norway; the one which Margrete belonged to traces back to at least the mid 1500s and later gave rise to the well-known historians Edvard Bull the older (1881–1932), Edvard Bull the younger (1914–1986) and Ida Bull (1948–).¹⁰ In the Norwegian census of 1701,

⁶ Stone, p. 4.

⁷ Part of this case has previously been told by Jens Bull (1886–1948). In his book, references are made to the proceedings in the Consistory Court of Trondheim, The Supreme Court in Norway (*Overhoffretten*), the Supreme Court in Denmark (*Høyesterett*), and letters written by Margrete and other actors to the king, see Jens Bull, *Den trønderske slekt Bull: utgitt på grunnlag av N. R. Bulls stamtafle av 1886* (Oslo: Cammermeyers boghandel, 1938), pp. 38–39. However, Bull’s account is brief and does not include references to the magistrate protocols, where several court sessions were conducted regarding this matter. These local trials were mainly held in Beitstad and Stod parishes, in Inderøy magistrate district (in Trøndelag). The letters written to the king were moreover included in the master’s thesis of Bjørn Næsje: *Klagemål over Kongens embets- og tjenestemenn: En kildestudie av norske supplikker inneholdende klagemål over embets- og tjenestemenn mellom 1700 og 1730* (MA thesis, University of Oslo, 2008), pp. 144–146 <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-21014>.

⁸ Thank you to PhD-student Haakon Hegsvold Sørli and associate professor at Volda University College, Ola Teige, who helped direct my attention to relevant sources and literature. Sørli moreover provided me several pictures from the Trondhjem Cathedral Chapter protocols, after one of his archival trips to the State Archive of Trondheim (i.e. *Statsarkivet i Trondheim*), and he was the one who discovered the letter addressed from vicar Hersleb to regional governor von Ahnen (see footnote 57). Teige provided me with personal notes from his own examination of the Trondhjem Cathedral Chapter protocols and moreover directed my attention to the Hirsch & Hirsch records (see footnotes 12, 15, 48).

⁹ Bull, pp. 21–37. Her brother and sisters: Anders (1666–1735), Anna (d. 1702), Ellen (d. 1696), Martha (d. 1718) and Dorothea (d. 1736).

¹⁰ Bull, pp. 7, 230–231.

it was informed that ‘the widow of Lieutenant Tønder’, i.e., Margrete Bull, was residing on Fosnes farm in Beitstad parish, with her servants and children.¹¹ Her late husband was a high-ranking military officer named Raphael Tønder, who had died in 1700.¹²

In a local history book about Beitstad, the author claimed that the widow of lieutenant Tønder kept the farm until 1701. After this, Bartnes stated, ‘The widow gave up the farm – probably to remarry, and a lieutenant Rosenkrantz got it to rent.’¹³ Judging from the magistrate protocols however, it is clear that Margrete Bull kept living on the farm for a few more years. In the many trials in which Margrete was involved in the next decade, her neighbors still mentioned her living on Fosnes farm. In the census of 1701, ‘lieutenant Tønder’s widow’ was listed as the person living on the farm, but lieutenant Christian Rosenkrantz was listed as the man responsible for it. It was in fact an officer farm, assigned to him in payment for his military service, meaning that Margrete must have been paying him to live there.¹⁴

Christian Rosenkrantz was a military officer, like Margrete’s former husband. From 1700 to 1709, he was a lieutenant in the infantry regiment of Trondhjem, and in the magistrate protocols he was most often referred to as Lieutenant Rosenkrantz.¹⁵ The Rosenkrantz family is a noble family dating back to at least the 14th century. For many, widowhood was equivalent with lower standards of living and remarriage could thus be a solution, but not everyone was successful in this. Social standing was a decisive factor, as those without access to resources or land were viewed as a burden. On the other hand, women from the elite remarried less frequently, because they could not marry ‘down’ on the social ladder.¹⁶ For Margrete Bull, remarriage may have been a favorable solution, particularly if her potential husband was of noble kin.

¹¹ *Riksarkivet* (National Archives of Norway), The census of 1701, Inderøy and Namdalen bailiwicks, p. 9. The census was designed to include only the male part of the population, and her name was thus not directly noted. Beitstad had an estimated population of 775 in 1701: Henrik Bartnes & Haakon Kvam, *Beitstadboka. Gårdsboka, 3 vols* (Steinkjer: Beitstaden historielag, 1977–1994), II: *Opdal–Solberg, by Kvam* (1985), p. 8.

¹² He had earlier been a musket in the infantry regiment of Trondhjem, then a sergeant, an ensign for a period and lastly, from 1696 until his death, a first lieutenant. J. C. W. Hirsch & Kay Hirsch, *Fortegnelse over danske og norske Officerer med Flere, fra 1648–1818*, 12 vols (facsimile ed. of handwritten manuscript, [Copenhagen] 1907), XI: *Sk–U*, p. 356. See also Bull, p. 37.

¹³ Bartnes & Kvam, I: *Elda–Haugen, by Bartnes* (1977), p. 290. Original quote: ‘Enka ga opp gården – trulig for å gifte seg pånytt, og ein løytnant Rosenkrantz fikk den i bøgsel.’

¹⁴ *Riksarkivet*, The census of 1701, Inderøy and Namdalen bailiwicks, p. 9.

¹⁵ Hirsch & Hirsch, IX: *Re–Scha*, p. 212. Christian Rosenkrantz died in the battle of Strømstad in 1717, during the Great Nordic War (1700–1721).

¹⁶ Hanne M. Johansen, ‘Widowhood in Scandinavia – an Introduction’, *Scandinavian Journal of History*, 29 (2004), 171–191 (pp. 173, 185–187) [Crossref](#).

The first signs of hardship appeared in 1706 and 1707, when Margrete was summoned to court several times for lack of tithe payment and the like. Furthermore, in a court meeting in Beitstad during the fall of 1707, Margrete revealed that she had given birth to a baby earlier that year (who died some days after birth), of which Christian Rosenkrantz was the father. This child was proof that she had engaged in a sexual relation outside marriage (*leiermål*), but Margrete claimed that Christian had given her a promise of marriage and that they were engaged. She summoned a few high-standing men to court to give their testimonies, which may indicate that she had a strong case; among others, she summoned the vicar in Stod parish, Christopher Hersleb, the vicar in Beitstad parish, Albert Jersin, the chaplain in Beitstad parish, Willad Bing, and the colonel of the infantry regiment of Trondhjem, Johan von Lemfort. However, neither Christian nor the other men appeared in court and the only person present to give her testimony, was one of Margrete's servants. She told the court that she had been sent by Margrete after the birth of her baby to deliver the news to Christian. When she found him however, he answered, according to her, that 'she could find a baby father wherever she wanted, it would not be on his account ...'¹⁷

In January 1708, the case was addressed again, but this time in the Consistory Court of Trondheim. This was the court in which all Norwegian matrimonial cases were to be examined in the period 1542–1797. They were located in each cathedral city: Bergen, Christiania (Oslo), Trondheim and Stavanger/Kristiansand. They consisted of both secular and ecclesiastical judges, among others the king's regional governor (called *stiftamtman* from 1692), the bishop and other important members of the clergy. According to Johansen, the judges of this court regularly had to decide in cases concerning broken promises of marriage.¹⁸ In the January trial, Margrete's lawyer (*procurator*) presented evidence that there had in fact been an engagement, in the presence of three witnesses, and that Christian had made her pregnant. The three people who had witnessed the engagement and who also affirmed this were colonel von Lemfort, vicar Jersin and chaplain Bing. The lawyer thus argued that Christian should be forced to marry her, with reference to the offence which he had brought upon her good name.¹⁹ In this situation, could Margrete make Christian follow through with his promise of marriage? The legal context in which she acted will in the following be more thoroughly presented.

¹⁷ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 62b. Original: '... da suarede Lieut. Rosencrantz at ... kunde hun tage sig barne fader huor hun vilde, det kom icke i hans Regnskab ...'

¹⁸ Hanne M. Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvisning?', pp. 2, 6–7.

¹⁹ *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 132a–133a. Her lawyer referred to article 4 and 5 in the Norwegian Law of 1687, book 6, chapter 13 (presented below).

Legal context

In the Middle Ages, marriage was mainly established by two ceremonies: the *festermaal* and the formal wedding ceremony. During the *festermaal*, a binding marriage contract was created and celebrated privately. Moreover, according to Mediaeval Canon Law, a binding relationship was created once a man and a woman had given their consent, agreed upon marriage and commenced a sexual relationship. After the reformation, however, laws concerning morality became firmer. In 1582/1589, public engagement became mandatory in Denmark-Norway with king Frederik II's Marriage Ordinance. The public engagement was binding, but only if it occurred in the presence of five witnesses and a vicar. If a couple wanted to break this engagement, they had to apply in the Consistory Court.²⁰ With the 1582/1589 ordinance, private engagements lost their former value, and one could in theory only be prosecuted for breaking a *formal* engagement. Furthermore, couples could not engage in sexual relations until they were officially married. In contradiction to this, however, and in correlation with medieval tradition, the ordinance also implied that a private promise of marriage or even sex alone gave the woman a right to demand marriage or a compensation.²¹

This contradictory ordinance was later integrated in the Norwegian Law of 1687 (NL 1687), with some minor changes. The 6th book, 13th Chapter, Article 4 of NL 1687 stated that:

If someone ... asks for an honorable man's daughter, and thereafter sleeps with her, before the engagement happens, or [before] he gets a final answer, then he shall finally marry her, if her parents, or guardians, give their consent. If they do not, he should give her an honorable compensation based on his wealth.²²

Moreover (NL 1687 6-13-5): 'It is the same matter if someone lies with an unmarried woman, or a widow, who has previously been free of rumors.'²³ Thus, if a man had seduced a woman of good reputation, and even if there were no plans of a future wedding, he could be bound to marry her or provide her with a com-

²⁰ Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvising?', pp. 2, 7.

²¹ Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvising?', pp. 7-9; Koefoed, p. 93.

²² *Kong Christian den femtes Norske Lov av 15de April 1687*, ed. by Otto Mejlænder (Christiania: Mallings Bohandels Forlag, 1883), 6-13-4 (p. 806). Original: 'Dersom nogen ... beder om en Dannemands Daatter, og derover beligger hende, før Trølovelsen sker, eller hand faar endelig Svar, da skal hand endeligen tage hende til Egte, om hendis Forældre, eller Formyndere, ville det samtykke. Ville de ikke, da bør hand at give hende en hæderlig Hiemgift efter hans Formue.'

²³ *Kong Christian den femtes Norske Lov av 15de April 1687*, 6-13-5 (p. 806). Original: 'Det samme er og, dersom nogen beligger anden Møe, eller Enke, som tilforn haver været uberøgtet.'

pensation. A good reputation would in this context predominantly mean that the woman had not previously engaged in sexual relations outside marriage.²⁴

This emphasis on protecting the honor of an 'un-rumored' maiden or widow (*møykrenkelse*) was in line with medieval custom and referred not only to an offence made against the woman herself but also her kin. If a woman's reputation was damaged through a sexual relation outside marriage, this could ruin her future prospects of marriage. The man was viewed as the responsible party in this situation, and by marrying the offended woman or providing her with a compensation he ensured that her honor remained intact. After the reformation, the sexual relationship was however increasingly considered an offence committed by *both* parties against God and the divine order of society.²⁵ According to Jan Sundin, in Sweden the practical effects of this change eventually led to an abolition of the concept of the offended maiden in the late seventeenth century. While the secular courts had held a more pragmatic attitude towards sexual felonies, and thus emphasizing the man's responsibility of compensating the maiden and her family, the Church managed to gradually shift the focus to a more religious aspect.²⁶ In line with this development, Swedish scholars have found that a crucial shift in responsibility occurred: the responsibility was in practice increasingly emphasized to be on the side of the woman. The woman was now considered fully responsible of securing a formal engagement before engaging in a sexual relation, and she could no longer define herself as an offended maiden.²⁷

In both Norway and Denmark, this shift in responsibility also occurred, but not until the issuing of the 1734 ordinance.²⁸ As Kari Telste has pointed out, however, debates concerning this issue started to occur already in the early eighteenth century, and when the 1734 ordinance was issued judicial practice changed instantaneously. Thus, she argues that the ordinance may have been an expression of changing attitudes that had already taken place among Norwegian officials in the preceding years.²⁹ However, Koefoed and Johansen have argued that the repetition of the medieval provisions in the Danish Law of 1683 and the Norwegian Law of 1687 likely gave them a renewed legality. Koefoed has moreover pointed out that, in this early phase of the absolutist regime the king had emphasized

²⁴ Koefoed, p. 110; Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvisning?', pp. 8–9.

²⁵ Koefoed, pp. 87, 96.

²⁶ Sundin, pp. 318–319, 325, 345. See also Lennartsson, pp. 274–276.

²⁷ Lennartsson, pp. 165, 317ff; Välimäki, pp. 191, 198.

²⁸ Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvisning', p. 25; Kari Telste, *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700–1900*, Acta Humaniora, 67 (Oslo: University of Oslo, 2000), pp. 445–446; Koefoed, pp. 135–136, 147, 156.

²⁹ Telste, pp. 178–179, 188–189, 446.

that the courts must only judge in accordance with the letter of his law.³⁰ This may have refrained anyone from judging differently, and in practice it made the new legislation stricter than the preceding ones. But why were these medieval provisions continued in Denmark-Norway, and not in Sweden? Sundin explains this with reference to the Church's control in Sweden. He argues that the control of extramarital relations was particularly intense in Sweden, compared to many European countries at the time. While in Norway, the crime was still met with both pragmatism (the continuing emphasis on *møykrenking*) and religious punishment (*leiermål*), in Sweden the pragmatic attitude disappeared earlier.³¹

Johansen has pointed out that the ambiguous Norwegian marriage legislation brought about some confusion as to what was considered a binding engagement: on the one side, the engagement was only judicially binding if it was public and formal, but on the other side a woman could also demand marriage or compensation from a man if he had given her an unofficial promise or even if they had just engaged in a sexual relation. She argues that there were three different case categories in this period: 1. The couple was publicly engaged, but one of them refused to follow through with the marriage. 2. A private promise of marriage had taken place, but one of them refused to follow through with the promise. 3. None of the parties had given a promise, but the woman demanded marriage or compensation after sexual intercourse.³² As Johansen has pointed out, women relied on support (witnesses) from friends and relatives to get their case presented before the Consistory Court in this period. In return, however, these women often prevailed. Clandestine promises and/or sexual intercourse alone could have judicial repercussions, if the woman had a good reputation.³³

As will be demonstrated in the following, the case of Margrete and Christian nearly fell into the first category, though not every aspect of the engagement had been formalized. Margrete was a high-standing woman of good reputation, and her chances of winning were thus good. Nevertheless, the case was filled with complications, and a good reputation could be ruined if it was proven that she had acted indecently.

³⁰ Hanne M. Johansen, 'Dømt til ekteskap? En retts- og sosialhistorisk undersøkelse av ekteskapsakene ved kapittelretten i Bergen 1604–1708' (*hovedfagsoppgave* thesis, University of Bergen, 1984), p. 115; Koefoed, pp. 85, 100–101.

³¹ Sundin, pp. 345–346.

³² Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvising?', p. 10.

³³ Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvising?', pp. 17, 19, 21.

To ruin a good reputation

In April 1708, Christian initiated a lengthy trial against Margrete in the local court. On his request, six witnesses were summoned to disprove her allegations and bring about some new information about her role in their relationship. Though the Consistory Court was already involved and responsible for passing judgement in matrimonial cases, sexual relations outside marriage (*leiermål*) were generally subjected to the secular local courts, which explains why the case was once again addressed there.³⁴

Christian's witnesses all claimed to know nothing about the supposed engagement. One witness however noted that she had observed or heard Margrete and Christian in bed together. Margrete defended herself by pointing out that they were engaged when this occurred, to which Christian responded that '... he had never been her engaged beloved.' Christian thereupon asked one of the witnesses – a servant of his – if it was not so that he had in fact asked her to remove Margrete from his bed once. The servant affirmed his, noting that on the second day of Christmas in 1706, Margrete had been in the lieutenant's bed. When the servant came into the bedroom, Christian had gotten up on the other side of the bed, ordering his servant to 'part me from this shameful human ...'³⁵ To this, Margrete responded that she had on that occasion 'boldly' sought out his bed, because she was pregnant with his child.

Margrete's witnesses were also heard. Nine people stood forward in court and affirmed that she and Christian had spent much time together. One witness, corporal Lars Stabel, told in detail about the flirting which he had observed between the two. He recalled one day when he was invited into the living room at Fosnes farm to have a drink with Margrete and Christian. Margrete sat on Christian's lap in a chair, and they were both somewhat intoxicated. Christian then asked Lars: 'what would you think if I was to take this woman [to marry] ...' Lars also recalled one night in which he had attended a dinner with Margrete, Christian, the vicar and the vicar's wife. During this meal, Margrete had punched the wig off Christian's head. In return, he had punched the hat off her head, all in 'cheerfulness', as described by Lars.³⁶

³⁴ Koefoed, p. 144.

³⁵ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 80a–81a. Original quotes: '... Rosencrantz suarede at hand aldrig har veret hendis forlovede Ki-ereste.' (fol. 80b) '... og stod op fra hende paa den anden side af senge, og sagde, skiel mig af med dette u forskammede menniske ...' (fol. 80a).

³⁶ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 82b. Original: 'da sagde Rosenc. Huad meener I om Ieg skulle tage denne Kierring ...'

Moreover, several witnesses pointed out that Christian had given her things, such as food, shoes, money and cattle.³⁷ These things may have been perceived as engagements gifts (*festegaver*). The exchange of such gifts had been a custom since the Middle Ages. In her study of broken promises of marriage in the Consistory Court of Bergen, Hanne M. Johansen found that some women had tried to convince the court that an engagement was real with reference to such gifts.³⁸ Lawrence Stone has similarly emphasized the importance of engagement gifts in England, which were regularly cited in court as possible evidence of an engagement: 'Both the gift and its acceptance constituted, it was believed, evidence certainly of a courtship relationship, and possibly of a contractual one.'³⁹ Though the gifts which Margrete had received from Christian may not have been considered sufficient evidence in court of an engagement, the mentioning of these gifts as well as the testimonies confirming that they had spent much time together, was proof of an existing relationship. As Johansen has argued, such testimonies were important because it would support the view that the woman was decent: she had not engaged in a random relation but had been involved with this man over time.⁴⁰

Another interesting testimony was given from one of Margrete's servants. She told about the trips which Margrete and Christian had made together, and of the many nights which he had spent at the farm. She also recalled Margrete stating once that she and Christian were to be married. However, one time she had overheard Margrete asking Christian, 'why do you come to me at night and not during the day?', to which Christian had answered: 'Woman, give me no evil words, I am welcome whenever I come.' Margrete reacted to the servant's testimony by crying in court. When she was asked why she was crying, she answered that she cried of (in the magistrate's word) *blufærdighed*, which may be translated to bashfulness, implying that Margrete was ashamed.⁴¹

Nonetheless, when the jurors were asked if they had ever heard anything indecent about her before, they answered that they had never heard anything other except that she was both a proper and decent woman.⁴² This was important because according to law a good reputation was a prerequisite to win in these cases. During another local trial in July 1708, the case was continued, and Margrete stressed that

³⁷ *Statsarkivet i Trondheim* Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 81b–83a.

³⁸ Johansen, 'Dømt til ekteskap?', p. 96.

³⁹ Stone, p. 19.

⁴⁰ Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvísning?', p. 20.

⁴¹ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 82b–83a. Original: '... hørte hun Margrete Bull sagde til Rosenc. huorfor kommer du om Natten og icke om dagen, der til Rosenc. suarede: Moer giv mig ingen onde ord, ieg er Velkommen naar ieg kommer ...'

⁴² *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 83b.

she had no reason to deny the testimonies demonstrating the heavy ‘cheerfulness’ between the two in the past, justifying their relationship with the fact that she was at that time engaged to him and expecting his child.⁴³ Thus, she had done nothing wrong, she claimed, demonstrating her familiarity with both law and custom.

At the same time as these trials were being conducted, however, Margrete was also faced with lawsuits from Christian on financial matters. In April 1708, the issue of her lacking payment and caretaking of Fosnes farm was the subject at hand (as mentioned, Christian Rosenkrantz was listed as the one responsible for the farm though Margrete was living there). An inspection of the farm and a valuation of the main building was conducted, on Christian’s request. It was noted that the farm was nearly dilapidated. It was pointed out that she had an obligation to keep the farm in good condition and pay her annual fees, which she had failed to do. Thus, she was sentenced to pay the whole cost of damage to Christian, 43 *riksdaler*.⁴⁴ During the fall she was summoned to court once again, this time urged with paying her taxes and at the same time charged with having sex outside marriage (*leiermål*), likely referring to the baby which she had given birth to the previous year. The outcome of this trial was that she became subject to paying more fines.⁴⁵

Christian’s harsh campaign against her was likely a conscious tactic. As Johansen has pointed out, the men being charged with breaking a promise of marriage in this period usually tried to prove that there had never been an engagement, but yet another tactic was to convince the court that he had a valid reason to break his promise.⁴⁶ Telste has similarly argued that, if it could be proven that a woman had a bad reputation, the man’s honor would remain intact even if he broke his promise to her. A man who did not wish to follow through with his commitment thereby needed to prove to the court that the woman was ‘rumored’, or that she had acted in a way which gave him a valid reason not to trust her.⁴⁷ At this point, Margrete Bull was not only in danger of losing her honor, but moreover in danger of falling into a state of serious economic degeneration.

⁴³ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 87a–87b.

⁴⁴ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 83b–84a. In comparison, one cow could bear the worth of three *riksdaler* in 1700, and a good horse could bear the worth of ten *riksdaler*.

⁴⁵ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 101b–102a.

⁴⁶ Johansen, ‘Dømt til ekteskap?’, p. 102.

⁴⁷ Telste, pp. 155, 169–170; see also Koefoed, p. 142.

A turning point

A second court meeting in the Consistory Court of Trondheim was set up in February 1708. However, only days before this court meeting Christian Rosenkrantz had married another woman named Johanne Joachime Vibe. The wedding happened on Egge farm in Stod parish, where Johanne had been living for some years and to which Christian had also moved.⁴⁸ Johanne was the daughter of the lieutenant general and vice governor-general (*visestattholder*) of Norway, Johan Vibe (1637–1710), and moreover the widow of a late military officer named Jacob Ludvig Schlippenbach (1652–1699). Thus, she had hitherto been known as Madame Schlippenbach. The farm on which Johanne was living, Egge, was approximately 20 kilometers from Fosnes farm, and she and Margrete Bull knew each other well.⁴⁹ Marrying someone while still engaged to another was in conflict with the law, making Christian's misdoings even graver. In NL 1687 6-13-23, it was stated that: 'Those who betroth themselves to someone, and then marries another, should flee the king's kingdom and land.'⁵⁰ With this new information, the Consistory Court could not reach a decision in the February trial, and the case was thus postponed until the fall.

In September 1708, the case was addressed once again in the Consistory Court. During this session, Margrete was asked by the court if Christian had at any point told her that he was engaged to another woman. Upon this she answered that, while they were still on good terms, he had told her that 'it hurt him that he could not give his heart to her alone, since his heart was split ...' She continued: 'When he saw that it hurt me, since I loved him, he said to me: my child, just as you are hurt today, I shall please you tomorrow ...'⁵¹ It was only after she got pregnant, she claimed, that he wanted to 'change his love' and started addressing her with harsh words (among other things, calling her an 'ugly troll'). By telling this to the court, Margrete was

⁴⁸ *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 135a–136a. Johanne is mentioned in the census of 1701, living on Egge farm as the widow of 'Major Slippenbach' (*Riksarkivet*, The census of 1701, Inderøy and Namdalen bailiwicks, p. 49). Johanne is moreover mentioned as the wife of Jacob Ludvig Schlippenbach in Hirsch & Hirsch, X: *Sche-Si*, p. 98.

⁴⁹ As later testimonies would show, Margrete and Johanne had been on trips together with Christian Rosenkrantz and others, and they had previously been involved in quarrels with one another in court over financial matters.

⁵⁰ *Kong Christian den femtes Norske Lov av 15de April 1687*, 6–13–23 (p. 814). Original: 'Hvo som trolover sig med een, og siden sig i Egteskab med en anden begiver, bør at rømme Kongens Riger og Lande.'

⁵¹ *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 143a. Original quotes: '... ded gjorde hannem ont, hand kunde ikke give mig sit Hierte allene, ti hans Hierte Var parteret.' 'Og som hand da saa, at ded fortrød mig, saa som Jeg elskede hannem, sagde hand der efter: Mit barn ligesaa bedrøvet du er i dag, saa skal Jeg glede dig i morgen ...'

trying to prove that Christian had seduced her while simultaneously being involved with another woman, and that he had consciously left her once she got pregnant. Furthermore, when she had asked him if he could love her as much as he loved the other woman, he had answered no, explaining to her that the difference between her and Johanne was too great.⁵² This is interesting, because it implies that Christian preferred Johanne because she was descending from a more powerful family. According to Hanne M. Johansen, this was often the case; a man of higher standing seduced a woman of lower standing, but never really intended to marry her. Johansen moreover points out that, to people of the upper social class, economic considerations often weighed most heavily when deciding on a spouse.⁵³

Margrete's testimony seemingly made an impression on the judges. In November, a verdict was made, and it was not in Christian's favor. With reference to NL 1687 6-13-4 and 6-13-5, regarding the seduction and offence of an un-rumored maiden/widow, the Consistory Court sentenced him to give her 300 *riksdaler* in compensation (matching the worth of 100 cows), and it was stressed that Margrete's good name and reputation would not be damaged in any way. She was to be considered 'un-rumored and abandoned' (*uberygtet oc forlat*). This sentence is interesting because the scribe also noted that, according to witnesses and documents presented in court, '... the so-called engagement has been more the result of other's talk, than [the result of] Lieutenant Rosenkrantz' own desire and order, and it has neither happened in the way, or with [the presence of] sufficient witnesses, [...] that it can be considered with any kind of strength ...' Moreover, according to the testimonies there had been no formal exchange of engagement gifts (*festegaver*). It should also be noted that even though a vicar had been present during the engagement, it did not necessarily mean that he had conducted a formal betrothal ceremony. Nonetheless, it was concluded by the Consistory Court that they were engaged, that Christian had made her pregnant and that Margrete was an honorable woman. By cause of this, Christian was obliged to follow through with his promise and marry her, but since he was now married to another woman, an economic compensation was decided upon instead.⁵⁴

⁵² *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 142b–143a.

⁵³ Johansen, 'Dømt til ekteskap?', p. 129; Johansen, 'Ekteskap, erstatning eller avvisning', p. 11.

⁵⁴ *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 143b. Original quote: '... det fornemmes af Acterne at dend saakaldet trolofvelse har veret mere et Sagt Verk af Andre, end af Lieutenant Rosencrantz Self begieret eller bestilt, oc hverken skeet efter dend Maade, eller med saamange vidne, som om Trolofvelsen oc ja ord befales, at det kand ansees af nogen fynd, iche heller fornemmes at nogen Fæstens gafve, som Manerligt, er gifven eller tage.' See also Telste, p. 78, about the vicar's role in the engagement.

In this verdict, it is clear that the judges perceived Christian to be the responsible party. It was furthermore not an issue that the engagement had not been *entirely* formal. The verdict reflects the customary perception that, as long as a woman had a good reputation, she had good chances of winning the trial even though not all formalities had been followed in the process of the engagement. Margrete was perceived as the offended party by the judges, and the verdict which was given to Christian was meant as a protection of Margrete's honor.

Regarding Christian's 'change of heart' and his relationship with Johanne, this was not viewed as a valid argument by the judges to break up an engagement. Kari Telste connects this to the contemporary view that marriage was supposed to be life-long and harmonic. A 'change of heart' was not a valid reason to end a marriage contract. It was expected that both parties kept their emotions in balance and under control. If someone had made a promise of marriage to another person but later changed their mind, they were still expected to take responsibility for their promise.⁵⁵

It was however not only the actions of Christian Rosenkrantz which were examined in the Consistory Court. Because it was now established that Christian and Margrete had been engaged, the vicar who had married Christian to the other woman got in trouble as well; he had married the two while being aware of the previous engagement, and while the legal investigation was still ongoing. Thus, he had been a hinder in Margrete's righteous claim to marry Christian. This vicar was Christopher Jacobsen Hersleb. He was summoned to meet in court the next summer.⁵⁶ Before the charges against vicar Hersleb were addressed in court, however, he managed to bring Margrete to trial on a separate charge. He had sent a request to the regional governor (*stiftamtman*) of the Trondhjem diocese, Iver von Ahnen, asking for permission to arrange an extraordinary court session. Hersleb's aim was to prove that Margrete had used illegal measures – more specifically love magic – in her pursuing of Christian. In his letter addressed to von Ahnen, he stated that:

Because I am now being prosecuted by Margrete Bull [...] in which she [...] seeks to label me as the one who ruined her happiness and marriage, I have been caused to [...] demonstrate how Margrete Bull's marriage proposition could not have any other progress because [it was] not sought out [...] with legal Christian and honest means

⁵⁵ Telste, pp. 199–200, 205.

⁵⁶ *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 143. Hersleb was the vicar in Stod parish from 1688 to 1721. The reason why the vicar in Stod, and not Beitstad, was involved, was because Johanne and Christian had gotten married on Egge farm, which was located in the parish of Stod, see Svein T. Dahl, *Geistligheten i Nord-Norge og Midt-Norge i tiden 1536–1700* (Trondheim, 2000), p. 131.

[...] but rather by old, suspicious women's consultant, fasting and dreaming for her on holy days [...]⁵⁷

A new dilemma had thus arisen, and it may be argued that vicar Hersleb would not have put Margrete on trial for this matter if he was not already bothered by her. It seems this was yet another attempt to create a hinder in Margrete's claim of the broken engagement.

Using illegal measures: love magic

On the 25th of May 1709, Margrete was summoned to the local court by vicar Hersleb for 'not having used legal measures to continue her marriage.'⁵⁸ Two main witnesses were brought forward in court: Randi Thorsdatter and Marit Erichsdatter. They both recalled separate encounters with Margrete during the fall of 1707, in which she had supposedly asked them to help establish which man she would have to marry. This deed had to be done on All Saints' Eve and involved the practice of divination by dreaming. If they agreed, the person appearing in their dreams that evening would be the one which Margrete would marry. Both witnesses told in detail about Margrete's request, and Marit moreover told the court that she had in fact done the deed. To the testimonies of both Randi and Marit, Margrete protested and claimed them to be untrue and utterly unprovable. A few more witnesses were brought forward in court. Some testified that they had never heard of the matter, while two of her servants testified that they had witnessed Marit spending the night at the farm, one of them claiming that she had told him about the deed.⁵⁹

This form of love magic was quite common in Norway, according to Ørnulf Hodne. People typically wanted to know who they would have to marry, and one variation of this was divination by dreaming. By executing simple rituals,

⁵⁷ Original: 'Efter som ieg undertegnede nu ophørlig forfølgs af Margrete Bull [...] huorved hun fornemmelig søger at tegne mig som den der schulle forspilt Lycke og Ægteschab, har ieg høilig bleven forarsaget til [...] at gjøre demonstrerit huorledis Margrete Bulls gifte propos ingenlunde kunde have anden fremgang efterdi ej søgt af hende ved lovl. Christelig, og Erbare midler [...] men heller i den sted ved gamle Suspecte Kierlingers Consuleren, Fasten og Drømen for hende paa hellige tider.' (*Statsarkivet i Trondheim*, the country governor in Southern Trøndelag, first delivery, copy books 1709. 5th of April 1709, letter from parish vicar Christopher Hersleb to diocesan governor Iver von Ahnen. Thank you to Haakon H. Sørli for discovering this letter in the archive and making me aware of it.)

⁵⁸ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 123b–124a. Original: '... at bemelte Madame Bull, iche schal hafue brugt de loulig middel at fortsette sit gifftermaal med, som schee burde.'

⁵⁹ *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 124a–126a.

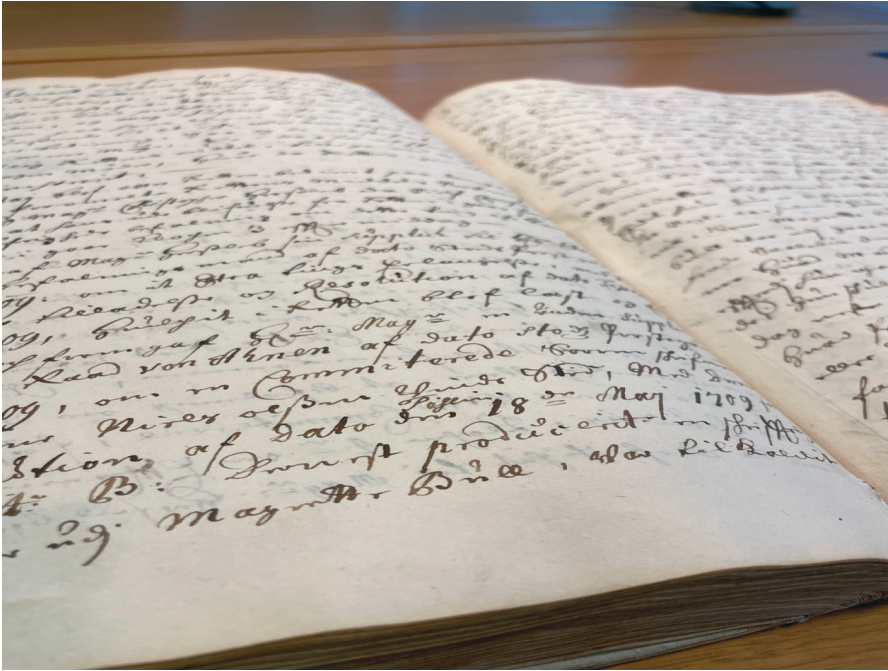

Fig. 1: Statsarkivet i Trondheim (State Archive of Trondheim), Inderøy magistrate district, protocol no. 6, 1706–1710, fol. 123b–124a (private photo).

like placing one's shoes beneath the bed, eating something special or sleeping in a certain place, a dream vision could be induced, and the future revealed. As exemplified in the trial against Margrete, there were specific dates and times for executing such rituals to give them extra effect, for instance around Christmas time, on St. John's Eve or on All Saints' Eve.⁶⁰ In NL 1687, love magic was not directly mentioned, but innocent acts of beneficial magic – for instance divination – could result in exile and confiscation of all property. In the neighboring parish Inderøy, in 1704, a man was sentenced in accordance with this article for practicing divination, and the charges against Margrete were thus not insignificant.⁶¹

⁶⁰ Ørnulf Hodne, *Kjærlighetsmagi. Folketro om forelskelse, erotikk og ekteskap* (Oslo: Cappelen Damm Faktum, 2012), pp. 7, 37–39.

⁶¹ His sentence was later reduced by the Court of Appeal, but the case was handled carefully in the local court, reflecting the potential graveness of such crimes (*Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 5, 1703–1706, fol. 38–40b, 51a–51b, 58b–59a; SAT, Court of Appeal protocol 5, 1701–1709, fol. 173b, 177a). See also *Kong Christian den femtes Norske Lov av 15de April 1687*, 6–1–12 (p. 743).

Vicar Hersleb had been somewhat aggressive in pursuing these charges against Margrete: in addition to his request to the diocesan governor of hastily putting together an extraordinary court session, he and three other men had carried out interrogations of the two key witnesses, Randi and Marit, before the trial.⁶² By charging Margrete with this crime, vicar Hersleb may have been trying to shift the question of blame. If Margrete was no longer considered a decent woman, and if the engagement was not considered valid, neither himself nor Christian would be responsible. Nonetheless, the magic trial ended abruptly. There were no conclusions made and the matter was never addressed in court again. The reason why these charges were not further pursued, was likely due to lack of evidence and testimonies confirming the accusations. It seems plausible that Margrete and vicar Hersleb were rather reconciliated shortly after the trial. When he did not succeed in proving his allegations, this may have been a favorable solution to both of them.

Margrete and vicar Hersleb met in the Deanery Court (*prostrett*) a couple of months later, where the vicar's previous offence against Margrete (marrying Christian Rosenkrantz to Johanne Vibe) was addressed. The tone between the two had changed fundamentally. They agreed upon a settlement: he was to pay her 150 *riksdaler* for all the trouble, burden and hardship which she had endured. They both signed their name stating that they would forget all that had passed. Vicar Hersleb also stressed that they had been good friends in the past and that he would like to continue their friendship and continue bearing the highest respect for one other.⁶³ The case was thereby resolved and closed.

Johansen has argued that the Norwegian courts did not readily accept accusations designed to cast doubt on the plaintiff's reputation. If it could not be sufficiently confirmed by people in the community, it would not damage her case in any way.⁶⁴ Telste has similarly argued that, in the years preceding the 1734 ordinance, few men were successful in their endeavors to convince the court that the plaintiff had a bad reputation.⁶⁵ In her endeavors to seek repairment for the damage which the broken promise of marriage had caused her, Margrete was faced

⁶² *Statsarkivet i Trondheim*, Inderøy magistrate district protocol 6, 1706–1710, fol. 125a–125b.

⁶³ *Statsarkivet i Trondheim*, Trondheim Cathedral Chapter negotiating protocol 42, 1682–1723, fol. 147a–148a. The Deanery Court (*prostrett*) was practically the same as the Consistory Court, but when the person prosecuted was a vicar or another member of the congregation, it was labelled the Deanery Court.

⁶⁴ Johansen, 'Dømt til ekteskap?', pp. 104–105; Hanne M. Johansen, 'Marriage or money? Legal actions for enforcement of marriage contracts in Norway', in *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*, ed. by Maria Ågren & Amy L. Erickson (Aldershot: Ashgate, 2005), pp. 23–38 (p. 34).

⁶⁵ Telste, p. 173.

with countermeasures from both Christian and vicar Hersleb. In each instance, the courts however sided with the former, and any attempts to cast doubt on the reputation of Margrete were unsuccessful.

The final verdict: 'he lured an un-rumored widow'

Margrete was however not happy with the verdict given to Christian Rosenkrantz by the Consistory Court the previous year, and she thus made an appeal to the Supreme Court of Norway (*Overhoffretten*). In March 1710, it was decided by this court that Margrete should receive 500 *riksdaler* from Christian, making the original verdict of 300 *riksdaler* noticeably stricter. In reaching this decision, it was neither the broken engagement nor Christian's decision to marry someone else which was explicitly emphasized by the judges. What was emphasized in their verdict, with reference to NL 1687 6-13-5⁶⁶, was the sexual intercourse and the offence which he had made towards an otherwise good-rumored widow. Christian was moreover presented as the active and responsible party: he had engaged in a sexual relation with her, and he thereafter offended her by refusing to marry.⁶⁷

The following year, the matter was addressed in the Supreme Court of Denmark (*Højesterett*), i.e., the highest level of court. Here, she once again prevailed, and the final verdict resulted in the compensation sum being more than doubled from the original one; Christian was now faced with paying a staggering 1,000 *riksdaler* to Margrete. During the Supreme Court voting, the judges put particular emphasis on the damage which had been brought upon Margrete's good name, but also the fact that Christian had broken the law in an additional manner when he married Johanne. Furthermore, he had actively tried to put further damage on Margrete's reputation by addressing her with harsh words and writings.⁶⁸ In other words, with reference to NL 1687 6-13-4 and 6-13-5, the original verdict may have been justified, but when considering Christian's further misdoings, the judges agreed that Margrete was entitled to a higher compensation. One of the Supreme Court judges addressed these misdoings in particular:

The sum which the Supreme Court [in Norway] has attributed to the plaintiff to enjoy would in every sense have been sufficient if Rosenkrantz had only let it be with

⁶⁶ See footnote 23: 'It is the same matter if someone lies with an unmarried woman, or a widow, who has previously been free of rumors.' (NL 1687 6-13-5). In other words, if a man and a woman had engaged in a sexual relation, and if the woman had a good reputation, the man should either marry her or provide her with a compensation.

⁶⁷ *Riksarkivet*: *Overhoffretten 1667–1797*, *Avsiktsprotokoll* no. 40, 1710, fol. 18b; *Overhoffretten 1667–1797*, voting protocol no. 145, 1710, fol. 28b–29a.

⁶⁸ *Rigsarkivet* (Danish National Archives), *Højesteret*, voting protocol no. 53, 1711, pp. 8–14.

the offence which he made towards a good-rumored widow, but when I consider his behavior which is indecent and offensive, indecent in that he has tried to bring her into disgrace with unprovable additions, offensive in that he has so little respect for the King's law and right and have married another [...] [he] should at least give her 1000 *riksdaler* ...⁶⁹

Not all of the judges were in agreement regarding the sum. While nine of the fifteen judges had agreed on a final compensation of 1000 *riksdaler*, four judges argued that 500 *riksdaler* was enough. One judge argued in favor of 700, while another argued in favor of 600 *riksdaler*. One of these judges moreover argued that Christian should be forced to leave the country. Several judges pointed out that Christian had indeed *lured* a good-rumored widow into a relationship and offended her; before he married Johanne Vibe. One judge moreover noted that Margrete had only been involved in a sexual relationship with Christian because she thought that he had given her an honest promise of marriage. In other words, the responsibility was again perceived to be on Christian's side, and he was presented as a cunning seducer.⁷⁰

It is however uncertain if she ever received the compensation. In a letter written in 1712 by Margrete to the king, she revealed that she had not yet received any money. She complained that all her assets had been spent on the trials and on the numerous long journeys which she had to make in the course of this process. Her friends had lent her money, but they were now requiring her to pay them back. Thus, she begged the king to make Christian pay what he owed.⁷¹ This indicates that even a woman of high standing such as Margrete Bull would have trouble taking a case to the level presented here; the only way she managed to withstand this lengthy process, was through support. She was however not the only one having trouble with money. In several letters written in 1711 by Johanne (Christian's new wife) to the king, she explained that Margrete had tried to get a hold of Christian's salary – 400 *riksdaler* yearly – since he would not provide her with the compensation. Johanne complained about Margrete's endeavors, explaining to the king

⁶⁹ *Rigsarkivet*: Højesteret, voting protocol no. 53, 1711, p. 13. Original: 'Dend summa Oberh-Retten har tillagt CitantJnden at nyde hafde i alle maade været tilstreckelig dersom Rosenkrantz hafde alleene ladet det blifve ved dend krenkelse som var skeet af Een uberøgtet Enke mens naar ieg considererer hans adferd som er usømmelig og formastelig, usømmelig i det h[an]d hende har vildet gravere med ubeviislig tilleg, formastelig i det h[an]d har baaren saa lide respect for Kongens lov og Ret og ... ladet sig vie til Een anden, Saa kand ieg icke rettere skiønne end slig adfærd andre til exempel bør straffis, og at Rosenkrantz i det ringeste bør gifve hende 1000 rd ...'

⁷⁰ *Rigsarkivet*: Højesteret, voting protocol no. 53, 1711, pp. 10–14.

⁷¹ I have not managed to find the original letter, but it is summarized in Bull, pp. 38–39.

that she and Christian had lost everything and were now poor. She begged to have the punishment reduced and for Christian to keep his salary.⁷²

Johansen has pointed out that women's main motives for suing their lovers in court for a broken promise, was on the one side economic. The compensation would make the woman attractive once again on the marriage market, and if the relationship had resulted in an illegitimate child the woman was in need of economic support. However, Johansen also argues that '... monetary compensation was important because it placed guilt on the man, the seducer, and symbolically restored the woman's honour.'⁷³ Telste has similarly argued that these trials concerned more than demands of marriage and compensation; they primarily concerned honor. For many, the purpose of the trial was predominantly to seek reparation for the defamation which had occurred.⁷⁴ This aspect is clearly reflected in the above-mentioned verdicts. Thus, even if Margrete Bull never received the money which Christian Rosenkrantz owed her, her reputation remained intact, which was an important victory as well.

Conclusion

In this article, I have conducted an in-depth case-study of the Bull vs. Rosenkrantz case, concerning a broken promise of marriage. In line with previous research on such cases in early eighteenth-century Norway, this is in several ways a typical example. Christian had given Margrete a promise of marriage and made her pregnant, and then changed his mind. He denied fatherhood of the child and moreover denied there had ever been an engagement. However, Margrete had support in the community and was considered a decent woman. She managed to prove that, although not all formalities had been followed, Christian had given her a promise of marriage in the presence of a vicar and a couple of witnesses, and moreover made her pregnant. The courts thus sided with her. What makes the case less typical was the social status of Margrete and Christian: they belonged to the upper strata of society and had plenty of resources to make it a lengthy trial.

Though Margrete had a stronger case than many other women in her time, the judges' particular emphasis on protecting the honor of a 'good-rumored widow' indicates that providing evidence of an engagement was not necessary to win the trial. If a woman had sufficient support in the community (witnesses), the judges did not find it too important whether there had been a formal engagement. While

⁷² Danske Kanselli 1672–1799, Norske tegnelser, no. 19 1710–1714, fol. 208a–208b; Næsje, pp. 145–146.

⁷³ Johansen, 'Marriage or money?', p. 32.

⁷⁴ Telste, pp. 182.

the courts demanded *some* evidence from Margrete, it did not hurt her case that the engagement was found to be only semi-formal. The seduction, the sexual intercourse and the offence which Christian had made towards her good name was to a larger extent emphasized in the final judgements, more than a broken engagement. In the judges' views, Christian was the seducer. When he refused to marry her, he had offended her. Christian was viewed as the responsible party in this case, because Margrete was considered a decent woman. This was also reflected in the judges' consistent siding with the latter: any attempts made by Christian and the vicar to hinder her endeavors were unsuccessful.

This was in line with the pragmatic, medieval conception that illicit sex was a man's responsibility if the woman was considered decent: in this situation, it was an offence committed by the man against a virgin, or a widow (*møykrenking*). To restore the woman's honor, the man could either marry her or provide her with a compensation. Norwegian scholars have demonstrated that, before the issuing of the 1734 ordinance (stating that only formal engagements were judicially valid), Norwegian courts often looked to medieval tradition when reaching their verdicts. In contrast to for instance Sweden at the time, this tradition was still seemingly strong in Norway. Private promises of marriage or even sex alone could be considered judicially binding, making it possible for the woman to demand marriage or a compensation. The case study presented in this article has provided a deeper insight into the persisting relevance of this tradition in Norwegian matrimonial cases, in all levels of court, and in a period when other countries had transitioned to stricter regulations. The case study demonstrates that, in early eighteenth-century Norway, women could still present themselves as an offended maiden in court if they had a good reputation and sufficient support from their local community.

ANNE-SOFIE SCHJØTNER SKAAR (b. 1994) is a PhD-student in history at the Norwegian University of Science and Technology (NTNU), Department of Modern History and Society. Her research interests particularly include the witchcraft trials in early modern Europe and Sami missionary history, and she has mostly worked with magistrate protocols and other judicial records. She is currently working on her PhD-project about the late witchcraft trials in eighteenth-century Trøndelag, Norway, exploring how the Norwegian trials came to a final end in this period.

Figures & tables

Date	Court	Plaintiff vs. defendant	Subject of the trial	Outcome
30 th of January 1706, 7 th of July 1706, and 27 th of January 1707	The local court in Beitstad	The deputy bailiff (<i>lensmann</i>) and the tithe subcontractor vs. Margrete Bull	Missing tax and tithe payment	After the final trial, she was sentenced to pay what she owed within 15 days
16 th of September 1707	The local court in Beitstad	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	The broken engagement	Inconclusive
11 th of January 1708	The Consistory Court in Trondheim	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	The broken engagement	Inconclusive
22 nd of February 1708	The Consistory Court in Trondheim	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	The broken engagement	Inconclusive
26 th and 27 th of April 1708	The local court in Beitstad	Christian Rosenkrantz vs. Margrete Bull	The broken engagement	Inconclusive
27 th of April 1708	The local court in Beitstad	Christian Rosenkrantz vs. Margrete Bull	Lacking payment and care-taking of Fosnes farm	Margrete was sentenced to pay the cost of damage, 43 <i>riksdaler</i> , to Christian
11 th of July 1708	The local court in Stod	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	The broken engagement	Inconclusive

Table 1 presents an overview of the many trials in which Margrete Bull was involved in the period 1706–1711.

24 th of September 1708	The Consistory Court in Trondheim	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	The broken engagement	Inconclusive
13 th of October 1708	The local court in Beitstad	The bailiff vs. Margrete Bull	Missing tax payment (5 <i>riksdaler</i> and 1 <i>ort</i>), and charges of sex outside marriage (<i>leiermål</i> , 6 <i>riksdaler</i>)	The magistrate noted that her iron stove (worth 15 <i>riksdaler</i>) would be confiscated until she was able to make payment
6 th of November 1708	The Consistory Court in Trondheim	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	The broken engagement	Christian was sentenced to pay 300 <i>riksdaler</i> to Margrete
24 th and 25 th of May 1709	The local court in Beitstad	Vicar Christopher Hersleb vs. Margrete Bull	Love magic	Inconclusive. They were likely reconciled
5 th of July 1709	The Deanery Court in Trondheim	Margrete Bull vs. vicar Christopher Hersleb	The marriage of Christian Rosenkrantz and Johanne Vibe, which was conducted by vicar Hersleb	They were officially reconciled, and vicar Hersleb was sentenced to pay 150 <i>riksdaler</i> to Margrete
7 th of March 1710	The Supreme Court of Norway (<i>Overhoffretten</i>)	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	Increasing the compensation sum decided upon by the Consistory Court	The original verdict of the Consistory Court was tightened: Christian was sentenced to pay 500 <i>riksdaler</i> to Margrete
5 th of March 1711	The Supreme Court of Denmark (<i>Høyesterett</i>)	Margrete Bull vs. Christian Rosenkrantz	Increasing the compensation sum decided upon by the Supreme Court of Norway	The verdict of the Supreme Court of Norway was tightened: Christian was sentenced to pay 1000 <i>riksdaler</i> to Margrete

”Jag må nu dö medan jag har förståndet qwar, så kan jag weta på hwem jag tror”. Torterades perspektiv på tortyr i en resningsprocess 1760

Anton Runesson, Stockholms universitet

Abstract: This article explores ten women’s experiences of being on trial for witchcraft and enduring torture in Sweden in 1757, as they were retrospectively accounted for during a review trial in 1760, at which these women sought relief and tort. Contrary to previous scholarship on both torture in general and torture in connection with early modern witch trials, which has approached torture either as a ritual of power and punishment or a ritual of forced conversion, I depart from a phenomenological stance of the body in order to understand how these women experienced the ways body, pain and mind were related with one another. Thereby, I uncover how the women experienced their torments as an escalating procedure aiming to affect their minds (förstånd), both by inciting affective movements and by inducing pain. Moreover, I connect these experiences to what the women understood to be at stake during their torments: their access to mind/reason, which, in turn, was the faculty enabling them to believe in God. Finally, I argue that the ability to believe in God through reason conditioned their various ways of explaining the relations between body, pain and mind.

Keywords: body history; torture; pain; mind/reason; review trial.

Recommended citation: Runesson, Anton, ”Jag må nu dö medan jag har förståndet qwar, så kan jag weta på hwem jag tror.” Torterades perspektiv på tortyr i en resningsprocess 1760, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024). 87–103. <https://doi.org/10.7557/4.7287>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Inledning

Tolv kvinnor stod i juni 1757 inför rätta i Tunsta i Dalarna, anklagade för trolldom och blåkullafärder. De hette Back Karin Larsdotter, Back Anna Eriksdotter, Hobergs Karin Eriksdotter, Hobergs Anna Jönsdotter, Giölis Sara Eriksdotter, Björk Anna Matsdotter, Mex Kerstin Olofsdotter, Svens Brita Andersdotter, Times Anna Andersdotter, Fändriks Kersin Andersdotter, Giölis Brita Olofsdotter samt Skrivare Brita Eriksdotter. Flera av dem var släkt, i några fall genom ingifte. De flesta av kvinnorna torterades och de erkände sig slutligen skyldiga till anklagelserna. Sedan, efter att de hade förts till länsfängelset i Falun där landshövding Bernhard Reinhold von Hauswolff fick vetskap om vad de hade utsatts för, försattes kvinnorna på fri fot och friades. Med understöd av grevinnan Catharina Charlotta de la Gardie (född Taube) begärde de därefter resning, upprättelse och skadestånd.¹

Resningsrättegången ägde rum från 2 till 21 juni 1760. De tidigare anklagade kvinnorna, varav två hade avlidit, var numera kärende medan företrädare för 1757 års rätt – i synnerhet den då tjänstgörande länsman, Carl Tillberg – stod anklagade. I en gemensamt författad supplik inlämnad till Svea hovrätt anklagade de tio kvinnorna honom för ”dess oförsvarliga och alldeles emot lag stridande våld och pinosamma förfarande mot oss”.² 124 personer ur lokalsamhället – däribland två representanter ur prästerskapet – samt två ditresta läkare, vilka hade undersökt några av kvinnorna under deras tid i fångenskap i Falun, kallades för att höras som vittnen i ärendet.³ Härigenom föreligger från denna utredning ett ovanligt källmaterial, i vilket de ovan listade kvinnornas tre år tidigare gjorda erfarenheter av tortyr finns beskrivna ur olika perspektiv. Utöver omfattande rättsprotokoll

¹ Process och efterspel har tidigare undersökts av Margareta Särman, som emellertid främst fokuserar på Taubes insats; själva tortyren uppmärksammar hon emellertid endast i förbigående. Se Marianne Särman, *Charlotta Taube och den sista häxprocessen: Ett 1700-tals drama i flera akter* (Stockholm: Carlsson, 1996), s. 24–25, 28–29. För en jämförelse mellan efterspelet i Åhl med dem i Rätvik och amerikanska Salem, se Marie Lennerstrand, ”Tystnad, rättvisa, försoning. Efterspelet till tre häxprocesser i jämförelse” i *När oväsendet tystnat: Efterspelet till uppror och religiösa konflikter 1670–1860*, red. av Marie Lennerstrand & Linda Oja (Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensa, 2004), s. 17–57.

² Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del III. Suplique till Kongl. Hovrätten med Posten genom Herr Landshövdingens och Riddarens föreskrift av den 22 juni 1758.

³ De innehåller utsagor vägledda av vitt skilda – för att inte säga diametralt motsatta – intressen. De kan förenklat karaktäriseras så här: de kärende kvinnorna vittnade om hur brutalt de hade hanterats, i syfte att få upprättelse och kompensation. De som ska ha hanterat dem eller bevitnat hanteringen, hävdade i regel att de inte kunde erinra sig övermått av våld eller våld över huvud taget i samband med förhör. De som anklagades ha beordrat hanteringen, nekade till det.

finns de förberedande samtal som komministern i Åhls socken, Carl Johan Avelin, förde med kvinnorna nedtecknade.

Oaktat att de tidigare anklagade och pinade kvinnorna nu var kärande och att 1760 års rätt inte gillade anklagelserna om trolldom, var de tvungna att redogöra för varför de hade erkänt sig skyldiga. De hade ju därmed begått mened och riskerat förtappelse.⁴ I ett samtal med Avelin förklarade en av kvinnorna, änkan Kerstin Andersdotter, hur hon hade resonerat i samband med att hon hade bekänt för att slippa pinas ytterligare. Avelin antecknade att hon hade sagt till honom: ”Men skall jag håll på och strida mot dem, så kanskje jag kan mista förståndet och ändå intet mer utträta”.⁵

Den citerade utsagan ger vid handen att tortyr under 1700-talets mitt kunde erfaras som ett slags strid, där själva insatsen ur den pinades perspektiv var tillgången till förståndet. Kerstins redogörelse är typisk för uttalandena från de kvinnor som i samband med resningsrättegången 1760 – såväl i rätten som i samtal med Avelin – vittnade om tilldragelserna i samband med 1757 års ting. Källmaterialet från resningsrättegången gör det därmed möjligt att nå kunskap om en historiskt specifik och erfarenhetsbaserad förståelse av hur ofrivilligt tillfogad kroppslig smärta och tillgång till kognitiva förmågor som förståndet kunde relateras till varandra inom ramen för den minst sagt asymmetriska relationen mellan torterad och torterare.⁶ Med empiriskt avstamp i kvinnornas retrospektiva beskrivningar av sina erfarenheter av att torteras för att bekänna är syftet med föreliggande undersökning att studera denna deras erfarenhetsbaserade förståelse. Hur och på vilka grunder erfor de förhållanden mellan kropp, smärta och förstånd?

Den historiska forskningen om tortyr i tidigmodern tid, både i allmänhet och i samband med periodens trolldomsprocesser, är omfattande. Till att börja med har ett par rättshistoriker, i Sverige framförallt Göran Inger, härlett det tidigmoderna bruket av tortyr till den uppvärdering av det egna erkännandet, som 1600-talets reception av romersk rätt medförde. En ökad fixering vid att de anklagade själva skulle erkänna fick till följd att framtvingade bekännelser legitimerades. Detta

⁴ Om detta förhållande, se Göran Inger, *Erkännandet i svensk processrättshistoria II, 1614–1948* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1994), s. 3, 41, 84, 93.

⁵ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 51. Hädanefter hänvisar jag till dessa protokollförda samtal med den utfrågade personens namn inom parentes (i de fall som namnet inte framgår i brödtexten) åtföljt av sidnummer. Protokollen från det urtima ting som ägde rum i Leksand med start 2 juni och slut 21 juni 1760 återfinns i: Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Till dessa hänvisar jag framgent med datum och foliantangivelse, samt med sagespersonens namn inom parentes (i de fall som namnet inte framgår i brödtexten).

⁶ Om det asymmetriska förhållandet, se Peter Burschel, ”Einleitung”, i *Das Quälen des Körpers: Eine historische Anthropologie der Folter*, red. av Peter Burschel, Götz Distelrath & Sven Lembke (Köln: Böhlau, 2000), s. 3–4.

gällde i synnerhet för de brott som människor misstänktes ha begått under påverkan av djävulen och utan att själva veta om det, vilket fallet kunde anses vara vid trolldom. Resulterade det pinliga förhöret i ett erkännande, skulle detta sedan upprepas i rätten utan tillfogad smärta. Följden av förfarandet blev – föga förvånande – att den anklagade inför rätta tenderade att återta det under tortyr fram-sagda erkännandet, varför det i regel syntes nödvändigt att vederbörande pinades på nytt, till dess att ett oåterkallat erkännande förelåg.⁷ Vid 1700-talets mitt var tortyrens lagrum emellertid mer restriktivt: kvalificerad tortyr skulle i möjligaste mån undvikas, men så kallat svårare fängelse med inslag av måttfullt våld i syfte att få fram bekännelser kunde tillämpas ifall någorlunda bindande bevis på den anklagades skuld förelåg.⁸ Likväl skulle erkännandet sedan upprepas i rätten. I ljuset av denna förfarandets fastslagna form har tidigmodern tortyr ofta tolkats i termer av ritual.

Michel Foucaults *Övervakning och straff* har varit svåröverskådligt inflytelserik inom den historiska forskningen på området. Dess suggestiva resonemang om den vid tortyr och bestraffning plågade kroppen som beståndsdel i en maktens ritual har inspirerat många studier.⁹ Enligt Foucault var tortyren under den gamla regimen en maktens teknik för produktion av vetande; den torterade kroppen utsattes för ett ritualiserat, reglerat, mätbart och successivt ökande lidande i syfte att sanningen om ett brott skulle komma i ljuset, parallellt med att makt på så vis iscensattes.¹⁰ ”Genom att bekänna”, förklarar Foucault, ”tar

⁷ Inger, *Erkännandet*, s. 61–67, 100–105, 196; Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 1971), s. 65–76, 255. Tortyr var särskilt påbudet vid utredningar av trolldom, eftersom själva uppsåtet bakom annars harmlösa gärningar kunde vara det som i detta fall gjorde dem potenta och farliga. Se t. ex. Thomas Robisheaux, ”Penance, Confession and the Self in Early Modern Lutheranism”, i *Ideas and Cultural Margins in Early Modern Germany: Essays in Honor of H.C. Erik Midelfort*, red. av Robin Barnes & Marjorie E. Plummer (Farnham: Ashgate, 2009), s. 117–130. [Crossref](#).

⁸ För begränsning av tortyr men också kryphål i Karl XI:s krigs- och sjöartiklar, i förarbeten till 1734 års lag samt i 1734 års lags rättegångsbalk, se Inger, s. 61, 100–105.

⁹ Michel Foucault, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (Lund: Arkiv, 2003), se särskilt kap. 1. Bland annat hos Per-Johan Ödman, som beskriver hur 1600-talets bestraffningspedagogik utgick ifrån att undersåten var reducerad till kropp och kroppen ingång till själen, känns Foucaults resonemang igen. Se dennes *Kontrasternas spel: En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria. D. 1* (Stockholm: Norstedt, 1995), s. 148. För undersökningar av tortyr respektive av bestraffningsritualer inspirerade av Foucault, se ex. Björn Åstrand, *Tortyr och pinligt förhör: Våld och tvång i äldre svensk rätt* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2000); Richard van Dülmen, *Theater des Schreckens: Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit* (München: Beck, 1985).

¹⁰ Foucault, *Övervakning och straff*, s. 40. Andra liknelser hos Foucault är tortyr som ”tvekamp”, ”fysisk sammandrabbning som avgör sanningen”, relationella ”kraftmätningar”, ”juridiskt spel”, ”prov”, ”duell”. Se Foucault, *Övervakning och straff*, s. 32, 45, 46.

den anklagade själv plats i den ritual som omger frambringandet av sanning”.¹¹ Mig intresserar istället erfarenheter av vägen dit; jag vill förstå de kroppsliga erfarenheter som föranledde att anklagade så att säga tog plats i ritualen, vilket Foucault inte behandlar. Med inspiration från Foucault har förvisso Richard van Dülmen förklarat den framtvingade bekännelsen ur den torturerades perspektiv som ett sätt att förkorta det fysiska lidandet: hellre dö än att utstå fortsatt pina.¹² Förklaringen tar emellertid inte hänsyn till historiskt specifika erfarenheter av att vara kropp.

Nyare kulturhistoriska undersökningar har fördjupat förståelsen av det pinliga förhåret – alltjämt som ritual, dock – genom att mer nyanserat undersöka dess teori och praktik i förhållande till hur människor i tidigmodern tid uppfattade att kroppen fungerade. Exempelvis har Lisa Silverman studerat tortyrsmärtans epistemologi i juridiska handböcker från franskt 1600- och 1700-tal. Hon uppmärksammar hur föreställningen om sanningen om brott såsom förkroppsligad vilade på antaganden om kroppen som sammanlänkad med samvetet. Tillfogad smärta kunde frisätta sanningen: smärtan förklarades innebära att blod strömmade mot hjärtat, vilket fick till följd att kroppen förrådde den medvetna viljan och skuld kunde avslöjas.¹³ Åter andra studier, med fokus på tortyr i samband med trolldomsprocesser, har uppmärksammat hur konfessionella förklaringar av kroppens fysiologi i kombination med humoralpatologiska antaganden var vägledande vid pinliga förhör. Ulinka Rublack har exempelvis visat hur tillfogad smärta uppfattades föranleda att människor med hårda och uttorkade kroppar mjukades upp och fick igång flöden av kroppsvätskor, varigenom de blev mer benägna att bekänna.¹⁴ Tortyren har vidare studerats mot bakgrund av att vetskap om skuld uppfattades finnas i människans hjärtan, eftersom samvetet – dit också Guds öga nådde – fanns där. Laura Kounine, som har undersökt häxprocesser i 1500-talets Württemberg, skriver att den med smärta framtvingade bekännelsen syftade till att åstadkomma ”a transformation of conscience and a transformation of ‘being’ – from that of witch, to that of repentant Christian”.¹⁵ Tortyren och den fram-

¹¹ Foucault *Övervakning och straff*, s. 33–40, citat s. 43.

¹² van Dülmen, *Theater des Schreckens*, s. 39–40.

¹³ Lisa Silverman, *Tortured Subjects: Pain, Truth, and the Body in Early Modern France* (Chicago: Chicago University Press, 2001), se ex. s. 9–10, 61–64, 150–159.

¹⁴ Ulinka Rublack, ”Erzählungen vom Geblüt und Herzen. Zu einer Historischen Anthropologie des frühneuzeitlichen Körpers”, *Historische Anthropologie* 9:2 (2001): 214–232.

¹⁵ Laura Kounine, *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2018), citat s. 172, se även särskilt s. 76–80, 140–149, 172–180. Likartade resonemang går igen hos Rita Voltmer i hennes studie av samtida häxprocesser i Schweiz. Se Rita Voltmer, ”The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion”, i *Emotions in the History of Witchcraft*, red. av Laura Kounine & Michael Ostling (London: Palgrave Macmillan, 2016), s. 97–116.

tvungade bekännelsen kan följaktligen liknas vid en religiös omvändelseritual, vid vilken smärtan kunde uppfattas som effektiv för att den förmådde väcka människans syndamedvetande till liv.¹⁶

Vi vet med andra ord en del om hur pinliga förhör legitimerades av rättsväsende och trolldomskommissioner, om hur tillfogad smärta juridiskt och teologiskt förklarades förmå anklagade att tillstå skuld. Vi vet däremot föga om hur anklagade och pinade tolkade sina egna erfarenheter av att pinas för att bekänna och vad som stod på spel ur deras perspektiv.¹⁷

Medan den tortyr som tillämpades i samband med 1500- och 1600-talens trolldomsprocesser i någon mån alltså motiverades mot bakgrund av en humoralpatologisk förståelse av människokroppens fysiologi, finns det anledning att vänta sig vittnesbörd om en annan förståelse av kroppen i den här studerade kontexten. Oaktat att det antika arvet var seglivat, kom det från slutet av 1600-talet att utmanas av mekanistiska förklaringsmodeller, inspirerade av René Descartes tankar om kroppen som maskin.¹⁸ Istället för att förstå kroppen som en besjälad och vätskebaserad enhet under påverkan av omgivningens element, förklarades den vara en organism och liknades vid en maskin. Den mekaniska kroppen var sammanfogad av fast och flytande materia i rörelse, lydande under hydraulikens och mekanikens lagar. Den var utrustad med nerver och reagerade på stimuli: "L'homme-machine ist nichts anderes als eine Reiz-Reaktions-Maschine", som Philip Sarasin skriver i sin undersökning av kroppsmaskinens etablering.¹⁹ Kroppslig smärta upptog mekanistiskt influerade tänkares uppmärksamhet, emedan fenomenet gav upplysningar om – men även problematiserade – förhållandet mellan kropp och medvetande. Smärtans funktion för den mekaniska kroppen var varningssignalens: den signalerade att kroppens vitalitet var hotad. Och människans föreställningsför-

¹⁶ Liknande slutsatser drar Lyndal Roper, som skriver att häxans kropp uppfattades som ett hölje bakom vilken sanningen om henne fanns; det gällde att genom åsamkad smärta skala av för att nå dit. Se Lyndal Roper, "Witchcraft and Fantasy in Early Modern Germany", *History Workshop Journal* 32 (1991): 19–43, särskilt s. 23. Se även Louise Nyholm Kallestrup, *I pagt med djävulen: trolldomsföreställningar och trolldomsföljelser i Italien og Danmark efter Reformationen* (København: Anis, 2009), s. 96–97.

¹⁷ Silverman efterlyser emellertid "individual and collective understandings among the populace"; dessa ska dock vara "less accessible". Se Silverman, *Tortured Subjects*, s. 4.

¹⁸ Philipp Sarasin, *Reizbare Maschinen: Eine Geschichte des Körpers 1765–1914* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001), kap. 1; Michael Hagner, *Homo cerebrialis: Der Wandel vom Seelenorgan zum Gehirn* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008). För mekanism och reception av Descartes i Sverige, se David Dunér *Tänkemaskinen: Polhems huvudvärk och andra studier i tänkandets historia* (Nora: Nya Doxa, 2012), kap 6.

¹⁹ Sarasin, *Reizbare Maschinen*, citat s. 57, se även s. 47–48, 52–57. Jfr Dunér, *Tänkemaskinen*, s. 219.

måga påverkades av smärtförmimmelser; de tenderade att föranleda tvivel kring sinnesförmimmelers riktighet.²⁰

I det följande kommer jag ur ett erfarenhetsperspektiv visa hur tortyr vid 1700-talets mitt var någonting annat än exempelvis en religiös omvändelseritual, men också hur kroppsliga erfarenheter kunde förstås på delvis andra sätt än antingen humoralpatologiskt eller mekaniskt. Jag kommer, som inledningsvis antytt, visa hur det pinliga förhøret som process kunde erfaras som ett slags strid, där det kom an på den pinades förståndsformåga samt hur olika slags förståelser av kroppen aktualiserades under stridens moment.

För att kunna närma mig de i Tunsta anklagade kvinnornas kroppsliga erfarenheter av att utsättas för pina, utgår jag ifrån att det är i egenskap av förnimmmande kropp som människan möter sin omvärld och tillägnar sig den. Som kropp är hon ett situerat subjekt, utkastad i en verklighet – i en historisk kontext som hon behöver orientera sig i. Denna tillhandahåller i sin tur orienteringspunkter för att förstå kroppen. Och sättet som hon förstår att kroppen fungerar på präglar hennes erfarenheter av att vara kropp; såväl förväntningar som föreställningar kan därmed få kroppsliga återverkningar. Kroppsliga erfarenheter blir således historiskt variabla, emedan de kan antas påverkas av hur människor uppfattar att kroppen fungerar i den studerade kontexten. Ett nyckelbegrepp i undersökningen är därtill intersubjektivitet. Med Hans Blumenberg utgår jag ifrån att människan genom att se andra människor såsom kroppar förmår att se dem i sig själv och sig själv i dem.²¹

Metodologiskt söker jag att ta fasta på de orsakssamband som kommer till uttryck i beskrivningar av erfarenheter.²² Till följd av att kvinnorna i sina vittnesmål om det pinliga förhøret beskrev det som en process som vecklade ut sig i olika

²⁰ Jan Franz van Dijkhuizen, "Partakers of Pain: Religious Meanings of Pain in Early Modern England", i *The Sense of Suffering: Constructions of Physical Pain in Early Modern Culture*, red. av Jan Frans van Dijkhuizen & Karl A. E. Enenkel (Leiden: Brill, 2009), s. 190–191; Stephen Pender, "Seeing, Feeling, Judging: Pain in the Early Modern Imagination" i *The Sense of Suffering: Constructions of Physical Pain in Early Modern Culture*, red. av Jan Frans van Dijkhuizen & Karl A. E. Enenkel (Leiden: Brill, 2009), s. 488–499.

²¹ Hans Blumenberg *Beschreibung des Menschen* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006), s. 48–70. Här överlappar mina utgångspunkter delvis dem som vägleder Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo, *Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (Abingdon: Routledge, 2021). Se särskilt s. 11–13 för resonemang om bland annat intersubjektivitet. En skillnad mellan min ansats och deras är dock att jag inte primärt studerar erfarenheter via praktiker utförda av de kvinnor vars erfarenheter jag studerar, utan försöker förstå deras kroppsliga erfarenheter utifrån hur de beskrev att andra praktiserade våld mot dem.

²² För resonemang om att på detta sätt fokusera på textytans orsakssamband snarare än att fokusera på narrativa strategier, se Sharon Marcus & Stephen Best, "Surface Reading: An Introduction", *Representations* 108:1 (2009): 1–21.

etapper, är undersökningens framställning strukturerad efter de olika moment eller situationer som gav form åt deras redogörelser.²³ Jag kommer i det studerade källmaterialet att rikta fokus mot kvinnornas redogörelser av situationer där de utsattes för tvång och våld i syfte att de med sina kroppar skulle förstå att de borde erkänna. Utifrån hur kvinnorna beskrev sina erfarenheter av dylikt, söker jag förstå vilka antaganden om kroppens fysiologi som de omfattade. Konkret kommer det att handla om hur hot om smärta, hur tillfogad smärta och hur det att tvingas bli varse andras smärta erfors återverka försvagande på det egna förståndet samt – slutligen – om varför det därigenom syntes de pinade kvinnorna meningsfullt att bekänna falskt innan de förlorade förståndet.

Upptakt: Hot om våld

De kvinnor som i Tunsta 1757 anklagades för trolldom följde i sina respektive redogörelser för erfarenheterna av pina och förhör en likartad kronologi och struktur. Skildringarna inleds med hur de kallades till tinget, sedan redogörs för hur de hördes i rätten en första gång och slutligen häktades. I samband med att de häktades inhystes de i olika rum på gårdar i närheten av länsmansgården, för att under rättegångens gång komma att flyttas åtskilliga gånger mellan olika hus. Tidigt i redogörelserna kommer våld respektive hot om våld på tal.

Olika slags hot om våld utgjorde integrerade delar av tidens tortyrförfarande.²⁴ De bör tolkas som variationer av ett slags fysiskt-affektiva våld, emedan starka affektiva rörelser i enlighet med 1700-talets tradering av aristotelisk affektlära och galensk humoralpatologi förklarades kunna återverka kroppsligen, bland annat genom att framkalla insjuknande.²⁵ Däröfver vittnar också hotens fysiologiska återverkan på de kvinnor som vittnade om hot. Hot om olika former av pina gjorde exempelvis att Giölis Brita först svimmade, sedan insjuknade.²⁶

²³ Undersökningens framställning följer i stort sett samma kronologi som kvinnornas redogörelser för präster respektive deras vittnesmål i rätten 1760 (delgivande om misstanke; första tingsförhandling; häktning; de två varianterna av kroppsligt pinande). Avsnittet om konfrontationer är emellertid lösgjort från den kronologiska ordningen, eftersom de moment som där skildras skedde parallellt med de två varianterna av kroppsligt pinande.

²⁴ van Dülmen, *Theater des Schreckens*, s. 29–32; Andreas Bähr, *Furcht und Furchtlosigkeit: Göttliche Gewalt und Selbstkonstitution im 17. Jahrhundert* (Berlin: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), s. 316–317.

²⁵ Michael Stolberg, "'Zorn, Wein und Weiber verderben unsere Leiber'. Krankheit und Affekt in der frühneuzeitlichen Medizin", i *Passion, Affekt und Leidenschaft in der Frühen Neuzeit*, red. av Johan Anselm Steiger (Harrasowitz: Wiesbaden, 2005).

²⁶ Urtima ting i Leksand 3/6 1760, fol. 26 (Brita Olofsdotters vittnesmål).

På verbala hot om tortyr följde att kvinnorna förevisades de tortyrinstrument som eventuellt skulle komma att användas mot dem. I samband med att de förflyttades efter första natten i häkte hade länsman, som Karin Eriksdotter mindes det, "handklåfvarna med sig, ifall wi skulle intet wilja gå tit han wille".²⁷ Avskräckande förevisning av tortyrinstrument – det pinliga förhörets "pedagogiska rekvisita" – manade till föreställningsförmågan hos dem som möjligen skulle komma att få erfara deras verkan. Genom att förevisas tortyrinstrumenten och få höra om hur dessa skulle kunna komma att tillämpas på dem, gavs kvinnorna möjlighet att konkret föreställa sig den smärta som de kunde förväntas få erfara, ifall de inte erkände sig skyldiga. Dylig demonstration betecknades inom rättskipningen som "territio". Ordet ursprung är latinets "terrere": att ingjuta fruktan, försätta någon i skräck.²⁸ Efter att länsman hade gjort nattligt besök hos Anna Eriksdotter och hotat henne med handfängsel, hade han lämnat det kvar hos henne. Och överensstämmande med territios syfte, kunde Anna i efterhand erinra sig att hon hade blivit förskräckt av Tillbergs agerande: "Wid alt detta fasade och förskreckte sig mitt blödiga och barnsliga hierta".²⁹ I vilken bemärkelse bör vi förstå Annas utsaga om sitt svaga och förskräckta hjärta?

Hjärtat intog en särskild plats i nyss nämnda affektlära: från hjärtat strömmade blod när affektiva rörelser aktiverades och ifall dessa var särskilt starka kunde de sätta människans vilja och förståndsförmåga ur spel.³⁰ Men även för människan som religiös varelse spelade hjärtat en huvudroll: hjärtat var trons säte, här huserade både samvete och förstånd.³¹ Att det ena ramverket åsyftades i Annas utsaga utesluter inte att också det andra åsyftades: ett redan svagt hjärta som förskräcktes lär ha kunnat försvaga viljan, förståndet och den förutvarande förvissningen om att kunna förlita sig på det egna samvetet. Apropos denna förvissning tolkade Karin Eriksdotter det första uttrycket för fysiskt våld på ett liknande sätt. Till följd av att hon inte hade tigit trots att länsman Tillberg hade uppmanat henne att tiga, hade han slagit henne. "Jag tystnade af och sade intet ord mer den gången. Jag begynte fälla frimodigheten", erinrade hon sig.³² Frimodighet avsåg att utan

²⁷ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 6.

²⁸ Bähr, *Furcht und Furchtlosigkeit*, s. 315; Koumine, *Imagining the Witch*, s. 150. Enligt Inger ska *territio* också ha kunnat innebära att föras ut på rätteplatsen i syfte att skrämmas till bekännelse. Se Inger, *Erkännandet*, s. 106–107.

²⁹ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 6.

³⁰ Stolberg, 'Zorn, Wein und Weiber', s. 1060–1064, 1071–1074.

³¹ Mari Eyice, *An Emotional Landscape of Devotion: Religious Experience in Reformation-period Sweden* (Åbo: Iloinen tiede, 2019), s. 61, 99–100, 183–184.

³² Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 11.

fruktan kunna förlita sig på det egna samvetet.³³ Nyckelord i redogörelserna är alltså redan innan det regelrätta pinandet kommer på tal: hjärta, samvete och förstånd.

Första etappen: Fängslade vid golv

Den första lidandestationen i det kvalificerade pinliga förhöret i Tunsta 1757 var att de anklagade kvinnorna fjättrades vid golven i de olika rum där de var inhysta. De handklovar som de dessförinnan hade förevisats kom så till användning.³⁴ Mellan varven som kvinnorna hördes av rätten tvingades de stå med händerna fjättrade så nära golvet som möjligt. Deras huvuden nådde ned till knäna eller nedanför knäna. Armarna skulle vara utsträckta medan benen placerades tätt samman. Kvinnorna fick varken vidröra golvet med händerna eller röra på sig. Angivelser om hur länge de stod fängslade i denna position varierade; somliga angav tiden i timmar, andra i dagar och nätter.³⁵ Ur den framåtlutades perspektiv är det möjligt att själva tidslängden var av underordnad betydelse. ”I handklåfvarna stod jag då wäl intet så länge men det war länge nog, när det satt så hårdt”, påpekade Karin Eriksson tre år efter behandlingen.³⁶

Förfarandet kallades ”polsk buk” och var en straffmetod som främst förekom inom det militära.³⁷ Positionen kan sägas ha varit en variant eller invertering av det vanligare förekommande stockstraffet, vid vilket den straffades ben spändes fast i en stock.³⁸ Kan den specifika metoden för produktion av smärta i syfte att framkalla bekännelse – den framåtlutande positionen – ha antagits vara verkningfull med grund i särskilda antaganden om kroppens fysiologi?

³³ SAOB: ”Frimodighet”.

³⁴ Huruvida fängslande vid golv var vanligt förekommande vid tortyr i tidigmodern tid är förstås svårt att veta. Det kan sägas ligga i sakens natur att inte protokollföra tortyrens praktiker alltför noggrant. Under 1660-tallets omfattande trolldomsprocesser användes ofta tumskrivar vid pinliga förhör. Emellanåt tillfogades smärta med hjälp av block och klumpar tryckandes mot armar och ben. Se Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, s. 259–260.

³⁵ För vittnesutsagor som beskriver den påtvingade kroppspositionen, se t. ex. Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 12/6 1760, fol. 117 (Lusbo Matts Larsson vittnesmål); fol. 119 (Daniel Olofssons i Ålby vittnesmål). Bägge vittnen tjänstgjorde som vakter.

³⁶ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 15.

³⁷ Gunnar Olsen, *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe* (Köpenhamn: Rosenkilde og Bagers forlag, 1960), s. 73–74.

³⁸ Om stockstraffet, se Arthur Thomson, *I stocken: Studier i stockstraffets historia* (Lund: Gleerup, 1972), kap 4, 9. På s. 256 preciserar denne att stockstraffet från 1687 var ett förvandlingsstraff vid oförmåga att betala böter, men från och med 1714 ett straff i egen rätt.

Olof Kalmeter var en av två läkare som på landshövding von Hauswolffs uppdrag hade undersökt kvinnorna sedan de skickats till länsfängelset i Falun. Honom ålåg det att utröna ifall de hade kommit att lida fysiska men av hur de hade behandlats 1757. I sitt vittnesmål i rätten angav han bland annat att sju av kvinnorna ännu 1760 led av minnessvårigheter och huvudyr. Han förklarade dessa symtom med hänvisning dels till att de framåtlutade kvinnornas ”tankar alltid och endast varit fästade på deras lidande”, dels till att den framåtlutande positionen hade medfört att deras blodcirkulation avstannat och blodet istället koncentrerats i deras huvuden.³⁹ Själva anförde ett par av kvinnorna att den påtvingade positionen – just till följd av att blod ansamlades i huvud och händer – gjorde dem yra och utmattade och mindre förmögna att förstå.⁴⁰ Anna Nilsdotter erinrade sig exempelvis att hon hade fruktat att en möjlig konsekvens av positionen var att hennes ”hufvud blef förlorad”.⁴¹ För Anna innebar den framåtlutade ställningen att konkret erfara hur blod hopades i huvudet, varigenom hon gradvis förlorade sin förståndsformåga.

Medan förevisning av handklovar alltså kan sägas ha givit en försmaak av det pinliga förhöret, var fjättrande vid golv dess första etapp. Eskaleringen erfors som en stegring från affektiva rörelser och föreställningar om smärta, till att mera konkret känna hur blod ansamlades i huvudet. Bägge processerna beskrevs återverka på förståndsformågan. Och under tiden som de stod fjättrade och framåtlutande hotades kvinnorna med nästa steg: att hängas upp på väggar.⁴²

Andra etappen: Upphängda på väggar

Att vid pinliga förhör fångsla anklagade personer i bojor och sedan hänga upp dem på vägg eller tak var ett under tidigmodern tid beprövat sätt att stegra det pinliga förhöret på. Metoden tillgreps bland annat under 1660-talets så kallade

³⁹ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 17/6 1760, fol. 216.

⁴⁰ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 42.

⁴¹ För Anna Nilsdotters utsaga om att ”hufvud blef förlorad” respektive Giölits Britas beskrivning av hur hon blev ”afinattad af bloddrypande”, se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 35 och s. 42. För Kerstin Olofsdotters vittnesmål om hur ”all blodet runnit neder åt ansiktet och händern”, se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 3/6 1760, fol. 21.

⁴² För exempel på dessa hot, se ex. Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 50 (Kerstin Andersdotter).

”stora oväsande”.⁴³ Ett kungligt brev daterat 11 november 1756 – ett knappt år före tilldragelserna i Tunsta – föreskrev att ifall domare och prästerskap misslyckades med att förmå anklagade att tillstå brott, trots att bindande bevis förelåg, kunde dessa pinas med upphängning. Varsamhet påbjöds dock.⁴⁴

I samband med trolldomsrannsakingen i Tunsta 1757 nyttjades två platser i närheten av länsmansgården för upphängning av de anklagade. Många personer ur lokalsamhället bevittnade upphängningarna. Flera ögonvittnen tog i sina ut-sagor inför rätta 1760 fasta på att de upphängda hade svävat fritt och inte kunnat stödja sig mot marken.⁴⁵ Härmed riktades de pinades uppmärksamhet inte bara mot smärtan och dess påverkan på förståndet, utan också mot det möjliga utfallet av den tillämpade kroppspositionen. Giölits Brita förklarade att hon i den hängande positionen hade börjat frukta att ”Armarne skulle slitas ifrån Kroppen”.⁴⁶

Mera specifikt beskrevs även denna kroppsposition återverka på förståndet. Det framgår bland annat av Giölits Britas redogörelse, i samband med att företrädare för 1760 års rätt sökte utröna hur länge hon hade varit upphängd. Hans Larsson i Västannoret, som vid åtminstone ett tillfälle hade hållit vakt över henne, kunde ge ungefärliga uppgifter därom. Hon skulle, enligt honom, ha hängt redan när han gick på sitt vaktpass lite efter solnedgången dagen ifråga, för att sedan ha släppts ned vid klockan elva på förmiddagen dagen därpå.⁴⁷ Själv kunde Brita emellertid i efterhand varken minnas hur länge hon hade varit upphängd eller att Hans hade vaktat henne. Den överväldigande smärtan hade gjort henne ”likasom förwillad i Hufwudet af mycken pina”. Under tiden som hon hängde menade hon sig varken ha kunnat ”se eller höra”.⁴⁸ Också detta har bäring på förståndsfor-

⁴³ Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, s. 260–261. Ödman, *Kontrasternas spel*, omnämner upphängning på s. 232. Metoden diskuteras i van Dülmen, *Theater des Schreckens*, just som en stegrad variant av det pinliga förhöret, se s. 32. För franskt vidkommande har Silverman funnit att påtvingade kroppsställningar liknande dem som kvinnorna i Tunsta vittnade om förekom och var avpassade för kvinnor, utan att sedan förklara detta närmare. Se Silverman, *Tortured Subjects*, s. 97–98. Förfarandet liknar vippgalgen, men är inte helt överlappande med det. Jfr Erik Anners, *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustaf III:S reformlagstiftning* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1965), s. 135.

⁴⁴ Inger, *Erkännandet*, s. 205.

⁴⁵ Se ex. Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 10/6 1760 fol. 91 (Wallses Olof Hanssons vittnesmål). Jfr Berg Anders Anderssons vittnesmål vid samma tillfälle, fol. 97.

⁴⁶ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 3/6 1760 fol. 27 (Giölits Brita Olofsdotters vittnesmål).

⁴⁷ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 14/6 1760, fol. 150 (Hans Larssons i Västannor vittnesmål).

⁴⁸ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 14/6 1760, fol. 150 (Giölits Britas vittnesmål).

mågan: för att denna skulle kunna vägleda människan att välja ont framför gott behövde hennes förnimmelseförmågor vara i bruk.⁴⁹ Tillika Per Mats Anders Persson hade under rannsakingen 1757 hållit vakt över Giölits Brita. Tre år senare vittnade han om att Brita mot slutet av rannsakingen hade fått besök av präst för att förhöras i sina kristendomskunskaper, men då inte kunnat ge de korrekta svaren. Han drog sig till minnes att hon hade ursäktat sig med hänvisning till sitt försvagade förstånd: hon hade "lidit så mycket, at hon blifwit likasom förrykt i sitt Hufwud".⁵⁰ Utöver att konstatera att även denna metod för pinande förstås gjorde ont, syns det mig otillräckligt att, som Silverman, blott konstatera att den påtvingade positionen "literally takes the accused out of his element, hauling him from the earth into the air".⁵¹ Kvinnorna i Tunsta preciserade följderna av det omskakande våldet; för dem kom det alljämt an på förståndet.

Synkronisering av pina: Att se och höra andras lidande

Till följd av att den grupp av kvinnor som 1760 redogjorde för 1757 års pinliga förhör beskrev sina erfarenheter på likartade sätt har jag i allmänna ordalag refererat till dem som "kvinnorna" eller "de anklagade kvinnorna". Två av de anklagade, Björk Anna Matsdotter och Svens Brita Andersdotter, utsattes emellertid inte för samma pinoförfaranden som övriga. Den förra förskonades i kraft av att hon gick havande, den senare för att hon till följd av sin höga ålder bedömdes vara för svag. Särbehandlingen av dem ligger i linje med hur samtida tortyrinstruktioner med stöd i affektlära föreskrev metodisk anpassning efter den förhörda kroppsliga konstitution, där bland andra just havande kvinnor och äldre personer skulle undantas. För dem förväntades den blotta fruktan som hot om tortyr framkallade vara ett tillräckligt påtryckningsmedel.⁵²

⁴⁹ För andra rättsfall där förstånd ur funktion härleddes till att en eller flera förnimmelseförmågor var ur bruk, se Anton Runesson, *Blod, kött och tårar: Kroppslig erfarenhet i Sverige, ca 1600–1750* (Stockholm: Historiska Institutionen, Stockholms universitet, 2021), s. 111–121.

⁵⁰ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 13/6 1760, fol. 136 (Per Mats Anders Perssons vittnesmål).

⁵¹ Silverman, *Tortured Subjects*, s. 66.

⁵² De häftiga inre rörelser som förskräckande syner aktiverade hos havande kvinnor förklarades kunna göra att blodet flödade i riktning ifrån livmodern, varigenom den närande blodtillförseln till fostret uteblev. Om medicinska förklaringar rörande detta, se Stolberg, "Zorn, Wein und Weiber", s. 1058–1059; Bähr, *Furcht und Furchtilosigkeit*, s. 317–318. Om samma fenomen, men med avstamp i tidigmoderna utredningar av barnamord inför svensk rätt, i vilka de anklagade beskrev dylika rörelser som förklaringar till missfall, se Runesson, *Blod, kött och tårar*, s. 107–109. Apropå sjuka och försvagade, se Inger, *Erkännandet*, s. 35.

Anna och Brita förebråddes särskilt under resningsrättegången för att de tre år tidigare hade bekänt falskt. Varför? För att de inte, menade den nu sittande rätten, hade "varit i något sådant tvång att de behövt ljuga på sig".⁵³ Brita och Anna hävdade däremot att de faktiskt hade utsatts för kroppsligt tvång, om än av ett annat slag än de andra. Även om deras kroppar inte pinats på samma sätt, hade de inte undslupit påtvingande föreställningar om smärta och dessas affektiva återverkan. Brita påpekade till exempel hur länsman Tillberg hade "afmålat the andras medfart grufweligen som then ock förskräkt".⁵⁴ Därtill hade dessa båda sedermera tvingats åhöra de andra kvinnornas pinorop och sedan åse deras lidande under hot om att själva få erfaras det. Även för de undantagna tillämpades alltså principen om eskalering: från att få tortyren beskriven, via att höra andra torteras till att slutligen med egna ögon tvingas beskåda vad de andra utsattes för och som eventuellt väntade dem själva.

Brita vittnade, mera specifikt, att hon först hade tvingats höra hur andra kvinnor pinades i rum som låg intill hennes, för att sedan tvingas konfronteras med sin egen mor, under tiden som denna var upphängd. Därom vittnade också modern.⁵⁵ Anna vittnade å sin sida att hon av Tillberg hade förts till det pinorum där hennes dotter Kerstin Olofsdotter samt Anna Andersdotter stod fjättrade med händerna till golvet. Hon hade förstått avsikten som att hon skulle "få se deras tilstånd, och sedan deraf taga någon fasa til sig".⁵⁶ Senare hade hon tvingats bevittna upphängning av ett par av de övriga anklagade. I efterhand förklarade hon att detta – "den ynka jag förstått på dem som hängt" – hade föranlett att hennes förutvarande förvisning om att utan fruktan kunna förlita sig på sin oskuld hade kommit att få ge vika, varefter hon också erkände sig skyldig till anklagelsen om trolldom.⁵⁷ Hon "fruktade för jernen och rördes af den jemmer jag hörde på dem

⁵³ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 3/6 1760, fol. 20.

⁵⁴ Det blev desto mer verkningsfullt, som hon också "skal sedt Hobergs Enka blifwit skrufwad och pinad i Handjernen, samt hördt Giölit's Sara jemmerligen skria och ropa". För detta vittnesmål, se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 3/6 1760, fol. 21.

⁵⁵ Giölit's Britas utsaga lyder: "när jag satte och hängde, ledde de dit min dotter hustru Brita, som war hafwande, at hon skulle se på mitt älande, hotande henne at hon skulle hänga dagen derpå". Se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 43. Utan att tillstå att det fanns någon avsikt med att låta kvinnorna höra varandra, medgav länsman Tillberg att Brita Andersdotter från sitt rum väl torde ha kunnat höra "någon jemmer af the andre". Se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 5/6 1760, fol. 38.

⁵⁶ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 3/6 1760, fol. 25.

⁵⁷ Hon fällde därefter sin "tröst och frimodighet". Se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 50.

som woro satte i Hand Klåfwarne”.⁵⁸ Av att se sig själv i andra kunde dessa andras lidande återverka på den egna kroppen. Sannolikt förstärktes denna process ytterligare ifall dessa andra var ens familjemedlemmar.

Utöver att detta slags konfrontationer arrangerades mellan pinade personer och dem som undantogs från mera kvalificerad pina, vittnade flera av de övriga kvinnorna om att de från sina respektive rum hade kunnat höra varandras rop och hur detta hade präglat dem. Till exempel mindes Anna Eriksdotter hur hon hade tagit intryck av att höra Giölits Sara skrika då denna stod fjättrad vid golvet i länsmansgårdens kök: ”ett hårdt stenhierata hade kunnat röras deraf, som jag tyckte”. Själv hade hon blivit berörd: ”Jag rördes för min dehl hårdt, mitt hierata blef så krossat at det neppeligen blifwer såsom det warit hafwer mera”.⁵⁹

Utsagan bekräftar det samband mellan förnimmelser, affekter och återverkan på hjärtat som utgör en röd tråd i kvinnornas vittnesmål om sina erfarenheter. Men den pekar också på annat: det egna lidandet förstärktes av att se och höra andras lidande och tvingas föreställa sig det. Här finns en parallell till de koordinerade och synkroniserade pedagogiska moment som sociologen Loïc Wacquant diskuterar i sin undersökning av hur aspirerande boxare söker utforma ett för denna idrott avpassat habitus genom att träna omgivna av andra som tränar, men också omgivna av speglar som dubblerar de visuella intrycken. Han visar hur de som tränar deltar i varandras kroppsliga inskolning antingen som positiva eller negativa förebilder och att det hela har förstärkande effekt på det tränande kollektivet.⁶⁰ Kvinnorna i Tunsta beskrev de förstärkande effekterna av den påtvingade synkroniseringen av att ömsom höra och ömsom se varandra pinas, bland annat genom att beskriva hur förfarandet återverkade på deras hjärtan. Anna Eriksdotter anförde rentav Saras skrik från det intilliggande rummet – ”hwilka henne så mycket mera skall til hieratat gått” – som bidragande orsak till att hon slutligen hade erkänt sig skyldig till trolldom 1757, oaktat att hon själv hade utsatts för kvalificerad pina.⁶¹ Kanske var det särskilt effektivt ur affektiv synvinkel att höra andras lidande utan att kunna se hur de plågades, eftersom föreställningsförmågan fick än större spelrum då? I vilket fall som helst: förnimmelser som på detta

⁵⁸ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 3/6 1760, fol. 27.

⁵⁹ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 7.

⁶⁰ Loïc J. D. Wacquant, *Body & Soul: Notebooks of an Apprentice Boxer* (Oxford: Oxford University Press, 2006). s. 59, 99–116.

⁶¹ ”af fruktan för de andra qwinnornes medfart, hwilka henne så mycket mera skall til hieratat gått, som hon hördt Flickan Giölits Saras ynkeliga skriande och ropande och om the andras plågor hördt mycket talas”. Se Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 6. Troll-Processen 1757–1763. Del II. Urtima ting i Leksand 2/6 1760, fol. 11.

sätt återverkade förstärkande på hjärtat innebar också försvagande återverkan på förståndet, vilket av Sara själv erfors som ytterligare en anhalt ”på vägen at blifwa från förståndet”.⁶² I inledningen anförde jag Kerstin Andersdotters resonemang om att bekänna falskt för att slippa pinas, för att på så vis kunna behålla förståndsförmågan. I samband med att hon redogjorde för hur hon hade hört de andras rop, förklarade hon vidare varför bibehållen förståndsförmåga där och då syntes henne viktigare än att förbli vid liv: ”Jag må nu dö medan jag har förståndet qwar, så kan jag weta på hwem jag tror”.⁶³

Avslut

Tio kvinnors retrospektiva redogörelser för pinliga tortyr har studerats för att få svar på frågan: hur och på vilka grunder erfor de förhållanden mellan kropp, smärta och förstånd? Svaret låter sig inte enkelt formuleras i termer av att de orienterade sig inom ramarna för något enskilt fysiologiskt ramverk; kvinnorna beskrev erfarenheter på sätt som inte enkelt låter sig inordnas under rubriker som humoralpatologiskt, aristoteliskt eller mekanistiskt. Snarare tycks samtliga – och i synnerhet de två senare – ha aktualiserats i samband med de olika moment som utgjorde det pinliga förhöret 1757.

Till att börja med: av att tvingas föreställa sig och förvänta sig att utsättas för smärta vittnade kvinnorna om att affektiva rörelser aktiverades i deras hjärtan, på sätt som minner om aristotelisk affektlära. Dylika rörelser kunde därtill föranleda insjuknande, i linje med en humoralpatologisk förklaringsmodell. Kvinnorna beskrev vidare hur affektiva rörelser återverkade på dem av att de tvingades se och höra varandras pina. Härigenom vittnade de om hur varseblivningens fysiologiska återverkan inte primärt erfors som mekaniska reaktioner på yttre stimuli, utan snarare just affektivt – i förlängningen betingat av deras förmåga att kunna se och höra sig själva i varandras kroppar. Ett slags mekanistisk kroppsförståelse aktualiserades däremot i kvinnornas vittnesmål av hur de tvingades stå framåtlutade respektive hänga på väggar. Med händerna fjättrade till golv var det som att blod ansamlades i huvudet och så försvagade förståndsförmågan i huvudet; upphängda med händerna var det som att smärtan tillslöt förmågor att förnimma och således också att förstå. Smärtan var en varningssignal, men bara delvis uppfattad

⁶² ”Det war ett skiede som jag af dett[a] stränga förfarandet med mig war på vägen at blifwa från förståndet [...] då jag såg mig hwarcken råd eller tröst, utan jag skulle taga på mig, antingen jag war skyldig eller oskyldig”, Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 45.

⁶³ Riksarkivets ämnessamlingar. Vol. 7. Troll-Processen 1757–1763. Del II: Avelins berättelser, s. 51.

som en varningssignal om hotad vitalitet. Den blev också en brådskande varning om att förståndsformågan var hotad, till vilken förmågan att veta vem man tror på var knuten. Det sätt på vilket kvinnorna sömlöst rörde sig mellan fysiologiska ramverk i beskrivningarna av sina erfarenheter, betingades av att de olika momenten av det pinliga förhöret aktualiserade olika orienteringspunkter för att förstå kroppen. De olika momenten riktade på olika sätt kvinnornas uppmärksamhet mot hur smärtsam påverkan på kroppen försvagade tillgång till förståndet.

Det att kvinnorna i sina vittnesmål satte kropp, smärta och förstånd i relation till varandra på detta sätt, pekar i förlängningen på att de inte erfor det pinliga förhöret som en omvändelseritual på det sätt som tortyren i tidigare forskning har diskuterats. Snarare tog kvinnorna plats i ritualen och bekände, för att det syntes dem mera meningsfullt att riskera att dö med den till gudstron knutna förståndsformågan i behåll, än att försöka utvärda vidare pina och strid med risk för att förlora tron. Förhärskande soteriologi förutsatte att människan innan eventuell avrättning skulle vara bekänd och omvänd, vänd till Gud.⁶⁴ Här för krävdes ett fungerande förstånd.

Förståndet i det här sammanhanget bör, avslutningsvis, förstås i relation till samvetet, inte minst som också samvetet fördes på tal i rätten 1760. Apropå kyrkans samvetsbegrepp i 1700-talets Sverige skriver historikern Carola Nordbäck att det var som en tvingande instans i människan, ja rentav ”den själsliga domstol vari Gud och individ möttes i granskningen av individens lydnad och trohet mot det samhälleliga systemet”.⁶⁵ För kvinnorna i Tunsta var förståndsformågan ett slags komplement till samvetet; den rätta tron och det därmed sammanhörande samvetet förutsatte förståndet för att det skulle vara möjligt att tro. Och detta fordrade, i sin tur, en intakt kropp.

ANTON RUNESSON (f. 1988) disputerade i historia vid Stockholms universitet 2021 på avhandlingen Blod, kött och tårar. Kroppslig erfarenhet i Sverige, ca 1600–1750. För närvarande är han postdok-forskare vid Stockholms universitet och University of Strathclyde, Glasgow. Runesson avser publicera en uppföljande artikel om kvinnorna i Tunsta nästa år.

⁶⁴ Tyge Krogh, *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2012), s. 128.

⁶⁵ Carola Nordbäck, *Samvetets röst: Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige* (Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, 2004), s. 140.

Musikkselskapets portrettmedaljonger. Kunsthåndverk og borgerlig selvframstilling i Trondhjem 1786/87

Annabella Skagen, Ringvø og Rockheim – Norges Musikkmuseum, MiST og Daniela Pawel, NTNU Vitenskapsmuseet

Abstract: In 1786, three large portrait medallions were commissioned for the Musical Society in Trondheim, Norway. The medallions were made from wood and painted with antique-style portraits of three local musicians – Niels Krog Bredal, Johan Peter Thams, and Johan Daniel Berlin. The medallions are owned by the NTNU University Museum and currently exhibited at the Ringvø Music Museum. Two similar medallions of unknown origin exist; a portrait of Christian Frederik Hagerup, and a medallion bearing the initials P.B. and the date December 31st, 1786. The article conducts a multi-disciplinary study of the five medallions from an object-based research perspective. The authors' differing museum backgrounds offer the double perspectives of music and cultural history together with technical art history and art history. A technological investigation of the medallions is combined with analyses of style, motives, and décor, as well as biographical and contextual information. Two likely artisans are indicated, and new light is shed on the 'unexplained' medallions. The medallions' designs are contextualized with reference to the tradition of memorial coins, and their social agency is construed as part of a bourgeois strategy for self-representation and identity formation, within a framework of musical practice.

Keywords: Eighteenth century, music history, technical art history, object-based research, portrait medallions, Det Trondhjemske Musicalske Selskab, Johan Daniel Berlin, Niels Krog Bredal, Johan Peter Thams, Johannes Caspar Schøller.

Recommended citation: Skagen, Annabella and Daniela Pawel, 'Musikkselskapets portrettmedaljonger: Kunsthåndverk og borgerlig selvframstilling i Trondhjem 1786/87', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024), 104–128 <<https://doi.org/10.7557/4.7369>>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited

Innledning

Utgangspunktet for denne artikkelen er tre sirkelformede portrettmedaljonger som i skrivende stund henger på veggen i Havestuen ved Ringve Musikkmuseum. Som gjenstander er medaljongene slående; store og tunge, utformet av kraftig trevirke og bemalt med portretter i antikk stil. Portrettene er supplert med de avbildedes navn i randskrift og individuelt utformede toppstykker med symboler fra antikkens forestillingsverden og 1700-tallets erfaringsvirkelighet. Museumsgjestene opplever portrettmedaljongene som del av et rikt utsmykket interiør, som gjenspeiler musikkhistorisk kulturarv fra 1700- og 1800-tallet. Omviserne fremhever gjerne instrumentene i rommet; klavikordet, cembaloet, husorgelet. Hva er medaljongenes musikkhistoriske rolle?

Det umiddelbare svaret er at en gruppe menn av borgerstand høsten 1786 stiftet Det Trondhjemske Musicalske Selskab, og at en av dem bestilte tre malerier til minne om tre musikalske foregangsmenn, som skulle henges opp i selskapets konsertsal. I dag er disse bildene museumsgjenstander som inngår i NTNU Vitenskapsmuseets samlinger.

Vitenskapsmuseet eier til sammen fem medaljonger med klare likhetstrekk. Ingen av disse har hittil vært nærmere studert. Denne artikkelen er et forsøk på en systematisk beskrivelse av medaljongenes opprinnelse og utforming, og en analyse av deres kulturelle funksjon i opphavskonteksten, med utgangspunkt i de tre med kjent proveniens fra Det Trondhjemske Musicalske Selskab, «DTMS-gruppen».

Forfatterne har begge arbeidet med medaljongene i museumssammenheng; Skagen som kuraterende konservator ved utstillingene *I grevinnens tid* (2016–2017) og Ringves Hovedbygning (2018), Pawel som malerikonservator/kunsthistoriker ved NTNU Vitenskapsmuseet, i forbindelse med sistnevnte utstilling.

I 2016 ble altså DTMS-gruppen, trolig for første gang på 230 år, hengt opp samlet i et særlig rom, for å gjøre et bestemt estetisert og historisert inntrykk på et publikum.¹ Denne prosessen utløste ny refleksjon om musikkelskapet, dets fysiske omgivelser og kulturelle strategier, og om medaljongenes opphav og formål. En umiddelbar erkjennelse var at ingen av våre respektive faglige innganger alene var tilstrekkelig til å beskrive, kontekstualisere eller gå inn i en fortolkende dialog om og med medaljongene.

Våre undersøkelser av medaljongene har derfor vært preget av to komplementære blikk. Det material- og kunsthistoriske blikket er knyttet til medaljongene som fysiske og kunstindustrielle gjenstander. Vi har ønsket å undersøke deres

¹ Annabella Skagen, *I grevinnens tid: Musikk og mennesker i Trondhjem 1740–1815* (Trondheim: Ringve Musikkmuseum, 2016–2017).

frembringelse og tekniske aspekter, som materialer og håndverksteknikker, hva slags tradisjoner de inngår i, og hvem som laget dem.

Det musikk- og kulturhistoriske blikket er rettet mot medaljongenes opphavskontekst og formål, meningsbærende kvaliteter og sosiale funksjon. Målet er å bidra til en forståelse av hvordan periodens borgerlige musikkutøvere så på seg selv og sin egen virksomhet. Med dette utgangspunktet stiller vi følgende spørsmål:

- Hvem laget medaljongene, og med hvilke materialer og virkemidler?
- Hvordan kan vi forstå medaljongenes generelle utforming og individuelle forskjeller?
- Hva var medaljongenes intenderte og mulige funksjon ved etableringen av musikk-selskapet?

På den ene siden utgjør denne undersøkelsen en slags mikrostudie, med et relativt nærsynt fokus på en liten og provinsiell kulturkrets, innenfor én enkelt konsertsesong. På den andre siden bidrar antallet medaljonger og den flerfaglige tilnærmingen til at studien favner mange momenter. Det har ikke vært mulig å belyse alle aspekter vi kunne ha ønsket, eller i ønsket grad. Vi mener likevel det har vært viktig å etterstrebe en slik detaljrik kompleksitet, for å kunne oppnå en mer helhetlig forståelse av det tette samspillet mellom gjenstand, kontekst og funksjon.

Proveniens, forskningsstatus, metode

Av de fem medaljongene i Vitenskapsmuseets samlinger har tre sikker proveniens fra Det Trondhjemske Musicalske Selskab, som minnesmerker over følgende personer: Borgermester og dramatiker Niels Krog Bredal,² konrektor og kantor Johan Peter Thams,³ og overbrannmester, tidligere stadsmusikant Johan Daniel Berlin.⁴

Museet eier ytterligere to medaljonger i liknende utførelse. Den ene er ikke et portrett, men har to initialer og en datering: P.B./DECEMB.XXXI./MDC-CLXXXVI (31. desember 1786).⁵ Den andre er en portrettmedaljong med bilde av stiftsprost Christian Frederik Hagerup.⁶ Disse to har tidligere ikke vært satt i sammenheng med DTMS-gruppen, og det har vært ukjent hvem eller hva P.B. har henvist til.

² NTNU Vitenskapsmuseet T21791.

³ NTNU Vitenskapsmuseet T21792.

⁴ NTNU Vitenskapsmuseet UN 557.

⁵ NTNU Vitenskapsmuseet T21789.

⁶ NTNU Vitenskapsmuseet T21790.

Fig. 1: De fem medaljongene. Øverst fra venstre Bredal og Thams. Nederst fra venstre Berlin og P.B. Lengst til høyre Hagerup. © Daniela Pawel, NTNU Vitenskapsmuseet. CC BY 4.0.

Portrettmedaljongene ble i løpet av 1900-tallet gjengitt flere steder som avbildninger av de navngitte personene.⁷ I nyere tid er de tilsvarende blitt benyttet som illustrasjoner til Wikipedia-artikler.⁸ På 1930-tallet utga Vitenskapselskapet også minnemedaljer for Berlin, Bredal og Hagerup basert på medaljongene.⁹ DTMS-

⁷ Emil Erichsen, *Trondhjems katedralskoles historie* (Trondhjem: F.Brunns bokhandel, 1911), s. 263; Johannes E. Brodahl, 'Trondhjems domkirkes organister' i *Trondhjemske samlinger*, Ny række 1, 3 (1925), s. 78–89 (s. 78); Julius Bø, 'Nils Krog Bredal', *Dagsposten* 25.2.1933; Magnus Lie, *Waisenhusstiftelsen i Trondheim gjennom 300 år* (Trondheim: Waisenhusstiftelsen, 1935), s. 242–243; Johannes E. Brodahl, *Trondhjems kultur* (Trondhjem: Aktietrykkeriet, 1937), s. 8, 14; Kari Michelsen (red.), *Johan Daniel Berlin 1714–1787: Universalgeniet i Trondheim* (Trondheim: Ringve Museum, 1987), s. 75, 109.

⁸ Wikipedia, s.v. 'Johan Daniel Berlin', <https://no.wikipedia.org/wiki/Johan_Daniel_Berlin>; s.v. «Niels Krog Bredal», <https://no.wikipedia.org/wiki/Niels_Krog_Bredal>; s.v. 'Christian Frederik Hagerup', <https://no.wikipedia.org/wiki/Christian_Frederik_Hagerup> [hentet 26.10.2023].

⁹ Yngvar Reichelt, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs medaljer* (Trondheim: DKNVS og Akademika forlag, 2013), s. 64–65, 69.

gruppens proveniens ble gjort rede for som del av musikkhistoriske undersøkelser i 1950- og 1970-årene, uten at medaljongene ble vist selvstendig interesse.¹⁰ Vi har ikke funnet dem nevnt i musikk- eller kunsthistoriske oversiktsverker.

Medaljongene er blitt underlagt materialtekniske undersøkelser av Pawel som del av arbeidet med artikkelen. Det Trondhjemske Musicalske Selskabs protokoll fra 1786/87 beskriver DTMS-gruppens tilblivelse, og er en viktig primærkilde, sammen med annet arkivmateriale. Vi benytter også endel sekundærlitteratur om musikk og kunsthåndverk i Trondhjem i perioden 1740–1800. Resultatene av de tekniske undersøkelsene blir tatt inn i en analyse av medaljongenes utforming, meningsinnhold og funksjon i opphavskonteksten, med mynt- og medaljekunst i Skandinavia som kulturhistorisk og estetisk referanseramme.

Gjenstanden som forskningsobjekt

Gjenstandsforskning og forskning på materiell kultur har et bredt nedslagsfelt med multidisiplinære innganger, og har i Skandinavia vært nært knyttet til arkeologi, etnologi og etableringen av folkemuseer.¹¹ Museenes samlinger kunne bidra til å kaste lys over forhold som vanskelig lot seg undersøke gjennom skriftlige kilder. Dette er trolig del av bakgrunnen for at mange erklærte gjenstandsstudier er knyttet til museumsforskning og -praksiser.¹²

I løpet av 1900-tallet ble materiell kultur et tverrfaglig forskningsfelt som omfattet både humanistiske disipliner og samfunnsvitenskapene. I museumsforskningen bidro dette til en dreining fra en objektorientert tradisjon med fokus på gjenstanders opprinnelse, ytre karakteristika og bruksområde, mot en kulturhistorisk orientering som omfatter sosiale og kulturelle prosesser, relasjoner, verdiladning og mening. Den endrede gjenstandsforståelsen kan knyttes til en endring i synet på museenes samfunnsoppdrag og arbeidsmåter.¹³

¹⁰ Karl Dahlback, *Rokokkomusikk i trøndersk miljø: Johan Henrich Berlin (1741–1807)*, Årbok for Norsk musikkgranskning 1954–1955 (Oslo: Tanum Forlag, 1956), s. 204; Kari Michelsen, 'Johan Daniel Berlin (1714–1787)' (hovedoppgave, Universitetet i Trondheim, 1971), s. 95–96; Håkon Sivertsen, *Det trondhjemske musikalske selskab av 1786*, (Trondheim: Ringve Museum, 1975), s. 14. Portrettet av Berlin identifiseres her med medaljongen som trolig ble utlånt til Ringve allerede i 1952.

¹¹ Bjarne Stoklund, *Tingenes kulturhistorie* (København: Museum Tusulanum, 2003), s. 9–24.

¹² Se for eksempel Audun Kjus, Kristina Skåden og Kari Telste (red.), *Kulturgjenstander og gjenstandskultur* (Trondheim: Museumsforlaget, 2015); Saphinaz-Amal Naguib og Bjarne Rogan (red.), *Materiell kultur & kulturens materialitet* (Oslo: Novus forlag, 2011).

¹³ Henrik Treimo, Lars Risan og Ketil Gjølme Andersen, 'Fra døde objekter til levende ting: Om kunnskaping i museene', i *Tingenes metode: Museenes kunnskapstopografi*, red. av Henrik Treimo et al. (Trondheim: Museumsforlaget, 2023), s. 39–68.

Denne dreiningen har bragt gjenstandsforskningen nærmere hermeneutiske perspektiver knyttet til kontekst og fortolkning, som lenge har vært sentrale innen de estetiske fagdisiplinene. Estetisk-historiske fag har ofte hatt egne forsknings-tradisjoner i skjæringspunktet mellom det materielle og immaterielle, som ikke i samme grad har vært del av den erklært museumsrelaterte gjenstandsforskningen. I kunsthistoriefaget har teknisk kunsthistorie siden midten av 1950-tallet representert en tverrfaglig tilnærming som tar opp i seg kunstgjenstandens materielle forhold, utførelse og teknikk i relasjon til historisk kontekst og meningsdannelse.¹⁴

Mye av 1900-tallets musikkhistoriske forskning var basert på skriftlige kilder; aviser og tidsskrifter, arkivalia, og selvsagt noter. Visuelt og/eller fysisk materiale har gjerne hatt en illustrerende funksjon, som i tilfellet med portrettmedaljongene. Organologi, studiet av musikkinstrumenter, representerer imidlertid en både museumsrelatert og gjenstandsbasert inngang til musikkhistorien. Her var oppmerksomheten lenge rettet mot naturvitenskapelig orienterte perspektiver, som teknologi og taksonomi. I de senere år er faget blitt utvidet til å inkludere musikkinstrumentenes funksjonelle, relasjonelle, estetiske og meningsbærende aspekter, hvor forståelsen av instrumentenes immaterielle kvaliteter dannes i samspill med et tradisjonelt, objektorientert kunnskapsgrunnlag.¹⁵ Denne utviklingen tilsvarer det endrede fokuset innen gjenstandsforskning generelt, og henger samtidig sammen med en nyere musikkvitenskapelig interesse for musikkvirksomhetens kommunikative og relasjonsbyggende funksjoner.¹⁶

Med utgangspunkt i DTMS-gruppens opphav i en musikkultur, vil vi studere medaljongene med inspirasjon fra ny musikkteoretisk og organologisk forståelse av musikkvirksomhetens sosiale og relasjonelle karakter. Samtidig vil vi nærme oss dem som kunsthistoriske gjenstander, med deres spesifikke materialitet som premiss for et symbolsk fortolkningsnivå.

Bjarne Rogan påpeker i en sammenfatning av materiell kulturs faghistorie at gjenstanden som forskningsobjekt har hatt ulike funksjoner gjennom skiftende forskningsparadigmer. Blant disse er «Tingen som vitne», «Tingen som tegn og symbolsk uttrykk» og «Tingenes virkningskraft».¹⁷ Vi mener disse diakront fun-

¹⁴ Noëlle L.W. Streeton, 'Conservators at the Interface with History of Art: Technical Art History, Multi-Disciplinarity and Material Culture', i *Diagnosis: Before, During, After*, Conservation 360° 2, red. av Anna Vila og Alison Murray (Valencia: editorial UPV, 2022), s. 59–83 (s. 60). [Crossref](#)

¹⁵ [Iris] Verena Barth, 'Om organologi', i *Poetisk organologi*, red. av Carita Forslund (Stockholm: Styx förlag, 2019), s. 59–72.

¹⁶ Nora Bilalovic Kulset, *Hva er musikk – egentlig?* (Bergen: Fagbokforlaget, 2024).

¹⁷ Bjarne Rogan, 'Et faghistorisk etterord om materiell kultur og kulturens materialitet', i Naguib og Rogan (red.), s. 313–381 (s. 319, 326, 351).

derte funksjonene også kan inngå som relevante momenter i en nåtidig analyse, med tanke på at portrettmedaljongene aldri har vært systematisk undersøkt.

Tingen som «vitne» eller «kilde», som et uttrykk for produsent(en) og deres kulturelle kontekst, berører våre spørsmål om medaljongenes opphav, produsenter, materialer og virkemidler, som hittil ikke har vært utforsket.

Den språkstrukturalistiske vendingen på 1960- og 70-tallet bidro til et syn på gjenstanden som innskrevet med mening; tingen som tegn og symbolsk uttrykk, som henviser til noe utenfor seg selv. Teksten som er innskrevet i medaljongene, både i overført og konkret betydning, vil stå sentralt i vår analyse av medaljongenes utforming og symbolbruk. Disse vil bli sett både som en inngang til bestillerens forståelse av de avbildede, og som et uttrykk for deres egen selvforståelse.

På 1990-tallet ble interessen for *agency* vekket innen samfunnsvitenskapene. Tingenes «agency» – av Rogan oversatt til *virkningskraft* – henviser til erkjennelsen av at det ikke bare er mennesker som påvirker tingene – de påvirker også oss. Rogan ser virkningskraft som en opplevd *intensjon* tilknyttet gjenstand eller opphavsperson. Det er altså ikke nødvendigvis tingen i seg selv, men forståelsen av intensjonene nedlagt i den, som virker.¹⁸ Innenfor et slikt syn kan ikke gjenstander forstås isolert, men bare ut fra den sammenhengen de opptrer i; det vil si i et relasjonelt perspektiv. I denne artikkelen vil medaljongene bli forstått som bærere og skapere av kulturell mening og sosiale relasjoner i sin opprinnelseskontekst.¹⁹

Kontekst: Musikk i Trondhjem på 1700-tallet

Det offentlige musikklivet i Trondhjem i andre del av 1700-tallet besto av musikkutøvere med ulik status. Noen få musikalske embeter hadde eneveldets autorisasjon: Ved latinskolen (katedralskolen) hadde kantor ansvaret for sangopplæringen og for skoleelevenes kirkesang. Trondhjems fire kirker hadde dessuten ansatte organister. Kirkemusikken kunne i høytidene få bistand fra stadsmusikanten og hans lærlinger, som ellers hadde privilegium på å spille i brylluper, dåp og andre tilstelninger. Det fantes også militære yrkesmusikere i brigadekorpsene.

Alle disse var på ulike måter ledd i Statens representative musikkutøvelse, som ikke alltid lar seg skille fra et gryende borgerlig musikkliv. Flere av yrkesmusikerne

¹⁸ Rogan, s. 357.

¹⁹ En alternativ tilnærming kunne ha vært en gjenstandsbiografisk studie, som tok for seg medaljongenes «livshistorie» og deres pågående virkningskraft fra tilblivelse til en tilværelse som museumsobjekter, jamfør Igor Kopytoff, 'The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process', i *The Social Life of Things: Commodities in a Cultural Perspective*, red. av Arjun Appadurai (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 64–91. [Crossref](#)

var aktive blant borgerskapet som konsertarrangører, komponister, musikk lærere og -utøvere.²⁰ Samtidig bidro musikkinteresserte privatpersoner til et offentlig musikkliv i samarbeid med profesjonalistene.

I tiårene etter 1760 tok en begynnende institusjonalisering av det sivile samfunnslivet form gjennom dannelsen av borgerlige selskaper og foreninger.²¹ På kunstens område var denne utviklingen preget av borgerskapets amatører, *liebhaberne*: personer som hadde tid og økonomiske ressurser til egen kunstnerisk utøvelse, uten intensjon om å gjøre den til levevei.²²

Det første tegnet til musikalsk selskapsvirksomhet i Trondhjem stammer fra januar 1769, da det ble kjent at et «sluttet Sælskab af Musiqve-Liebhaber» hadde holdt ukentlige konserter i rådstuesalen foregående høst.²³ Flere sikre opplysninger finnes ikke om det vi kan kalle Liebhaber-selskapet av 1768. De avbildede i DTMS-gruppen er imidlertid blitt nevnt som sannsynlige medlemmer.²⁴

Femten år senere, den 18. oktober 1786, ble Det Trondhjemske Musicalske Selskab stiftet av en gruppe musikalsk interesserte menn fra borgerskapet, i hovedsak amatører. Selskapet opprettholdt virksomheten ut i 1800-tallets første tiår, og etterlot seg blant annet en protokoll med statutter og nedtegnelser fra den første sesongen, samt rester av et arkiv.²⁵ Deres erklærte prosjekt var å få byens konsertliv «sat paa en ordentlig Foed, og for at bringe [det] til den mueligste Fasthed og Fuldkommenhed».²⁶ Man ønsket altså å etablere faste og forutsigbare rammer for et sivilt musikkliv. Det musikalske selskapets konserter skulle være offentlige, og flere yrkesmusikere ble engasjert mot betaling for å bidra.

Proveniens: Til Selskabets Ziir

Det nystiftede musikkelskapet fikk tilbud om å benytte en gård tilhørende etatsrådinne Fennichen Collin (1740–1788).²⁷ Stiftamtmanninne Golla Gudlov Møl-

²⁰ Om byens musikkliv i perioden, se f.eks. Dahlback og Sivertsen.

²¹ Ida Bull, 'Foreningsdannelse i norske byer: Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur', *Heimen*, 44 (2007), s. 311–324.

²² Randi M. Selvik, '«Concerterende Elskere»: Musikkdilettanter i Bergen før og etter 1800', i *Mellom pasjon og profesjonalisme: Dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap*, red. av Marie-Theres Federhofer og Hanna Hodacs (Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2011), s. 175–203.

²³ *Kongelig allene privilegerede Tronhiems Adresse-Contoirs Efterretninger*, 6. januar 1769.

²⁴ Dahlback, s. 164.

²⁵ NTNU Gunnerusbiblioteket, Det Trondhjemske musikalske Selskab [Forhandlingsprotokoll], UBIT/A-0086.

²⁶ *Ibid.*, s. 1.

²⁷ Sivertsen mener gården var en av to i Kjøpmannsgata (s. 9), mens Dahlback plasserer den i Bispegata (s. 199).

man (1722–1799), en sentral skikkelse i byens sosiale liv, donerte en lysekroner. Bidragene vitner om at etableringen av en konsertsal var vel ansett i ledende kretser, og en anledning til å utvise godt borgerskap.

I Collin-gården innrettet selskapet en konsertsal, og arkiverte regninger viser at det ble brukt en god del midler på å sette salen i stand.²⁸ Det er snakk om dørnapper av messing, lyseplater, hengsler, rengjøring, feiing og atskillig snekker- og malerarbeid – inkludert bygging av et såkalt «Orchester»: Trolig en form for demonterbart podium, kanskje med notestativer. Det ble også produsert to søyler med lyseholdere og fire svartmalte tavler til å angi kveldens program, samt en tavle «i Faardøren» som navnga konsertabonnetene. En representativ konsertsal var altså en viktig prioritet.

Det var selskapets overdirektør, justisråd Carsten Gerhard Bang (1756–1826), som på et møte den 8. desember 1786 lovte at han på egen bekostning ville

lade forfærdige og ophænge paa Concert Sahlen 3de Malerier til Æres Minde af de 3de første Musik Ombringere i Trondhjem, 1 af: Borgemester Bredahl, 1 af: Magister og Conrector Tams, og Hr. Oberbrandmester Berlin, som endnu lever. Hvilket Selskabet med megen Forbindtlighed biefaldet, og takkede Hr. Justizraaden for den og anden forhen beviiste Godhed, at ville bidrage og contribuere saa meget til Selskabets Ziir og Almindelig Fornøjelse.²⁹

De tre «Maleriene» ble ferdige allerede ved årsskiftet. Det ble protokollført den 29. januar 1787 at den 2. januar var «de af Hr Justitzraad Bang den 8de Decbr F:[orrige] A:[ar] belovede 3de Malerier [...] bleven ferdige, og ophængte samme Dag, paa beqveme Stæder, paa Concert Sahlen, hvor de gjorde megen Anseelse.»³⁰

Collin-gården ble solgt mindre enn et år senere, i oktober 1787.³¹ Selskapet flyttet da virksomheten til rådstuesalen.³² Et par regnskapsnotater tyder på at både «Orchester» og lysekroner var med da man i 1796 flyttet videre til Den Borgerlige Klub i Kjøpmannsgata.³³ Medaljongene nevnes imidlertid ikke, og etter januar 1787 har vi ingen kjente kilder til deres videre liv. Først mer enn hundre år senere kan alle fem identifiseres på fotografier fra Vitenskapsselskapets samlinger,

²⁸ Sivertsen, s. 10, 12; NTNU Gunnerusbiblioteket, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Regnskapsbilag], UBIT/A-0086.

²⁹ Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Forhandlingsprotokoll], s. 6.

³⁰ Ibid., s. 8.

³¹ Sivertsen, s. 25–26.

³² Rådstuebygningen fra 1706 var byens eneste offentlige forsamlingshus, og ble brukt både til konserter og teater.

³³ Sivertsen, s. 35, 37.

senere NTNU Vitenskapsmuseet.³⁴ Museet har i dag ingen dokumentasjon på når medaljongene ble en del av samlingene.³⁵

Vitne og kilde: Kunstteknisk undersøkelse

Som ledd i denne studien ble alle fem medaljonger undersøkt av Pawel i NTNU Vitenskapsmuseets konserveringslaboratorium i 2019.³⁶ Berlins medaljong ble også undersøkt på Ringve i 2015.³⁷ Undersøkelsene danner utgangspunktet for vår beskrivelse av deres konstruksjon og utførelse. Det finnes iøynefallende likheter mellom medaljongene, men også tydelige forskjeller. I det følgende vil vi konsentrere oss om overordnede fellestrekk og noen sentrale tekniske forskjeller, og komme tilbake til individuelle særtrekk i de respektive analysene.

Medaljongene har overveiende en standardisert utforming. Felles for alle er materialet (furu), og utførelsen i form av sirkelrunde brett med et profilert toppstykke. Størrelse og fremstillingsmåte varierer imidlertid. De største medaljongene, Bredal og Thams, måler 75 cm i diameter, de øvrige har diameter på vel 60 cm.³⁸ Tykkelsen varierer fra 2,5 til 3,5 cm.³⁹ Toppstykkene er individuelt utskåret, og har enkelte mekaniske brudd.

Fire av medaljongene, DTMS-gruppen og P.B., er satt sammen av flere bord, og toppstykket er skåret ut av ett av disse emnene. Hagerups medaljong skiller seg snekkermessig ut. Denne medaljongen består av ett helt Brett, med toppstykket tilføyd som en ekstra del. Sirkelformen er svært nøyaktig utført, med et synlig passerhull i midten, der de øvrige medaljongenes sirkelform er noe mer uregelmessig.

³⁴ Bildene ble ifølge metadata tatt i forbindelse med byjubileums-utstillingen i 1897, men medaljongene er ikke med i utstillingskatalogen. Kristian Koren og Jens Thiis (red.), *Trondhjems 900 Aars Jubileum: Katalog for den historiske Udstilling i Trondhjem 1897* (Trondhjem: Aktietrykkeriet, 1897). Bildene finnes i Trondheim byarkiv/Flickr, s.v. 'Johan Daniel Berlin'; s.v. 'Borgermester Niels Krog Bredahl'; s.v. 'Johan Peter Thams'; s.v. 'Ukjent Medaljong'; s.v. 'Christian Frederik Hagerup', <https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/> [hentet 26.10.2023].

³⁵ E-post fra samlingsforvalter Terje Masterud Hellan, 05.04.2019. Om DKNVS' samlingers historie, se Håkon With Andersen et al., *Aemula Lauri: The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters, 1760–2010* (Sagamore Beach, Mass.: Science History Publications, 2009).

³⁶ Pawel, Daniela, [Konserveringsrapporter for de fem medaljongene] (upubliserte rapporter, NTNU Vitenskapsmuseet, 2019).

³⁷ Izabela Rzacdeczka-Juga, 'Konserveringsdokumentasjon for Portrettmedaljong JDB' (upublisert rapport, Ringve Musikkmuseum, 2016).

³⁸ Hagerup 63 cm, Berlin 62 cm, P.B. 61 cm.

³⁹ Hagerup 3,5 cm, Bredal og Thams 3 cm, P.B. 2,8 cm, Berlin 2,5 cm.

Fig. 2: De fem medaljongene sett bakfra. Øverst fra venstre Bredal og Thams. Nederst fra venstre Berlin og P.B. Lengst til høyre Hagerup. © Daniela Parvel, NTNU Vitenskapsmuseet. CC BY 4.0.

sig. På baksiden av alle tavlene er det festet horisontalt listverk som stabiliserer limfugene mellom furubordene.⁴⁰

Motivene er malt direkte på trebrettene. Både motiv og fargevalg fremstår standardisert etter klassisk/romersk ideal, og er trolig delvis malt etter historiske forlegg. I midten av de fire portrettmedaljongene fremstår hovedmotivet som en marmorlignende portrettbyste i profil; en kortklipt mann med laurbærkrans på hodet og klassisk inspirert halslinning (toga). P.B. har bare skrift (romerske bokstaver og tall) i midtfeltet. Hagerup, Berlin og Bredal ser alle mot høyre, og hos Berlin og Bredal faller også lyset inn herfra.⁴¹ Thams er vendt mot venstre, med lyset fallende inn fra samme side. Hagerup og P.B. er mer nøytrale i skyggemo-

⁴⁰ Alle portrettmedaljongene har to lister som består av furu, er skrådd i kantene med svak svalehale-form, og ligger overveiende i en nut. P.B. har bare én list, som er skarp i kantene og bare delvis ligger i en nut.

⁴¹ Hos Bredal er illusjonen av skygge forvirrende, ettersom rammeprofilens skygge faller motsatt vei som portrettskyggen.

delleringen. Alle portrettene har en randskrift med den avbildedes navn i latinske bokstaver, skrevet med bronsemaling (som illuderer gull).

Maling og påføringsteknikk varierer. Portrettene i DTMS-gruppen er overflatebehandlet med en tynn, lys grundering som jevner ut verktøyspor fra overflaten. Alle medaljongene har ellers en lys sirkelformet ramme rundt et nesten svart indre felt, hvor de to malingslagene ligger ved siden av hverandre. Fargetonen på rammen varierer noe, fra lys til mer rødlig oker. Portretter og bokstaver er malt oppå den svarte bakgrunnen. Lyse partier er malt med tykk hvit maling, mens skyggepartier er mørkere og malt i tynnere lag. DTMS-gruppen er malt med lysegrå maling hvor hvite, okerfargede og en mindre andel svarte pigmenter er blandet sammen og bundet med bindemiddel. Det lyse malingslaget har trukket seg sammen under tørking, noe som har resultert i uttalte tørkesprekker hvor den svarte underliggende malingen kommer frem og gir portrettene et krakelert mønster.

Et påfallende element er at det under det svarte malingslaget nedenfor portrettet av Berlin er mulig å skjelne teksten «TIL.HÆDER.». Ingen av de andre portrettene har spor etter tilsvarende skrift.

P.B. ligner i utforming og utførelse på DTMS-gruppen. Datoen 31. desember 1786 peker også mot at P.B. ble laget i nær forbindelse med disse.

Fig. 3: Til.Hæder. Detalj fra Berlins medaljong i ultrafiolett lys. © Daniela Parwel, NTNU Vitenskapsmuseet. CC BY 4.0.

Hagerups medaljong ligner tilsynelatende de andre tre portrettene, men er tydelig avvikende utformet, også malerteknisk. Rammen rundt Hagerup har et strålemønster med riller fra midten og ut, mens de øvrige fire medaljongene har en rund, påmalt rammeprofil med illusjon av skygge. Portrettet av Hagerup fyller nesten hele sirkelen, og har et noe annet uttrykk enn de øvrige. Motivet er modellert med hvit og mørkere hvit maling, påført med myke, modellerende malingsoverganger uten at bakgrunnen vises igjennom, og uten de samme krakeleringene som DTMS-gruppen. Malerteknikken og stilen hos Hagerup er så vidt forskjellig fra DTMS-gruppen at det er nærliggende å konkludere med at den trolig er laget på et noe senere tidspunkt og i et annet verksted, som foreløpig er ukjent.

Hvem laget medaljongene?

Hittil har det vært ukjent hvem som sto for utformingen av medaljongene. Den kunsttekniske undersøkelsen tyder på at det var samme snekker, og en malermester med minst én assistent, som utførte DTMS-gruppen og P.B. Treverkets sammenføring, malingsoppbygningen og den malertekniske utføringen virker rutinert, og gir inntrykk av å være raskt gjennomført, noe som stemmer godt overens med DTMS-gruppens kjente produksjonsperiode. Utformingen av detaljer som hårlokker og laurbærblad viser at flere ulike hender eller kunstnere har bidratt i arbeidet.

Carsten Bang bestilte og betalte for DTMS-gruppen personlig, og det finnes ingen håndverkerregninger knyttet til medaljongene i selskapets arkiv. I desember 1786, altså omtrent samtidig med at medaljongene ble bestilt, mottok selskapet imidlertid regninger fra snekkeren Niels Sætter og maleren Johannes Schøller, de samme som også hadde bygd og malt «Orchesteret» og tavlene med abonnent-navn.⁴²

Etter årsskiftet skulle selskapet medvirke ved feiringen av kong Christian VII's fødselsdag den 29. januar, samtidig med innvielsen av den nye latinskolebygningen.⁴³ I den forbindelse mottok selskapet ytterligere to regninger fra Sætter og Schøller. Sætter hadde «forferdiget et stort Bræet som er udskaaeret i Kanterne og i miten med Konggens [sic] navn og Krone med tillagt træe Verk».⁴⁴ Schøller hadde «malet en Decoration, med det Kongelige Navn og Krone i en Glorïae».⁴⁵

⁴² Det Trondhjemske musikalske Selskab [Regnskapsbilag]; Sivertsen s. 10, 12.

⁴³ Trondheim katedralskoles urbygning ble tegnet av Caspar Frederik Harsdorff (1735–1799). Andre etasje var viet DKNVS, med bibliotek, samlinger og festsal.

⁴⁴ Det Trondhjemske musikalske Selskab [Regnskapsbilag], Regning fra Niels Sætter, 5. februar 1787.

⁴⁵ Ibid., Regning fra Johannes Schøller, 12. februar 1787.

Ut fra beskrivelsene kan det være snakk om én og samme dekorasjon, utformet som et utskåret brett av tre med krone øverst og påmalt de kongelige insignia og glorie – altså med klar formmessig likhet med medaljongene. Vi mener dette sannsynliggjør at musikkelskapet og Bang benyttet de samme håndverkerne.

Snekker Sætter har vi ikke klart å identifisere nærmere. Maler Schøller må imidlertid ha vært den danskfødte Johannes Caspar Schøller (1742–1797), som var utdannet ved Kunstakademiet i København og fikk borgerbrev i Trondhjem som malermester i 1775.⁴⁶ To portretter fra hans hånd er kjent; et av matematikeren Didrik Christian Fester (1732–1811) som en tid underviste ved latinskolen i Trondhjem, det andre av Christian VII, trolig etter forlegg av Jens Juel (1745–1802). Schøller nevnes også som dekoratør i forbindelse med Stiftsgårdens utsmykninger. Han oppfattes som en teknisk dyktig maler, med en såkalt «tørr» stil, noe som sammenfaller godt med motiver og dekor på medaljongene.⁴⁷ Etter vår oppfatning er det overveiende sannsynlig at DTMS-gruppen og P.B. ble produsert av Niels Sætter og malt i Johannes Schøllers verksted i Trondhjem.

Til Æres Minde: *Personmedaljer og minnemynter*

Vi kjenner ikke til andre gjenstander fra perioden som er direkte sammenliknbare med Vitenskapsmuseets medaljonger.⁴⁸ Den bestilte «kronedekorasjonen» peker mot en type representative dekorasjoner som det finnes mange eksempler på.⁴⁹ Trolig har også europeiske og skandinaviske tradisjoner for mynter og minne- og personmedaljer hatt viktig innflytelse på idéen bak, og utformingen av, medaljongene. Historikeren Martin Tunefalk har undersøkt hvordan svenske personmedaljer deltok i sosiale forhandlinger om status, «äreminnets diskurs», under modernitetens fremvekst.⁵⁰ Han peker på en utvikling der personmedaljer som

⁴⁶ Carl W. Schnitler, *Malerkunsten i Norge i det attende aarhundre* (Kristiania: Alb. Cammermeyers forlag, 1920); Joh. E. Brodahl, 'Tre århundres trøndersk maleri', i *Trondhjems Kunstforening. 90-års skrift* (Trondheim: Aktietrykkeriet, 1935); Sigrid Christie, 'Maleri og skulptur 1536–1814' i *Norges kunsthistorie*, red. av Knut Berg et al., 7 bind (Oslo: Gyldendal, 1981–1983), III (1982), s. 172–173; Even Gaukstad, s.v. 'Johannes Caspar Schøller', *Norsk kunstnerleksikon*, <https://nkl.sn.no/Johannes_Caspar_Sch%C3%B8ller> [hentet 26.10.2023]. Takk til Håkon Andersen, tidligere førstekonservator ved Nordenfjeldske Kunstindustrimuseum, for utfyllende informasjon.

⁴⁷ Schnitler, s. 61.

⁴⁸ Forfatterne vil gjerne komme i kontakt med lesere som kjenner til relevante eksempler.

⁴⁹ Ett av disse er Christian VII's monogam med krone øverst på orgelet i Røros kirke, innviet 1784.

⁵⁰ Martin Tunefalk, *Äreminnen: Personmedaljer och social status i Sverige cirka 1650–1900* (Lund: Nordic Academic Press, 2015), s. 11–52.

medium ikke bare uttrykte, men også hadde en performativt medskapende rolle, i endringsprosessene omkring sosiale relasjoner; en gjenstandenes virkningskraft.

Medaljene var æresbevisninger til begunstigede personer med forbilde i romerske mynter, som en måte å utbre og fastholde en persons minne på. De hadde en standardisert utforming med en forside (avers) med den bæredes portrett, navn og titler i randskrift, og en bakside (revers) med allegoriske/symbolske motiver og tekst som henviste til personens fortjenester. Dette formspråkets antikke inspirasjon var i seg selv en måte å uttrykke sosial status og dannelse på, som kan knyttes til hyllest-handlingens doble funksjon: «Hyllandet av en annan innebær en möjlighet till socialt avancemang för den som hyllar».⁵¹ Den som utfører en hyllest, får samtidig en implisitt mulighet til å fremheve egen dannelse og fortjenstfullhet.

Portrett- og minnemedaljene var i utgangspunktet en kongelig og aristokratisk tradisjon som i løpet av 1700-tallet ble utvidet til å omfatte embetsmenn og borgerskap.⁵² Dette skjedde som ledd i en utvikling hvor et nytt borgerideal var i ferd med å bli etablert, et ideal som inkluderte vitenskapsmenn og kunstnere. Utviklingen kom også til syne ved at reversens bildespråk ble utvidet fra en allegorisk-antikk verden, til motiver hentet fra samtiden og den hylledes virkefelt.

Også i Danmark-Norge ble de avbildede på mynter og medaljer hyppig gjengitt i antikk eller romersk stil.⁵³ Blant eksempler som kan forstås som referanse for portrettmedaljongene er en norsk speciedaler fra 1765 med Frederik V i profil: «Kongen er fremstilt som en romersk imperator med laurbærkranset hode, parrykløst med kortvokst hår.»⁵⁴ Her kan også nevnes det danske Videnskabernes Selskabs prismedalje fra 1772, med Christian VII i romersk påkledning og med kortklippet hår og laurbærkrans, og minnemedaljen etter historikeren Jacob Langebek fra 1775, fremstilt i toga med kort, romersk frisyre.⁵⁵ Det trondhjemske Vitenskapselskaps belønningsmedalje fra 1776 viser Christian VII i samtidsantrekk, men har en kroneformet agraff (bærefeste) som kan gi assosiasjoner til portrettmedaljongenes toppstykker.⁵⁶

⁵¹ Ibid., s. 28.

⁵² Ibid., s. 129–156.

⁵³ Georg Galster, *Danske og norske medailler og jetons ca. 1533–ca. 1788* (København: Selskabet til udgivelse af danske mindesmærker, 1936); Kolbjørn Skaare, *Norges Mynthistorie*, 2 bind (Oslo: Universitetsforlaget, 1995); Ernst E. Areen, *De nordiska ländernas officiella belöningsmedaljer: Heders- och minnestecken från 1500-talet till våra dagar* (Stockholm: J. Beckmans bokförlag, 1938).

⁵⁴ Skaare, I, s. 139.

⁵⁵ Galster, s. 323, 343–344.

⁵⁶ Reichelt, s. 15.

Tegn og symbolsk uttrykk: Toppstykkenes tale

Det er nærliggende å forstå portrettmedaljongene som en kulturell overføring av minnemynt- og medalje-tradisjonen. En hovedforskjell er at de ikke ble utformet for å henges på kroppen eller bevares som et personlig minne, men for å utsmykke et offentlig rom. En praktisk konsekvens av dette er at medaljongene ikke har en dekorert bakside. I stedet fremstår de dekorerte toppstykkene som medaljongenes symbolfylte «revers».

Da DTMS-gruppen ble laget, var Thams og Bredal begge for lengst døde. Schøller hadde neppe kjennskap til hvordan de to så ut, og portrettene, speilvendte og muligens ment å henges «ansikt til ansikt», fremstår som idealiserte og upersonlige tvillinger. Ansiktstrekkene kan altså knapt ha vært de egentlige motivene. Desto viktigere ble de individuelt utformede toppstykkene, som henviser til den avbildedes virkefelt og fortjenester. Vi forstår toppstykkene som en slags *vignetter* for de avbildede, som sammen med angitt navn kommuniserte hva den enkelte skulle hedres og minnes for.

Niels Krog Bredal

Hovedmotivet i toppstykket er en liggende lyre. Ved siden av lyren ligger en laurbærkrans. Til høyre, innunder harpen, ligger en oppslått notebok. Til venstre for laurbærkransen ligger en ansiktsmaske, eller teatermaske.

Fig. 4: Medaljongenes toppstykker. Øverst fra venstre Bredal og Thams. Nederst fra venstre Berlin og P.B. Lengst til høyre Hagerup. © Daniela Pawel, NTNU Vitenskapsmuseet. CC BY 4.0.

Niels Krog Bredal (1733–1778) var født i Trondhjem, men tilbragte det meste av sitt voksne liv i København, hvor han som student i 1750-årene opplevde en viss anerkjennelse som dramatiker ved å skrive syngestykker og pastoraler for Det kongelige teater. I 1761 fikk han embetet som borgermester i hjembyen.

Lyren og laurbærkransen forstår vi som en referanse til Apollon, musikkens og diktningens gresk-romerske gud. Laurbærtreet var Apollons hellige tre, og laurbærkransen er blitt brukt som et ærestegn for kunstnere og atleter. Disse attributene gjør det tydelig at Bredal skulle hedres for dikterisk og musikalsk virksomhet.

Bredal skal ha vært en habil musiker og komponist. Han var trolig tilknyttet det musikalske Liebhaberselskapet av 1768, og ble for øvrig Vitenskapsselskapets sekretær samme år.⁵⁷ Noteboken i toppstykket forstår vi som en henvisning til Bredal som komponist og musikkutøver. Teatermasken viser tydelig til hans teaterkarriere, i den grad Bredal har fått anerkjennelse i ettertiden, har det vært som «det danske syngespills far».⁵⁸

Det er påfallende at ingen av symbolene i Bredals toppstykke peker på borgermesterembetet som han visstnok var lettet over å kunne forlate i 1770.⁵⁹ Portrettmedaljongen var en manifestasjon av ham som dikter, teatermann og musikkutøver. Det var kunstneren som skulle hedres – en heder som implisitt også tilfalt hans etterfølgere; medlemmene i det nye musikalske selskapet.

Johan Peter Thams

Toppstykkene på Bredals og Thams' medaljonger likner hverandre. Midt på Thams' vignett ligger Apollons lyre og laurbærkrans. Som hos Bredal ligger det en oppslått notebok til høyre. Til venstre for laurbærkransen ligger to innbundne bøker. Bak laurbærkransen skimtes trolig en pergamentrull.

Johan Peter Thams (1706–1774) var en generasjon eldre enn Bredal. Han kom fra Nordland til latinskolen i Trondhjem som hjelpelærer i 1736, og fungerte som konrektor fra 1744.⁶⁰ Thams var aktiv som leilighetsdikter, og skrev tekster til pa-

⁵⁷ Christian Braunmann Tullin, *Christian Braunmanns samtlige skrifter: Ny utgave med innledning og merknader av Harald Noreng*, 3 bind (Oslo: Gyldendal, 1972–1976), III (1976), s. 206; Arild Stubhaug, *Den lange linjen: Historien om Videnskabselskabet i Trondheim* (Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2010), s. 37.

⁵⁸ Liv Bliksrud, 'Tilfellet Bredal: Et bidrag til norsk resepsjonshistorie'. *Edda*, 110 (3) (2010), s. 244–259 (s. 245). [Crossref](#). Bredals *Gram og Signe, eller Kierligheds og Tapperheds Mestestykke* fra 1765 var historiens første danskspråklige opera.

⁵⁹ Christian Vilhelm Behrend, 'To Breve fra Niels Krog Bredal', *Personallhistorisk tidsskrift* Sjetten række, 32 (2) (1911), s. 59–66 (s. 60).

⁶⁰ Erichsen, s. 262–263 fg.

sjons- og oratoriemusikk.⁶¹ At vignetten er utstyrt med lyre og laurbær, kan altså delvis forstås som en henvisning til hans lyriske produksjon. I 1770-årene skrev han også en serie lengre latinske programmer til offentlige foredrag ved skolen.⁶² Bøkene og pergamentrullen ser vi som en henvisning til Thams som skolemann og filolog.

Men det var som «Musik Ombringer» Thams først og fremst skulle huskes, symbolisert ved den oppslåtte noteboka. Han var organist i Vår Frue kirke i årene 1736–1751, da han fikk formell utnevning som konrektor og samtidig ble skolens kantor.⁶³ Thams var også musikalsk aktiv utenfor latinskolen. En rekke avisnotiser og trykte tekster viser at han medvirket ved ulike fremføringer.⁶⁴ Thams fikk altså sin hedersplass i musikkelskapet ut fra sin betydning for det lokale kirke-, skole- og kulturlivet. Flere av medlemmene kan også ha husket Thams som pedagog, på godt og vondt.⁶⁵ Han forlot sin lærergjerning og Trondhjem i 1773, og døde året etter.

Johan Daniel Berlin

Berlins medaljong er mindre enn de øvrige i DTMS-gruppen, og portrettet av ham fremstår mer individualisert og mindre idealisert. I tillegg kommer den overmalte påskriften «TILHÆDER.», som vi ikke kjenner bakgrunnen for. Johan Daniel Berlin (1714–1787) var den eneste i DTMS-gruppen som kan ha sittet modell, og kanskje påvirket utformingen av medaljongen(e).⁶⁶ Sivertsen antyder en god relasjon mellom Berlin og Bang, hvilket kan styrke denne muligheten.⁶⁷ Utformingen av Berlins medaljong bør dermed ses i lys av hans egen mulige innflytelse.

Selv om Berlin bærer laurbærkrans på portrettet, mangler både krans og lyre i vignetten. I stedet er en globus det sentrale motivet. Til venstre for den finnes flere objekter vi tolker som naturvitenskapelige instrumenter; en passer og muligens en vinkelhake og en linjal. Innunder vinkelhaken ligger en oppslått notebok. Til høyre for globusen ligger en fiolin med bue.⁶⁸

⁶¹ Erichsen, s. 262; Dahlback, s. 158.

⁶² Erichsen, s. 214–215.

⁶³ Brodahl, *Trondhjems kultur*, s. 9.

⁶⁴ Kildene finnes samlet hos Leif Jonsson, 'Offentlig musikk i Trondhjem 1736–1850', (upublisert: NTNU-trykk, 2014), s. 24, 27–29, 31–33, 37–40, 53, 56–57, 59. Det er uklart om han komponerte selv, men Jonsson antyder det.

⁶⁵ Erichsen, s. 162, 187–188.

⁶⁶ Johan Daniel Berlin laget og dekorerte selv mange slags gjenstander, og ble i 1799 minnet for å ha vært i besittelse av «Apelles's Pensel». Steinar Supphellen, 'Autodidakten og det lærde selskap', i Michelsen (red.), s. 37–42 (s. 41).

⁶⁷ Sivertsen, s. 24.

⁶⁸ Toppstykket har fysiske skader slik at deler av notebok, fiolin og bue er borte.

Noteboka forbinder vi med Berlins brede musikalske virksomhet. Han kom til Trondhjem som stadsmusikant fra dagens Litauen i 1737, og fikk stillingen som organist i Nidarosdomen i 1741.⁶⁹ I 1763 fikk han tittelen «Ober-Brandtmæster» med ansvar for byens brannberedskap, og i 1777 ble han «Vand-Inspecteur».⁷⁰ Berlin hadde en betydelig kompositorisk produksjon, han eide et stort musikkbibliotek, utga i 1744 den første danskspråklige læreboka i musikk, *Musicaliske Elementer*, og utviklet egne instrumenter og apparater.⁷¹

Toppstykkets blikkfang er de vitenskapelige instrumentene. Berlins virksomhet på feltet var omfattende. Han ble medlem i Vitenskapsselskapet ved opprettelsen i 1760, og ble her kalt «musicus et mathematicus».⁷² Selskapet holdt i flere år sine møter i hans gård.⁷³ Han skrev vitenskapelige avhandlinger, fungerte som arkitekt, karttegner og ingeniør, og foretok systematiske værmålinger. De vitenskapelige redskapene i Berlins vignett forstår vi som en henvisning til denne virksomheten.⁷⁴ Det kan samtidig ikke utelukkes at disse symbolene også kan knyttes til frimureri. Det er dokumentert at minst to av musikkelskapets sentrale aktører var frimurere.⁷⁵ Frimureriet kan altså ha utgjort én av flere forbindelseslinjer mellom de ulike aktørene i selskapet, og ha kommet til uttrykk i medaljongenes symbolikk.

Det eneste musikkinstrumentet i Bredals og Thams' vignetter er den symboliske lyren. Hos Berlin finnes i stedet en fiolin med bue. Hvis dette er en henvisning til Berlins musikalske egenutøvelse, hvorfor akkurat en fiolin? Historisk hadde stadsmusikant-rollen først og fremst vært forbundet med blåseinstrumenter til

⁶⁹ Kari Michelsen, 'Johan Daniel Berlin: biografi', i Michelsen (red.), s. 9–36 (s. 9–10).

⁷⁰ Haakon Odd Christiansen, 'Oberbrandmæsteren og Vandinspecteuren', i Michelsen (red.), s. 67–72.

⁷¹ Berlins Monochordon Unicum fra 1752, et verktøy for å stemme klaverinstrumenter og måle intervaller, eies av NTNU Vitenskapsmuseet og er utstilt på Ringve. UN 559.

⁷² Supphellen, s. 38.

⁷³ *Kongelig allene privilegerede Tronhiems Adresse-Contoirs Efterretninger*, 29.01.1768. Gården lå på hjørnet av Prinsens gate og nåværende Erling Skakkes gate, der Trøndelag Teaters restaurant ligger.

⁷⁴ Et eksempel på minnemedaljonger med vitenskapelige og akademiske attributter er Sorø ridderlige akademis «Oppmuntringsmedaille for de Studerende» fra 1785, med globus, bøker og pergamentruller. Galster, s. 327–328.

⁷⁵ Etter Carsten Bangs død i 1826 ble det funnet en forseglet kasse merket med «Frimurer-Tegn». Eva Hov, 'I skyggen av en Generalmajor: familien Bang på Ferstad', i *Byåsminner: Årbok 2016*, red. av Marit Henriksen et al. (Trondheim: Byåsen historielag 2016), s. 139–156 (s. 147). Se også Statsarkivet i Trondheim, Skiftedokument fra Strinda og Selbu sorenskriveri, SAT/A-0015/3Fa/L0182. En annen av musikkelskapets grunnleggere, justisråd Henrik Horneman (1738–1807), er også identifisert som frimurer: Svein Duvsete, 'Justisråd Henrik Horneman og frimurerskrinet på Reins kloster', *Collegia: Meldingsblad for Frimurerlogene i Trondheim* 2 (3) (2019), s. 8–11.

spill fra kirketårnet på høytidsdager.⁷⁶ I 1786 var Berlin dessuten stadig domorganist, og i sin tid hadde han fått Nidarosdomens orgel avbildet på en rikt utsmykket kollektbøsse.⁷⁷

Som orkesterinstrument med historisk utspring i de europeiske hoffene, var fiolinen assosiert med konsertmusikk og privat musisering, snarere enn med offentlig musikk. Allerede fra slutten av 1600-tallet ble dens status også knyttet til at den var et foretrukket instrument blant amatørerne, Liebhaberne som utøvde musikk for sin egen, dannelsens og selskapelighetens skyld.⁷⁸ Et ønske om å markere sosial status kan dermed ha spilt inn i valget av en fiolin i Berlins vignett. Den viste trolig også til Berlin som anfører av byens borgerlige konsertliv. Han var Trondhjems første kjente arrangør av konserter, ofte holdt i hans egen gård.⁷⁹

Berlin begynte sin karriere som musikalsk profesjonist (*musicus*). Etter at han ble utnevnt til overbrannmester i 1763, var det imidlertid med denne tittelen han ble omtalt. Endringen i Berlins yrkesstatus førte trolig til en forbedring i hans økonomiske og sosiale situasjon. En innvilget søknad om at overbrannmesteren og hans offiserer hadde rett til å bære hatt pyntet med «Guld-Galoner», understreker at Berlin gjerne ville identifiseres med denne stillingen.⁸⁰ Han sa fra seg privilegiet som stadsmusikant i 1768 – Liebhaberselskapets sannsynlige oppstartsår.

På nyåret 1787 ble den nå 72 år gamle Berlin anmodet av Det Trondhjemske Musicalske Selskab om å tre inn som musikkyndig overdirektør – ikke som betalt yrkesmusiker, men som en mentor fra samfunnets øvre sjikt.⁸¹ Vignetten på Berlins medaljong bidro trolig som et ledd i en (selv)representasjon av ham som en som hadde overskredet rollen som musikalsk håndverker og blitt en del av et etablert sosialt sjikt; ikke som dilettant, men som respektert *kjenner*.⁸²

⁷⁶ «Skulde noget Instrument udkaares som [stadsmusikantens] Attribut, var Basunen dog nærmest. [...] Med Trompet, Zinke og Basun besteg han Kirkernes Taarne.» Carl Thrane, *Fra Hofviolinernes Tid: Skildringer af Det Kongelige Kapels Historie 1648–1848* (Kjøbenhavn: Det Schønbergske Forlag, 1908), s. 63–64. Se også Michelsen, 'Johan Daniel Berlin: biografi', s. 15, 26.

⁷⁷ Bøssen er dekorert med en avbildning av Wagner-orgelets fasade. På den ene enden er det skrevet «Johan Daniel Berlin» og årstallet 1741. På den andre står initialene HKM (snekermester Heinrich Kühnemann, 1711–1792). Inderøy Bygdemuseum 00099.

⁷⁸ David D. Boyden, *The History of Violin Playing from its Origins to 1761* (Oxford: Oxford University Press, 1965), s. 245.

⁷⁹ En kantate trykket i 1749 viser at Berlins gård allerede da var i bruk som konsertlokale. Hjalmar Pettersen, *Norsk Boglexikon 1643–1813*, Bibliotheca Norvegica 1 (Christiania: Cammermeyers Boghandel, 1899–1908), s. 249.

⁸⁰ Kongelig reskript av 7. august 1767. Laurids Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge VI* (1) (Kjøbenhavn: Gyldendal, 1786), s. 70.

⁸¹ Sivertsen, s. 16–17.

⁸² Selvik, s. 177–178.

Ved Berlins død fremførte musikksekskapet en sørgekantate, hvor siste vers rommer en henvisning både til Berlins sosiale streben og til minnet om ham – muligens med en innlagt referanse til medaljongportrettets laurbærkrans:

Han opnaaede hvad han søgte:
Ærens Krone bær vor Ven.
Berlin döde; men hans Rygte
Lever os til Tröst igien.⁸³

Christian Frederik Hagerup

Både snekkermessig og malerteknisk skiller Hagerups medaljong seg ut fra de øvrige portrettene. Toppstykket er også noe enklere utformet og dekorert. Det har en liggende lyre og en bok merket «Biblia».

Christian Frederik Hagerup (1731–1797) var fra Trondhjem, og tilhørte Bredals generasjon. Etter en tid som samemisjonær ble han sogneprest i Vår Frue kirke i 1769, og kan ha vært tilknyttet Liebhaberselskapet av 1768.⁸⁴ I andre halvdel av 1770-tallet var han i Bergen, og aktiv i musikkforeningen Det harmoniske Selskab.⁸⁵ Tilbake i Trondhjem ble han stiftsprost og visepreses i Vitenskapsselskapet 1780–1791, altså i perioden da Det Trondhjemske Musicalske Selskab ble opprettet.⁸⁶ Mens lyren kan forstås som en henvisning til musikalsk virksomhet, viser boka trolig til Hagerups filologiske arbeid, blant annet innen samisk språk og som forkjemper for norske utdanningsinstitusjoner.

Både gjennom musikkinteressen og Vitenskapsselskapet må Hagerup ha kjent til DTMS-gruppen. Det er dermed sannsynlig at han eller noen i hans krets fikk produsert en fjerde medaljong i liknende stil, for å plassere Hagerup i samme kulturelle og sosiale statuskategori. Hvem som produserte den er foreløpig ukjent.

P.B.

P.B.-medaljongs toppstykke er dekorert med en sentralt plassert ridderhjelm med visir, til høyre en merkurstav med to slanger, og til venstre et overflødhetshorn.

⁸³ *Søрге-Cantata over afdøde Overbrandmæster, Vandinspektør og Organist Johan Daniel Berlin* (Trondhjem: Den borgerlige Skole, 1788).

⁸⁴ Arne Bugge Amundsen, s.v. 'Christian Frederik Hagerup', *Norsk biografisk leksikon*, https://nbl.snl.no/Christian_Frederik_Hagerup [hentet 26.20.2023].

⁸⁵ Eiler Hagerup, *Dr. Christian Friderik Hagerups Levnet* (Kjøbenhavn: I.F. Morthorstes Enke, 1798), s. 12–13.

⁸⁶ Stubhaug, s. 66.

Betydningen av innskriften «P.B.» har hittil vært ukjent. I musikkelskapets papirer finnes imidlertid en kopi av et brev fra en av konsertabonentene. Brevet er datert 31. desember 1786, og avsenderen er kjøpmann Paul Bahnsen. Som takk for selskapets initiativ donerte Bahnsen rentene av en obligasjon på 100 riksdaler (som senere skulle bli utbetalt i sin helhet).⁸⁷ Vi mener det er overveiende sannsynlig at P.B. er en henvisning til Paul Bahnsen.

Kjøpmann Paul Bahnsen (1750?–1793) var en tidstypisk representant for det kulturinteresserte handelsborgerskapet. Han var kompanjong i handelshuset Friedlieb & Co., og en respektert samfunnsaktør som tilhørte byens fremste kretser.⁸⁸ Han hadde tegnet seg som konsertabonent, og bidro både med midler og notemateriell til musikkelskapet.⁸⁹ Ved Bahnsens død i februar 1793 inviterte selskapet abonnentene til en «Sørgeact» i Rådstuen, hvor de selv skulle bidra med sørgemusikk for «at bivåne den Agtelse, vi skyldte en saa sielden fortjent Mand».⁹⁰

Både merkestav og overflødigthorn er etablerte symboler for handel og velstand. Vi forstår medaljongens dekorasjoner som en henvisning til handelsstandens velgjørighet og borgerdyd, og som en diskret synliggjøring av kunstme-sénen Bahnsens gavmildhet.

Vi tror det er sannsynlig at medaljongen ble produsert på nyåret 1787 og «tilbakedatert» til nyttårsaften 1786. Bahnsen påpekte selv at gaven fra ham var gitt «i Selskabets Stiftelses Aar», og selskapet sendte ham et takkebrev 12. februar.⁹¹ Brevet nevner ikke medaljongen, og vi finner ingen referanser til den i selskapets arkiv. At den ble bevart som gjenstand, utvider dermed vår kunnskap om selskapets virksomhet utover etablerte skriftlige kilder.

Vi mener også det er sannsynlig at P.B.-medaljongen den første vintersesongen hang i selskapets konsertsal sammen med DTMS-gruppen, eller i nærheten av tavlen med abonnent-navn ved inngangsdøren. Det var altså ikke bare musik-kens «ombringere» som ble synliggjort, men også dens velgjørere. I takkebrevet til Bahnsen funderte avsenderne på om ikke «fleere, opmuntrede ved Deres priselig givne Exempel bidrage til at give Selskabets Indretning [...] meere Næring».⁹²

⁸⁷ NTNU Gunnerusbiblioteket, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Korrespondanse 1786], UBIT/A-0086.

⁸⁸ Ida Bull, 'De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning' (dr. philos.-avhandling, NTNU, 1998), s. 274.

⁸⁹ Sivertsen, s. 16.

⁹⁰ Det Trondhjemske musikalske Selskab [Forhandlingsprotokoll], løstliggende trykket seddel.

⁹¹ NTNU Gunnerusbiblioteket, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Korrespondanse 1787], UBIT/A-0086.

⁹² *Ibid.*, brev til Paul Bahnsen 12.2.1787.

Ved å demonstrere takknemligheten offentlig, kunne man saktens håpe på å utløse enda flere gode borgergjerninger.

Sluttord: Virkningskraft og borgerlig identitetsdannelse

Ifølge selskapets protokoll var intensjonen med portrettmedaljongene å være «til Æres Minde af de trende første Musik Ombringere». De tre skulle altså etableres som forbilder for ettertiden. Ved bestillingen mente protokollføreren at de også ville bli til «Selskabets Ziir [pryd] og Almindelig Fornøjelse». Noen uker senere ble det konstatert at medaljongene – opphengt i den istandsatte konsertsalen over det nymalte «Orchesteret», i skinnet fra fru Mølmans lysekrone – gjorde «megen Anseelse». Vi kan her snakke om portrettmedaljongenes historiske virkningskraft: Medaljongene fungerte ikke bare som minner, men også som virkemidler for å skape et fysisk og sosialt rom; en konsertsal viet til musikken, til musikkelskapet og dets forbilder, etablert av og for byens borgerskap.

Symbolbruken på den enkelte medaljong kan knyttes til de avbildedes individuelle fortjenstfullhet. Toppstykkenes vignetter fungerte som en rettleider for hvorfor og hvordan den enkelte skulle hedres. Musikkutøvelsen innenfor en borgerlig konsertkultur sto sentralt, men også andre «skjønne» kunstneriske og vitenskapelige virkefelt – muligens også frimureriet – samt kjøpmannskapets økonomiske premiss ble hedret. Samlet leser vi symbolbruken som uttrykk for at musikkutøvelsen var del av en bredere borgerlig aspirasjon.

Tunefalk har vist hvordan det ikke bare er mottakeren av hyllest, men også den som hyller, som får hevet anseelse. Foregangsmennene Bredal, Thams og Berlin kunne nok bidra til å kaste glans over det nye musikalske selskapet der de hang på hedersplass på konsertsalens vegg, opphøyd til evig status i sine antikke regalia, men det var *det nye* musikkelskapets medlemmer som i overført betydning satt i orkesterplass. Gjennom portrettmedaljongene kunne Liebhaberselskapet av 1768s aura overføres til selskapsmedlemmene av 1786. Ved å hedre forgjengerne, pekte altså Bang og hans feller indirekte på sin egen betydning som en ny generasjon «musikkombringere». Dermed fungerte medaljongene materielt og estetisk som ledd i en strategi for borgerlig selvfremsstilling.⁹³ Hagerup-medaljongens tilsynelatende etterlikning av DTMS-gruppen styrker etter vår oppfatning en slik forståelse av portrettmedaljongenes resepsjon og funksjon.

Samtidig smittet glansen også over på konsertsituasjonens andre sentrale gruppering: Publikum. Allerede ved inngangsdøren kunne abonnentene speile

⁹³ Et annet visuelt uttrykk for musikkelskapets selvfremsstillingsstrategi finner vi i seglet som er bevart på ulike dokumenter i Gunnerusbiblioteket. Det viser en stor harpe foran en pyramide av murstein, innsirklet av en laurbærkrans.

sin betydning i sine egne navn på veggtafelen, mens Paul Bahnsens gode eksempel tilsynelatende forble anonymt – selv om de aller fleste nok visste hvem det gjaldt.

Gjennom arbeidet for å etablere en ny kunstinstitusjon tilkjennega Det Trondhjemske Musicaliske Selskabs medlemmer sin egen dannelse og sitt gode medborgerskap. Når private borgere bemektiget seg et formspråk opprinnelig knyttet til en aristokratisk medaljetradisjon, og selv utpekte de bærende, tilkjente de seg selv sosial definisjonsmakt. Slik iverksatte de sine sosiale ambisjoner både på vegne av selskapet og, i videre forstand, byens borgerskap.

For Bang, Berlin og de øvrige aktørene i musikkelskapet fungerte medaljongene etter vår mening legitimerende for selve den borgerlige musikkvirksomheten, i en dynamisk prosess hvor musikken ble hevet fra profesjonsstatus og gjort til en borgerlig dyd og dannelsesmarkør, som i sin tur kunne bidra til å legitimere borgerskapets nye samfunnsstilling. Samtidig demonstrerer de at musikkvirksomheten ikke kan begrenses til en immateriell uttrykksform, men at den også inngikk i, og manifesterte seg gjennom, en materiell kultur, særlig knyttet til etableringen av rom. Det er altså mulig å si at medaljongene vinteren 1786/87 var del av et romlig og musikalsk «oppgraderingsprosjekt», som inngikk i en bredere strategi for borgerlig selvrepresentasjon og identitetsdannelse.

Tabell. Arkivmateriale og museumsgjenstander

Inderøy museum og historielag: 00099 [Kirkebøsse etter Berlin]

NTNU Gunnerusbiblioteket: UBIT/A-0086, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Forhandlingsprotokoll]

NTNU Gunnerusbiblioteket: UBIT/A-0086, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Korrespondanse 1786]

NTNU Gunnerusbiblioteket: UBIT/A-0086, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Korrespondanse 1787]

NTNU Gunnerusbiblioteket: UBIT/A-0086, Det Trondhjemske musikalske Selskab av 1786 [Regnskapsbilag]

NTNU Gunnerusbiblioteket: XM Oct. 8 83b 010139, Johan Daniel Berlin, Musicaliske Elementer, eller Anledning til Forstand paa de første Ting udi Musiquen (Trondhjem, Jens Chr. Winding, 1744)

NTNU Vitenskapsmuseet: UN 557 [Johan Daniel Berlin]

NTNU Vitenskapsmuseet: T21789 [P.B.]

NTNU Vitenskapsmuseet: T21790 [Christian Frederik Hagerup]

NTNU Vitenskapsmuseet: T21791 [Niels Krog Bredal]

NTNU Vitenskapsmuseet: T21792 [Johan Peter Thams]

NTNU Vitenskapsmuseet: UN559 Monochordon Unicum

Statsarkivet i Trondheim: SAT/A-0015/3/3Fa/L0182, Strinda og Selbu sorenskriveri, Skiftedokumenter [Acterede Dokumenter]

Trondheim Byarkiv: 'Borgermester Niels Krog Bredahl', https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/4525812852/ [hentet 26.10.2023]

Trondheim Byarkiv: 'Christian Frederik Hagerup', https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/2741386367/ [hentet 26.10.2023]

Trondheim Byarkiv: 'Johan Daniel Berlin', https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/4525812840/ [hentet 26.10.2023]

Trondheim Byarkiv: 'Johan Peter Thams', https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/2837494264/ [hentet 26.10.2023]

Trondheim Byarkiv: 'Ukjent Medaljong', https://www.flickr.com/photos/trondheim_byarkiv/4537642862/ [hentet 26.10.2023]

ANNABELLA SKAGEN (f. 1967) er ph.d. i drama og teater og førstekonservator NMF, og arbeider som avdelingsleder for kulturarvsforvaltning ved Ringve og Rockheim – Norges Musikkmuseum, Museene i Sør-Trøndelag (MiST). Etter sin ph.d.-avhandling om tidlig norsk teaterhistorie (NTNU 2015) har hun arbeidet med norsk musikk- og teaterhistorie på 17- og 1800-tallet gjennom forskning, utstillinger og formidling, med særlig fokus på borgerlig drama og musikkdramatikk.

DANIELA PAWEL (f. 1969) er utdannet malerikonservator fra Kunstuniversitetet i Bern (HBK 1999), med master i kunsthistorie (NTNU 2015). Hun er leder for konserveringslaboratoriet ved NTNU Vitenskapsmuseet, Institutt for arkeologi og kulturhistorie, og jobber som malerikonservator. Hun arbeider særlig med konservering av maleri, skulptur og brygkunst. Hennes forskningsinteresser omfatter kunstteknologiske studier av gjenstandsmateriale, spesielt innen middelalderkunst.

”Det bästa svenska lustspel i fosterländsk anda.”
*Hedvig von Numers pjäs På Gröna Lund och det
kulturella minnet av den gustavianska epoken*

Johannes Heuman, Södertörns högskola
Hedvig Mårdh, Karlstads universitet
Alfred Sjödin, Karlstads universitet

Abstract: The article constitutes an interdisciplinary study of the comic play *På Gröna Lund* (1856) by Hedvig von Numers, viewed as a significant contribution to the cultural memory of Sweden’s Gustavian era (1772–1809). Building on recent theoretical perspectives, the workings of cultural memory are investigated in several dimensions. To begin with, by studying the conditions of its staging and its reception by an audience, we investigate how an experience of historical authenticity was created. In the next step, the historical content of the play is interpreted and contextualised by relating it to popular and scholarly historiography of the period, and by studying its use of comic conventions in the service of historical representation. Taken together, these approaches show the complexity of nineteenth century memory culture when confronted with the recent Gustavian past.

Keywords: Gustavian era; Cultural Memory; Historical fiction; Performing arts.

Recommended citation: Heuman, Johannes; Mårdh, Hedvig & Sjödin, Alfred, ”Det bästa svenska lustspel i fosterländsk anda.” Hedvig von Numers pjäs *På Gröna Lund* och det kulturella minnet av den gustavianska epoken’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024). 129–156. <https://doi.org/10.7557/4.7384>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Inledning

År 1856 kontaktade Humlegårdsteaterns direktör Oscar Andersson stockholms-tidningarna och landsortspressen för att utlysa en tävling för nyskriven svensk dramatik. Han bjöd in alla författare ”som nitälska för den inhemska dramatiska litteraturens upplifvande”. Andersson sökte efter ”det bästa ’svenska lustspel i fosterländsk anda’”.¹ Första pris var 30 dukater.² Bidragen skulle skickas in anonymt, genom att förses med ett ”valspråk” istället för namn, allt för att undvika partiskhet. Pjäserna skulle leva upp till kravet att vara minst tre akter eller utgöra ett så kallat, ”fullt spektakel”.³ I maj 1856 hade åtta eller nio pjäser lämnats in till första tävlingen.⁴ Det vinnande bidraget, *På Gröna Lund: scenisk framställning under tal och sång i 2 akter: svenskt original*, tillkännagavs den 10 juli 1856. En sommarkväll i början av augusti var det dags för uruppförandet. Stycket gavs för en ”öfveruppfylld salong” och rönte stor uppskattning hos publiken.⁵ Föreställningen avslutades spektakulärt med bengaliska eldar.⁶

Pjäsen omnämndes omväxlande som sångpjäs, sångspel, vådevill, lustspel, bellmannisk farce,⁷ dramatisk småsak och bellmanstycke i dagspressen. Dess handling utspelas på värdshuset Gröna Lund, en första maj någon gång under den senare delen av Gustaf III:s tid vid makten. Vi serveras två kärlekshistorier med förhinder: värdinnan på Gröna Lund vill hindra sin dotter Majken från att träffa oboisten Olof Flöjtén. Dennes far, Korpral Svärd, uppvaktar nämligen värdinnan. Parallellt med detta och på en högre samhällsnivå utspelas en annan historia, om löjtnant Henrik Gyllenstorm, som är i färd med att gå i landsflykt, offer för illasinnad ryktesspridning från sin fästmö Eva Ridderkors’ familj. Genom dessa miljöer rör sig de två diktarkollegerna Bellman och Lidner, ivrigt deltagande i de ungas hjärtesorger. Bellman ska framträda och kommer att åhöras av självaste Gustaf III, som i sällskap med Elis Schröderheim avlägger ett inkognitobesök på värdshuset. Upplösningen på intrigen åstadkoms också genom Gustafs ingripande, som förutom att undanröja hindren för de älskande paren ser till att belöna den fattige Bellman.

Det nationella anslaget och den lyckade tidsdräkten uppmärksammades av teaterkritikerna och uppskattades av publiken. Författaren valde emellertid att fortsätta vara anonym och var enbart känd under pseudonymen H.C.F. Trots på-

¹ *Aftonbladet*, 1856-05-03.

² *Svenska Tidningen*, 1856-08-05.

³ ”Inrikes Underrättelser”, *Skånska Posten*, 1856-10-04.

⁴ ”Inrikes”, *Upsalabiet*, 1856-07-12.

⁵ ”Vid åtskilliga ställen applauserades.” B-n., *Post- och inrikes tidningar*, 1856-08-11.

⁶ B-n., *Post- och inrikes tidningar*, 1856-08-11.

⁷ ”Bref till en vän i landsorten.”, *Svenska Tidningen*, 1856-09-10.

tryckningar avslöjade teaterdirektören Oscar Andersson inte namnet vid premiären men sträckte sig så långt att han berättade för publiken att det var ett ”fruntimmer” och att det rörde sig om ett ”förstlingsarbete”.⁸ Några månader senare, i september 1856, hade trots allt ordet spridit sig att pjäsen författats av fröken Hedvig Ehrenstam, dotter till sjöministern och stadsrådet Ehrenstam.⁹

På Gröna Lund svarade uppenbarligen väl mot önskemål hos såväl teaterdirektion som publik. Det intressanta är att denna lättsamma pjäs ansågs präglas av ”fosterländsk anda”. Det rör sig i så fall om en fosterländskhet av en annan art än hos de kungadramer vilka börjat författas vid denna tid och som uppehöll sig vid avgörande händelser i nationens historia, typiskt sett hämtade ur medeltiden eller 1500- och 1600-talen.¹⁰ Pjäsen är komisk snarare än patosfylld, den diskuterar knappast tidevarvets politik och den enda historiskt betydelsefulla händelse som skildras är Gustafs upptäckt av Bellman. Att 1800-talets bild av den sistnämnde ofta varit ett sätt att komma till rätta med arvet från den gustavianska tiden som helhet, har övertygande demonstrerats av Johan Stenström i *Bellman levde på 1800-talet*.¹¹ I denna artikel ligger emellertid inte tonvikten på pjäsens bild av Bellman, eller för den delen av Lidner, utan på minnet av den gustavianska epoken generellt.¹² Detta minne studeras i gengäld på ett mer mångdimensionellt sätt än vad som hittills skett. Genom att arbeta interdisciplinärt riktar vi vår undersökning mot flera nivåer: pjäsens produktion och mottagande, dess relation till den litterära traditionen, liksom till bilden av den gustavianska tiden i 1800-talets historieskrivning. Angreppssättet ger perspektiv på det komplicerade samspel mellan aktörer och medier som skapar och vidmakthåller det kulturella minnet, genom att det tillåter en rörelse mellan mer avgränsade kontexter (teaterpubliken, verket) och mer allmänna inslag i ett samhälles självförståelse (historieskrivningen).

⁸ ”Teater”, *Aftonbladet*, 1856-08-11.

⁹ ”Barlast”, *Norrköpings Tidningar*, 1856-09-24.

¹⁰ Gerda Rydell, *Adertonhundratalets historiska skådespel före Strindberg* (Stockholm: P.A. Norstedt och söner, 1928); Ulla-Britta Lagerroth, ”Tillbaka till den svenska historien”, i *Ny svensk teaterhistoria*, red. av Ulla-Britta Lagerroth & Ingeborg Nordin Hennel (Hedemora: Gidlunds, 2007), s. 193–205.

¹¹ Johan Stenström, *Bellman levde på 1800-talet* (Stockholm: Atlantis, 2009). Om Bellmanbildens förvandlingar under 18- och 1900-tal, se vidare Arvid Stålhane, ”Bellman som scenfigur”, i dens. *En Bellmansbok* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1947), s. 153–187; Carl Fehrman, ”Diktare och kritiker tolkar Bellman” och ”Så blev Bellman nationalmonument” i hans *Vinglas och tinglas i Bellmans värld* (Lund: Absalon, 1995), s. 137–175 resp. 195–203; Carina Burman, *Bellman. Biografen* (Stockholm: Bonniers, 2019), s. 611–629. Av dessa ligger Stenströms studie närmast vår på det teoretiska planet, genom sin anknytning till forskningen om det kulturella minnet.

¹² Om senare tiders Lidnerbild, se Anna Cullhed, *Hör mänsklighetens röst. Bengt Lidner och känslans språk* (Lund: Ellerströms, 2011), s. 309–342.

På så vis hoppas vi ringa in ett viktigt moment vad gäller den gustavianska tidens inlemmande i det nationella historiemedvetandet.

På Gröna Lund var populär, i meningen välbesökt och uppskattad, men också i den meningen att den i egenskap av lustspel hörde till en mer folklig genre. På så vis är pjäsen och dess mottagande väl ägnad att ge en inblick i hur minnet av den gustavianska perioden börjar få fastare former. Genom en närstudie av pjäsen *På Gröna Lund* får vi syn på en process där pjäsförfattare, regissörer och dekoratörer aktivt förhöll sig till en förväntan och förförståelse hos publiken. Krav på historisk autenticitet vägdes mot de inslag som kommit att ingå i den allmänna och populariserade bilden av det gustavianska förflutna. Vidare är tiden för pjäsens tillkomst av betydelse. Dess avstånd till den tid som skildras var inte större än att det fortfarande kunde finnas människor med personliga minnen av perioden, eller som åtminstone fått höra talas om den genom muntliga berättelser från en äldre generation. Som exempel kan nämnas Lovisa Grönlund, Carl Michael Bellmans hustru, som levde ända fram till 1847, nio år innan pjäsen skrevs. Under andra hälften av 1800-talet kommer minnet av den gustavianska perioden i allt högre grad att understödjas och formas av en lång rad nya minnesinstitutioner, vilka tillsammans med en alltmer professionaliserad historieforskning och konstnärliga representationer bidrar till att hålla minnet levande hos en bredare allmänhet. I fallet *På Gröna Lund* befinner vi oss på ett tidigt stadium av denna process. Minnet av den gustavianska tiden är vid denna tidpunkt ännu delvis folkligt och muntligt förmedlat, även om det i ständigt ökande grad blir beroende av det slags medieringar som pjäsen utgör ett relativt tidigt exempel på.

Det kulturella minnet

Det har ofta framhållits att den europeiska moderniseringsprocessen under 1800-talet bidrog till ett nytt intresse för det förflutna. Detta tillbakablickande skapade mening, sammanhang och gemenskap i ett alltmer individualistiskt och framtidsinriktat samhälle.¹³ Samtidigt var det förflutna inte enbart en resurs för att stärka den nationella gemenskapen; dåtiden användes också för andra politiska och estetiska uppfattningar som aktualiserade tidens spänningar.¹⁴ Detta gällde i hög grad även i fallet Sverige och förhållningssättet till den gustavianska perioden som kunde tjäna som projektyta för kosmopolitiska, nationella, progressiva och konservativa ideal. För att använda von Numers pjäs som ett fönster in till

¹³ Se t. ex. Pierre Nora, "Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux", *Les Lieux de mémoire. I, La République*, red. av Pierre Nora (Paris: Gallimard, 1984), s. xvii-xlii.

¹⁴ Robert Gildea, *The Past in French History* (New Haven: Yale University Press, 1994).

dessa spänningar kommer studien att ta sin utgångspunkt i teorier om kulturellt minne.

Pjäsen kommer att kontextualiseras utifrån andra samtida representationer av den gustavianska perioden och därmed även ge perspektiv på vad som kan kallas den gustavianska periodens historisering,¹⁵ det vill säga hur perioden infogas i ett meningsskapande historiskt sammanhang. Jan Assmann har beskrivit en sådan process i termer av en övergång från *kommunikativt minne* till *kulturellt minne*. Medan det kommunikativa minnet är mer ostrukturerat och förknippas med hur det förflutna används i daglig interaktion, är det kulturella minnet förankrat i en stabil tradition med längre tidshorisont. Det kommunikativa minnet är också huvudsakligen muntligt, medan det kulturella minnet är i behov av mediering: i första hand genom skrift, men också genom andra medier som bildkonst, scenkonst och i nutiden de elektroniska medierna. Det kommunikativa minnet kan i regel inte sträcka sig mycket längre än tre generationer, 80–100 år, innan det måste ersättas av någon form av mediering.¹⁶

Vår utgångspunkt är emellertid inte 1800-talets institutionaliserade minnestraditioner, utan en folklig teaterpjäs som satts upp på en oberoende teater-scen. Det kräver ett analytiskt ramverk som tydligare tar fasta på de kulturella och kommunikativa sammanhangen som pjäsen ingår i. Vi kommer att rikta uppmärksamhet mot hur von Numers pjäs står i relation till tidens minneskultur och de spänningar som präglar den gustavianska tidens eftermäle under 1800-talets modernisering och nationsbyggande. Inspirationen är hämtad från de minneskulturforskare som vidareutvecklat forskningsfältet genom att inkludera populär och kommersiell kultur och lagt en större tonvikt på vad som kan kallas minnets medialisering. Medie- och kulturforskarna Astrid Erll, Ann Rigney och Berber Hagedoorn har på olika sätt visat hur det kulturella minnet kan utforskas som en dynamisk och performativ minnesprocess där olika mediala plattformar samverkar och förstärker varandra i en interaktiv minneskultur.¹⁷ Perspektivet inspireras av den samtida medieutvecklingen men passar även in på 1800-talets minneskultur, där den historiska fiktionen växte fram som en ny hybridgenre mellan roman-

¹⁵ Jörn Rüsen, *Berättande och förnuft: historieteoretiska texter*, övers. Joachim Retzlaff (Göteborg: Daidalos 2004).

¹⁶ Jan Assmann, "Communicative and cultural memory", i *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. av Astrid Erll & Ansgar Nünning (Berlin, New York: De Gruyter, 2008), s. 109–118. [Crossref](#).

¹⁷ Astrid Erll, *Memory in Culture* (Houndmills/Basingstoke/Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011). [Crossref](#); Ann Rigney, *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move* (Oxford: Oxford University Press, 2017). [Crossref](#); Berber Hagedoorn, "Cultural memory and screen culture: How television and cross-media productions contribute to cultural memory", i *Information Storage: A Multidisciplinary Perspective*, red. av Cornelia S. Große & Rolf Drechsler (Cham: Springer, 2020), s. 179–197. [Crossref](#).

konst, dramatik och dikt å ena sidan och den allt mer professionaliserade akademiska historieskrivningen å andra sidan. Rigney har med utgångspunkt i Walter Scott visat hur 1800-talets populärkultur i hög grad präglades av reproduktion av berättelser och motiv som vandrade mellan genrer och media, samt visat fördelen med att studera populära minnesmanifestationer i ett vidare kommunikativt sammanhang.¹⁸ I jämförelse med akademisk historieskrivning utgör historisk fiktion en mer levande gestaltning av det förflutna genom engagerande och formmässigt friare berättelser som tar sig an historiska teman.¹⁹

Astrid Erll har specificerat tre dimensioner av kulturellt minne som är användbara för att placera in minnesrepresentationer i ett bredare kulturellt och politiskt sammanhang. Den första omfattar hur det förflutna gestaltas i själva pjäsen, vilket kan beskrivas som den *intramediala dimensionen*. Valet av medium – i detta fall en teaterpjäs – är en central aspekt för att förstå hur det förflutna gestaltas och kommuniceras i *På Gröna Lund*. På ett mer övergripande plan tenderar historisk fiktion att överskrida och ibland till och med utmana dominerande berättelser om det förflutna genom att inkludera aktörer och skeenden som vanligtvis inte ryms i läroböcker och akademisk historieskrivning. Genom att fokusera på innehållet i teaterpjäsen, hur genren samspelar med gestaltningen av det förflutna, går det att belysa det kulturella minnets intramediala logik. Men för att förstå hur en fiktiv pjäs omvandlas till kulturellt minne är den *intermediala dimensionen* också av betydelse. Då riktas uppmärksamheten i stället på teaterpjäsens samspel med andra berättelser om den gustavianska perioden. Alla representationer av det förflutna bygger vidare på redan existerande berättelser och konstnärliga konventioner,²⁰ vilket också gäller *På Gröna Lund*. Dessa intermediala relationer kan förstås i termer av ”remediering” och ”premediering”. Remediering avser det faktum att betydelsefulla historiska händelser, processer eller aktörer gestaltas gång på gång i olika medier – sånger, romaner, filmer, fotografier, historieskrivning et cetera – och skapar en kanon eller tradition av berättelser som cirkulerar och formar vår bild av det förflutna. I den bemärkelsen kan historiska händelser och processer med ett betydande eftermäle kallas transmediala fenomen eftersom de representeras om och om igen utan att vara knutna till ett specifikt medium.²¹

¹⁸ Rigney (2017).

¹⁹ Stefan Johansson, *En omskriven historia: svensk historisk roman och novell före 1867* (Uppsala: Uppsala universitet, 2000), kap. 4.

²⁰ “Introduction: cultural memory and its dynamics”, i *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*, red. av Astrid Erll & Ann Rigney (Berlin: De Gruyter, 2009), s. 1–14. [Crossref](#).

²¹ Astrid Erll, ”Literature, film, and the mediality of cultural memory”, i *A Companion to Cultural Memory Studies*, red. av Astrid Erll & Ansgar Nünning (Berlin: De Gruyter, 2010), s. 392. [Crossref](#).

Premediering handlar däremot om att berättelser om en specifik historisk erfarenhet skapar genremässiga förutsättningar för hur historiska erfarenheter skildras. I denna studie kommer vi att rikta fokus på pjäsens relation till dominerande berättelser i populära framställningar av tiden, med fokus på samtida översikter av svensk historia, läroböcker samt vilken relation von Numers pjäs har till annan samtida dramatik. På detta sätt kommer vi att behandla både politiska och estetiska dimensioner av det kulturella minnet.

Slutligen är det nödvändigt att teaterpjäsen också når en publik för att den ska bidra till det kulturella minnet. För att förstå hur minnesskapande representationers inflytande på sin samtid är den *pluri-mediala dimensionen* relevant. En teaterpjäs är långt ifrån bara en textuell representation, den är en helhet som innefattar återkommande scenframträdanden med regi, skådespeleri, scenografi och i detta fall också musik som samspelar med handlingen – dessa gestaltningsnivåer levan degör tillsammans det förflutna.²²

Men ännu viktigare för det kulturella minnet är hur den tas emot av publiken. Fokus riktas då mot hur pjäsen skapar diskussioner på andra mediala plattformar. Under 1800-talet utgjorde pressen en av de alternativa arenor där pjäsens innehåll cirkulerade och diskuterades. Det är här vårt analytiska fokus kommer att ligga för att diskutera pjäsens reception. Denna form av reception är kollektiv i bemärkelsen att tidningarna utgör nya mediala plattformar som når flera människor och samtidigt kan tillföra gestaltningen av det förflutna ny mening.²³

I det följande kommer vi på ett övergripande plan att följa denna indelning i det kulturella minnets dimensioner. Den första delen (I) uppehåller sig huvudsakligen vid den plurimediala dimensionen genom att undersöka hur pjäsförfattare, regissör och dekoratör använde sig av olika strategier för att skapa historisk trovärdighet och hur denna uppfattades av publiken och kritikerna. Nästföljande delar (II och III) har en mer tolkande inriktning och uppehåller sig vid de intermediala respektive intramediala dimensionerna, i det att pjäsens bild av den gustavianska epoken relateras till historieskrivningens skiftningar respektive hur själva genren inverkar på dess gestaltning.

I. Historisk trovärdighet på scenen

Att låta den gustavianska tidsåldern utöva sin tjusning var ett av målen med teaterpjäsen *På Gröna Lund*, och för detta syfte förfogade teatern över många medel

²² Marvin Carlson, *The haunted stage: The theatre as memory machine* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001); Lidija Kapushevska Drakulevska, "Theatre as a Figure and a Place of Cultural Memory", *Культура/Culture* 4 (2014): 31–40.

²³ Ibid.

med olika verkningssätt. Historisk teater kan i sig betraktas som en pluri-medial historietraktik där text, scenografi, koreografi, skådespel, kostym, musik och sång samverkar för att skapa en helhet som överensstämmer med och effektivt kommunicerar pjäsens historiska innehåll. Som ovan återgivits understryker Erll vikten av att uppmärksamma hur vårt historiemedvetande baseras på kommunikation via olika media som skapar gemensamma bilder av det förflutna.²⁴ Det var flera medier som utövade ett stort inflytande på den historiska teatern. I dagstidningarnas beskrivningar av de historiska pjäserna refererade man ofta till måleriet, och benämningar som *tidsbild*, *genrebild*, *tidsmålning* eller *levande taflor* var vanligt förekommande.²⁵ Historiemåleriet var uppskattat under 1800-talet och spreds i sin tur till en stor publik då målningarna reproducerades flitigt och användes som illustrationer läroböcker i historia. Det var också vanligt att bildkonstnärer fick i uppdrag att skapa tablåer och historiska scenografier till parader och utställningar. Redan i slutet av 1700-talet anpassades kostym och scenografi alltmer efter den tid och plats pjäsen skildrar och en kompetens kring stil- och kostymhistoria växte fram.²⁶ Kompetensen att skapa historiska iscensättningar fanns emellertid inte bara inom teatern utan man lånade idéer och personal även från andra visuella medier, som vaxkabinett, kulturhistoriska utställningar och konstmuseer.²⁷ Även om ambitionsnivån var hög behövde inte allt vara strikt historiskt korrekt på scen. Till exempel behövde inte material eller färgsättningar vara autentiska, i betydelsen äkta. Recensioner och scenanvisningar visar snarare på att målet var att skapa en iscensättning där summan av de olika delarna var tillräckligt övertygande.

Autenticitet i förhållande till det förflutna bygger vanligen på att man har tillgång till det äkta *materialet*, *platsen*, *personen* och *historien*. När man iscensätter historia på scen, i utställningar eller i historiska re-enactments är det emellertid vanligt att någon eller flera av dessa källor till autenticitet saknas. Känslan hos publiken av att något är autentiskt beror förvisso inte bara på tillgång till det äkta, utan skapas även av andra, mer svårfångade och upplevelsebaserade aspekter. Idén om en upplevelsebaserad och *performativ* autenticitet har sedan länge ut-

²⁴ Ibid., s. 389.

²⁵ Benämningar återfinns bland annat i följande texter: "Teater", *Åbo Tidningar*, 1857-05-15, nr 37 (tidsbild), "Theatern", *Finlands Allmänna Tidning*, 1857-01-16, nr 12 (genrebild), F-E. Literatur, *Upsalaposten* 1878-11-20 (tidsmålningen), "TEATER", *Aftonbladet* 1856-08-11 (levande taflor).

²⁶ Kenneth Macgowan & William Melnitz, *The Living Stage: a History of the World Theater* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1965), s. 337, 339.

²⁷ För en utförligare beskrivning av dessa medier, se Mark Sandberg, *Living Pictures, Missing Persons: Mannequins, Museums and Modernity* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2003), och för deras användning i en svensk kontext se: Anna-Maria Hällgren, *Skåda all världens uselhet: visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets populärkultur* (Möklinta: Gidlund, 2013).

forskas inom scenkonsten men från och med slutet av 1800-talet ser vi det även inom områden som stilrestaureringar och den upplevelsebaserade kulturturismen.²⁸ Det performativa elementet bygger på tanken att autenticitet kan uppfattas som föränderlig, kulturellt och historiskt betingad, snarare än essentiell.²⁹ Performativ autenticitet innebär även att man kan arbeta med olika källor som tillsammans bidrar till autenticitet, exempelvis materialitet, användning, känsla och design. Dessa källor utgör en verktygslåda som kan användas strategiskt och anpassas efter situationen, i det här fallet 1800-talspublikens förståelse och förväntningar. Att performativ autenticitet är processuell innebär att autenticitet inte nödvändigtvis behöver kopplas till "det äkta föremålet", en materiell autenticitet. Samtidigt strävar performativ autenticitet hela tiden efter att efterlikna en *indexikal* autenticitet, det äkta föremålet eller personen – eller vår idé om den.³⁰ Den indexikala autenticiteten är nämligen intimt kopplat till publikens förståelse eller rent av stereotyper. Exempelvis "vet" vi hur Bellman såg ut eller hur Gustaf III rörde sig. Men analyserar vi dagens bild av Bellman och Gustaf III blir det uppenbart hur tydligt den bilden präglats av 1800-talets iscensättningar, teaterpjäser som *På Gröna Lund*, liksom av en rad andra medier, inte minst litteratur och måleri. Den bild som skapas kan betraktas som ett transmedialt fenomen och fortfarande pågår en remediering som tenderar att förstärka och stabilisera det kulturella minnet av Bellman.

Hur arbetade pjäsförfattaren, regissören, dekoratören och skådespelarna för att skapa en upplevelse av historisk trovärdighet i uppsättningen av *På Gröna Lund*? En genomgång av svenska dagstidningar från 1856–1857 visar hur man använde sig av flera autenticitetsförstärkande grepp i marknadsföringen och i själva uppsättningen. Några av de mest framträdande var skådespelarnas porträttlikhet och förmåga att återge kända historiska personer, tidstypiska dikter, sånger och danser, tidsenlig rekvisita, och en för publiken välkänd historisk plats med tydlig koppling till Bellman. Därtill kan läggas von Numers personliga koppling till den gustavianska tiden. Tillsammans bidrog alla dessa grepp till att uppnå den tidsbild som eftersträvades, och som var nödvändig för att övertyga publiken. Vi skall nu

²⁸ För en analys av hur det gustavianska medierades genom historiska parader, stumfilm, historiska sällskap och inom kulturturism under perioden 1890–2000, se Hedvig Mårdh, *A Century of Swedish Gustavian Style. Art History, Cultural Heritage and Neoclassical Revivals from the 1890s to the 1990s.*, Ars Suetica : skrifter 24 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2017), kap. 5.

²⁹ Helen Silverman, "Heritage and Authenticity", i *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, red. av Emma Waterton & Steve Watson (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan 2015) s. 69. [Crossref](#).

³⁰ Britta Timm Knudsen & Anne Marit Waade (red.), *Re-investing Authenticity: Tourism, Place and Emotions* (Bristol: Channel View, 2010), s. 3.

titta närmare på några av de "autenticitetsförstärkande" aspekterna av pjäsen: den personliga kopplingen, porträttligheten, kostymen, de välkända melodierna och platsen.

Hedvig von Numers relation till det förflutna

På Gröna Lund blev genombrottet för författaren Hedvig von Numers (1830–1863), född Ehrenstam) och skulle följas av flera populära teaterpjäser där hon skildrar historiska karaktärer och händelser ur Sveriges historia. Hedvig Ehrenstam växte upp i Karlskrona i en litterärt intresserad familj. Hennes mor, Constance af Trolle (1798–1881), hade som ung varit anställd som sekreterare och lektris hos författaren och poeten Carl Gustaf af Leopold (1756–1829). Författaren och ämbetsmannen Magnus Jacob Crusenstolpe menade att Constance af Trolle i dagligt umgänge med Leopold "inandats doften av det gustavianska tidevarvets litterära bildning".³¹ Hedvig Ehrenstam flyttade från Karlskrona till Stockholm där hon blev del av kulturlivet kring August Blanchés och Crusenstolpes sällskapskrets.³² Den sistnämndes historiska roman *Morianen eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige* (1840–1844) gav viktig inspiration till *På Gröna Lund*. Hedvig von Ehrenstam flyttade till Finland och gifte sig 1858 med protokollsekreteraren i finska senaten Carl Johan Oscar von Numers (1814–1881). Hon fortsatte att skriva såväl pjäser som noveller, romaner och poesi. Efter en tids ohälsa, troligen tuberkulos, påbörjade hon 1863 en resa till Italien för att försöka återvinna sin hälsa men en storm och dåligt väder i början av resan gjorde att hennes krafter veknade.³³ När hon kom till resans första anhalt, Stockholm, avled hon.

von Numers personliga förhållande till det förflutna och hennes strävan att som författare på ett troget sätt återge den kan vi ana i flera av hennes andra verk. En sådan kommentar hittar vi i hennes pjäs *Ett äfventyr i Humlegården under Carl Israel Hallmans tid* (1859).³⁴ Pjäsen avslutas med en förklaring av vad teatern "bör och skall vara", vi får tänka oss att det är författarens åsikt som framförs: "ett bildande nöje, en skola för språket och sederna, en trogen bild af det förflutna,

³¹ Detta enligt Magnus Jacob Crusenstolpe. refererad i "Johan Fredrik Ehrenstam", se <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16708>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Ludvig Hammarskiöld. Med bidrag av Bengt Hildebrand), hämtad 2022-06-09.

³² "Lea, Ett minnesblad från Blanchés malmgård", *Nya Dagligt Allehanda* 1887-05-21; "Ur en gammal publicist anteckningar", *Skånska Aftonbladet*, 1882-12-09.

³³ "Dödsfall", *Helsingfors Tidningar*, 1863-09-30, nr 226.

³⁴ Under perioden 1773–1780 låg Svenska Theatern i Humlegården. En av de populäraste pjäsförfattarna var Carl Israel Hallman som skrev ett flertal parodier på mer kända pjäser. Att von Numers pjäs om Hallman sattes upp i just Humlegården bör ses som autenticitetsförstärkande.

som del (sic) närvarande lifvet, der man genom exempel lär sig att afsky lasten och älska dygden; ett ställe, der tanken höjes till det godas, skönas och sannas urbild..."³⁵ När von Numers lyfter fram föredömliga exempel ur det förflutna, handlar det inte i första hand om hjältar och kungar, utan om den vanliga människan. Romanen *Agatringen* (1864) är ett exempel på hur hon låter de undanskymda i historieskrivningen berätta sin historia. I romanen beskriver berättaren hur hon i sin ungdom lyssnat till berättelser från tant Catharina som levt "under Gustaf III:s lysande dagar". I sitt dunkla förmak med slitna möbler och prydnadsföremål sitter den åldriga kvinnan, Catharina, och agerar fiktivt "ögonvittne", möjligen med en verklig person som förebild.³⁶ Catharinas anteckningar från ungdomen övertas i romanen av berättaren som nu väljer att publicera dem. von Numers använder romanen för att reflektera över skillnaden mellan den gamla och nya tiden, där aristokratins tidevarv var på väg att försvinna och för att bytas mot "jemlikhetens tid". Den gustavianska tiden beskriver hon som orolig men glansrik: "[m]an ogillar mycket, ömkar sig öfver mycket, men man tjusas dock".³⁷ I och med att von Numers identitet blev känd kunde hennes personliga koppling till, och kunskap om, den gustavianska tiden bidra till pjäsernas historiska trovärdighet. För att själva iscensättningen skulle förmedla samma trovärdighet krävdes emellertid också porträttlikhet.

Porträttlikhet

Under 1800-talet och början av 1900-talet fyllde det historiska porträttmåleriet en viktig funktion som historiska dokument.³⁸ På samma sätt som vi idag kan tala om fotografier beskrevs porträtt som historiska vittnesbörd eller autentiska spår från det förflutna. Dessa historiska porträtt förväntades skådespelaren finna inspiration i och söka efterlikna.

Vi kan läsa hur skribenten i *Post- och inrikes tidningar* efter tillkännagivandet av 1856 års vinnarpjäsa hade höga förväntningar inför uppsättningen. Kostymerna tros bli "fullt trogna och tidsenliga", inte minst tack vare Herr Samuelssons dräkter och dekorationerna som skulle återge det inre av världshuset Gröna Lund.³⁹ Efter att pjäsen väl haft premiär den 9 augusti konstaterade emellertid recensenten "B-n" i samma tidning att om man "på stycket för större fodringar

³⁵ von Numers, *Ett äfventyr i Humlegården under Carl Israel Hallmans tid* (1859) s. 46–47.

³⁶ von Numers, *Agatringen* (Stockholm: Flodin, 1864), s. 1.

³⁷ *Ibid.*, s. 7.

³⁸ Charlotta Krispinsson, *Historiska porträtt som kunskapskälla: samlingar, arkiv och konsthistorie-skrivning* (diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2016).

³⁹ "Humlegårdsteatern", *Post- och inrikes tidningar*, 1856–07–10.

af komposition samt tids- och karaktersmålning, tillfredsställer det icke”. Möjligen infinner sig känslan av att ”se någon verklighet, gripen på bar gerning” i porträtteringen av Lidner. Men i herr Schwartz tolkning av Bellman saknades ”hvad som utgör hufvudvillkoret: frändskapen med den person som skulle framställas”. Tolkningen av Bellman saknade enligt B-n humor, illusion och natursanning i porträtten.⁴⁰ Även i *Aftonbladets* recension den 11 augusti, två dagar efter premiären, låg fokus för berömmet på den lyckade fysiska avporträtteringen, snarare än den ”inre” personligheten. Skribenten menar att av utifrån de porträtt och beskrivningar som finns av Bellman verkar det vara svårt att skapa en trognare framställning än den som Herr Schwartz gav.⁴¹ När pjäsen sattes upp på *Nya Teatern* (namnet på *Svenska teatern* 1875–1890) i Helsingfors skall publiken främst ha intresserat sig för ”bekanta personligheter ur svenska historien och literaturhistorien – Bellman och Lidner”, men kritikern menar att det tyvärr lämnades övrigt att önska i fråga om ”återgifvandet af tvänne så originella skaldeindividualiteter, som dessa äro. Hr Klingstedts organ hade ofta den vulgärt komiska skiftningen, som i Lidners roll var mindre på sin plats.”⁴² Dessa kommentarer speglar förväntningarna på att skådespelarna skulle fånga de historiska personligheternas inre karaktär som man tycker sig ha en ganska bestämd uppfattning om. Skådespelaren behövde inte bara se ut som en Bellman, han skulle även låta och röra sig som en Bellman.

Välkända melodier och sånger

När pjäsen återigen sattes upp 1857 kunde läsarna av *Åbo Underrättelser* läsa om en uppskattad pjäs med många musikaliska inslag.

Lifligt anslogs enhvar af det rent nationella i hela uppsättningen, folkdrägterna, folkmelodierna och sångerna af Bellman, den gamla karakteristiska menuetten och polskan m. m. Hr Ahlströms tonsättning har en icke så liten del i styckets framgång. Förträfflig effekt gjorde slutscenens gruppering: Bellman i skjortärmar med sin luta i handen, omgifwen af en beundrande folkhop, som wid hans improvisation nyss slutat en polska på «Gröna Lund», 1:sta maj på aftonen, — hela gruppen belyst af bengaliska eldar. Samtliga spelande ha framropats hwarje gång stycket här gifwits.⁴³

⁴⁰ B-n., *Post-och inrikes tidningar* 1856–08–11.

⁴¹ ”Teater”, *Aftonbladet*, 1856-08-11.

⁴² ”Nya Teatern”, *Helsingfors*, 1879-10-30, nr 252.

⁴³ ”Theater”, *Åbo Underrättelser*, 1857-05-22, nr 39.

Det ingick en stor mängd sånger i uppsättningen av *På Gröna Lund*, både nyskrivna sånger och välkända bellmanstycken som *Fredmans epistlar* no. 9 och 62.⁴⁴ Melodierna skulle bidra till tidsbilden då de var gamla och kända. Publiken hade dem enligt skribenten i *Post- och inrikes tidningar* dessutom i "friskt minne".⁴⁵ Musiken arrangerades av pianisten, organisten och kompositören J. N. Ahlström. Sångerna fick samtidigt en dramaturgisk funktion då de kommenterade handlingen och drev den framåt. Utöver sånger ingick rop, instrumentspel och andra ljud som bidrog till ett tänkt krogliv på Djurgården, fullt med folk som vill fira och lyssna på Bellman. Skalden själv sjöng och spelade luta, han trummade mot bordskanten och ackompanjerades av musiker. Rollkaraktären Olof Flöjtén spelade oboe. Bengt Lidner reciterade dikt, med stadig röst trots att han beskrivs som djupt onykter. Skådespelarna dansade till musiken, bland annat menuett och polka. Dansen tillsammans med den kroppshållning som tidstypiska kläder skapade en koreografi som bidrog till den historiska trovärdigheten.

Dräkter, dekorationer och världshuset Gröna Lund

Handlingen i pjäsen utspelar sig på Gröna Lunds världshus på Djurgården 1 maj, inget bestämt år. Djurgården besöktes flitigt av Bellman och skildras i flera av hans sånger. Platsen var dessutom tidigt intimt förknippat med bellmankulten som växte sig allt starkare under 1800-talet. Den 26 juli 1829 invigde man i närvaro av Bellmans hustru och son med körsång bellmansbysten vid Bellmansro på Djurgården.

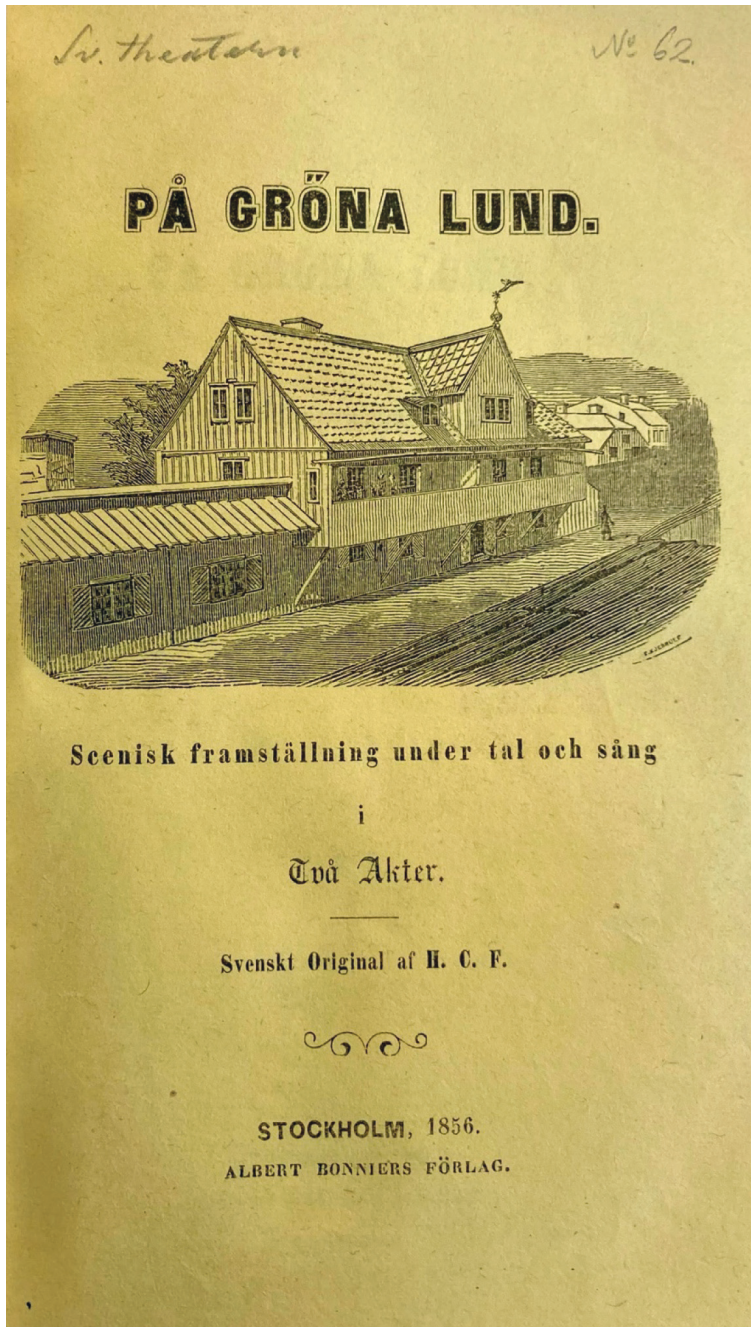
På omslaget till pjäsen ser vi "Bellmanhuset" som idag är del av nöjesparken Gröna Lund. Krogen uppfördes runt 1755 men om det är exakt samma byggnad som Bellman omnämner i *Fredmans epistlar* no. 62 *Angående sista Balen på Gröna Lund* är oklart. Episteln var emellertid styrande för scenografin när pjäsen sattes upp 1856. I recensionen i *Aftonbladet* kan vi läsa, "Både kammaren och salen framställas såsom slutna rum med målningar på tak och väggar i Hoffbrosstil, påminnande om Bellmans egen skildring af balsalen på Gröna Lund."⁴⁶

Troligen bedrevs själva världshusverksamheten i Mjölnergården i huset bredvid men under 1800-talet tilltog mytbildningen om att världshuset legat i just Bell-

⁴⁴ Fredmans epistel 9: "Käraste Bröder, Systrar och Vänner, och epistel 62: "Angående sista Balen på Gröna Lund"

⁴⁵ "Humlegårdsteatern", *Post- och Inrikes Tidningar*, 1856–07–10.

⁴⁶ Teater, *Aftonbladet*, 1856–08–11. Peter Lorens Hoffbro (1710–1759) var tapetmålare och kopparstickare i Stockholm och omnämns i Bellmans epistel. Målningarna kan ha gjorts av Hoffbro men troligare är att hans namn refererade till en viss stil, färgglada naiva bilder, vilka var populära i folklig grafik.

Kopplingen till värdshuset förstärks av illustrationen på omslaget till På Gröna Lund (1856). Foto: Hedvig Mårdh.

manhuset.⁴⁷ Byggnaden slutade användas som värdshus runt tidpunkten då pjäsen skrevs, men år 1897 under Stockholmsutställningen användes den igen som krog på initiativ av Jacob Schulteiz, som 1883 grundade nöjesparken Gröna lund. Byggnaden har fortsatt spela en viktig roll i historiebruket kopplat till Bellman och den gustavianska tiden. Här spelades det år 1908 in scener till en av de första svenska stumfilmerna, *Gustaf III och Bellman*.⁴⁸

Ambitionsnivån vad gäller kostym och rekvisita var hög på Humlegårdsteatern. Som tidigare nämnts var "B-n" i *Post- och inrikes tidningar* kritisk till porträttering av Bellman men hade mer till övers för den omsorg och kostnad Andersson lagt ned på dräkter och dekorationer – de utgjorde "fyllnaden i tidsbilden". Att det fanns en verklig historisk plats för både publiken och teatern att förhålla sig till, kan också ha ökat kraven.

Uti de med berömvärd omsorg och mycken kostnad anordnade drägterna, dekorationerna och attributerna erbjödes åskådaren lockande ögonfägnad och häruti har vi fyllnaden i tidsbilden. Det hela gör hr Andersson verklig heder och vi önska honom all framgång af detta företag, hvarmed han gjort sig alla förbundna, hvilka nitälska för inhemsk dramatik och gerna se dyrbara fosterländska minnen återuppkallade.⁴⁹

I pjäsen ger von Numers korta scenangivelser. För den första scenen i *På Gröna Lund* anges att rummet skall möbleras enligt följande "Rummets möblering enligt tidens sed, gammalmodiga stolar och skänkar med bjertmåladt porslin."⁵⁰ För dekorationerna, det vi idag ofta refererar till som scenografin, ansvarade den uppskattade dekorationsmålaren C. Cadovius, verksam vid Mindre Teatern. Tidningen *Friskytten* menade att teaterdirektör Oscar Andersson mycket medvetet hade annonserat på synlig plats i tidningarna efter "att få köpa en tidsenlig 'luta'" och "brännvinsflaskor med Gustaf d. tredje namnschiffer."⁵¹ Allt, menade man, med syftet att fräckt puffa för sin pjäs och att "dagligen inplugga i publikens sinnen den stundande märkvärdiga tilldragelsen, att ett *prisbelönt* svenskt originalstycke med *verkliga* brännvinsflaskor från Gustafs dagar, – inga efterapade, – skulle komma

⁴⁷ Riksantikvarieämbetet, Bebyggelseregistret "Bellmanhuset", <https://bebyggelseregistret.raa.se/>, hämtad: 2023-12-19. Huset är byggnadsminne sedan 1935. Det ägs av Statens fastighetsverk sedan 1991 och hyrs ut till nöjesparken Gröna lund.

⁴⁸ Det finns många likheter mellan *På Gröna Lund* och *Gustaf III och Bellman* (1908). För en fördjupad diskussion av stumfilmen med gustavianskt tema se Hedvig Mårdh, "Authenticity on the silver screen. The making of three Gustavian silent films", *Sjuttonhundratals* 16 (2019): 18-43.

⁴⁹ B-n., *Post- och Inrikes Tidningar* 1856-08-11.

⁵⁰ von Numers 1858, u.n.

⁵¹ "Vattenhaltiga bref till lilla Wicke Wire i Vattlösa. Från Brodern *Tumme Tott.*", *Friskytten*, 1856-08-20.

att gå öfver Humlegårdstheaterns svigtande tiljor.”⁵² Att Andersson var duktig på att marknadsföra sina pjäser råder det inget tvivel om och skulle hans strategier varit så avancerade som det framhålls i *Friskyttan* är det intressant att just äktheten i scenografin skulle vara ett av sätten att ”puffa” för pjäsen.

Att knyta an till en specifik plats, känd av stockholmspubliken, var säkerligen ett effektivt sätt att förankra pjäsen i en historisk kontext. Samtidigt kunde det vara ett riskabelt tilltag då en stor del av publiken mycket väl kunde jämföra den miljö som visades på scenen med originalet. Den tydliga kopplingen till en historisk plats använder von Numers i *Ett äfventyr i Humlegården under Carl Israel Hallmans tid* (1859) samt i romanen *Andeskådaren* (1863). I romanen beskriver hon Kina slott på Drottningholm. Hon beskriver hur konungaparet vistas på ”China, Lovisa Ulrikas helgjutna danelse, som ännu i dag väcker ett rättvist intresse hos den besökande.”⁵³ von Numers bryter här tillfälligt med den historiska berättelsen och beskriver istället sin egen samtid och besökarna till Drottningholm och deras upplevelse av utflykten till Kina slott. ”Öde och öfvergifven ligger numera den snillrika drottningen skapelse, hvars portar då och då öppnas för de resande.”⁵⁴ Detta tillfälligt illusionsbrytande grepp var vanligt och ger en inblick i 1800-talsmänniskans förhållande till och förförståelse av en historisk plats.

II. Det kulturella minnet och den politiska historien

Även om von Numers humoristiska pjäs inte direkt behandlar den politiska utvecklingen i Sverige hade verket tydliga politiska undertoner. I det här avsnittet placeras verket i ett intermedialt sammanhang genom att visa hur pjäsen förhåller sig till andra samtida historiska framställningar. Det gäller i första hand läroböcker och översikter av den gustavianska perioden, men också ett par relevanta samtida teaterpjäser.⁵⁵ Verkets politiska dimension framträder tydligare när det studeras vid sidan av andra dominerande berättelser om perioden. En bidragande orsak till detta kan vara den alltmer intensiva diskussionen om den svenska ståndsrepresentationen, som slutligen avskaffades 1866. Detta aktualiserade politiska reformer

⁵² Ibid.

⁵³ Hedvig von Numers, *Andeskådaren*, (Flodin. Stockholm. 1863), s. 26. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb3400046-faksimil>

⁵⁴ Ibid., s. 27.

⁵⁵ Sammanlagt har ett tiotal inflytelserika historiska framställningar granskats mellan 1830–1870. Dessa har valts ut med hjälp av Ulf Sundberg, *Utkast till svenska historieverk: Ericus Olai – 2008* (Kristinehamn: Ancile design, 2014); *Kommissionen för behandling af åtskilliga till undervisningen i historia och geografi inom elementarläroverken hörande frågor; Underdånigt betänkande* (Stockholm Norstedt, 1968); Gustaf Edvard Klemming, *Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875: bibliografi* (Stockholm: Norstedt, 1863–1879).

från den gustavianska perioden.⁵⁶ De svenska teaterscenerna hade vid denna tid betydande inslag av historiska teman på repertoarerna.⁵⁷ Teatern tillskrevs didaktiska och ideologiska syften, även bland historiskt orienterade författare som inte ägnade sig åt dramatik. Läromedelsförfattaren Karl Eduard Kindblom menade till exempel att teaterscenen skulle göra konst tillgänglig för massorna, och på så vis bidra till bättre smak, böjelser och tankesätt, samt ”förherrliga nationens minnen och elda dess nationalkänslor.”⁵⁸ Teaterns didaktiska funktion gör det relevant att studera den i ett vidare intermedialt sammanhang med andra läroböcker och översikter av den gustavianska perioden.

Historiker under 1800-talets första hälft hade en i huvudsak positiv syn på Gustaf III:s politiska gärningar, särskilt statskuppen 1772. Till viss del svarar detta mot en konservativ tendens bland historiker; tolkningarna innehöll ofta en negativ syn på frihetstidens svaga kungamakt.⁵⁹ Detta har beskrivits i termer av en dominerande statsnationalistisk och statsidealisk berättelse som hämtade inspiration hos Erik Gustaf Geijer och kom att sätta en stark prägel på såväl forskning som läroböcker i historia.⁶⁰ Den hade också ett starkt fotfäste inom kulturlivet, inte minst inom Svenska Akademien, genom bland andra Esaias Tegnér som i olika sammanhang hyllar både Gustaf III som statsman och det estetiskt tilldragande i perioden.⁶¹ Det mest kända uttrycket för denna Tegnér's hållning kommer fram i minnesdikten ”Sång den 5 april 1836“, med den ofta citerade strofen ”Där låg ett skimmer över Gustafs dagar ...“. Enligt detta synsätt hade Gustaf III räddat nationen från frihetstidens politiska förfall. Denna berättelse hade en stark förankring i 1800-talets minneskultur och traderades i såväl läroböcker som allmänna översikter över svensk historia både decennierna före och efter von Numers pjäs.⁶² Särskilt läseböckerna betonade hjältedåd och en mer levande gestaltning då berättelserna enligt rådande pedagogis-

⁵⁶ Georg Landberg, *Gustaf III inför eftervärlden* (Stockholm: Proprius, 1968), s. 43.

⁵⁷ Förteckningar över den dramatiska litteraturen under 1850-talet i Sverige att det fanns ett stort intresse för historiska teman och personligheter, särskilt stormaktstidens kungar. Se Klemming (1863–1879).

⁵⁸ Karl Eduard Kindblad, *Teater-frågan. Skall Sverige fortfarande ega en kunglig teater, en national-teater?* (Stockholm: N. Marcus, 1856), s. 5.

⁵⁹ Erik Bodensten, ”Korruption, utländsk påverkan och frihetstidens styrelseskick: En politisk historia”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 123:2 (2021): 335–364.

⁶⁰ Daniel Andersson, *Berättelser om 1700-talet: frihetstiden och Gustaf III:s regeringstid i svensk historiekultur från 1870-tal till 1990-tal* (Umeå: Umeå universitet, 2023).

⁶¹ Landberg (1968), s. 31.

⁶² Se till exempel, Karl Eduard Kindblad, *Fäderneslandets häfder skildrade i enkla berättelser: en läsebok för medborgare af alla stånd. Med porträtter af alla svenska regenter från och med Gustaf I* (Stockholm, 1860); Henrik Leopold Melander, *Lärobok i nyare tidens historie* (Helsingfors, 1868); Clas Theodor Odhner, *Lärobok i Sveriges, Norges och Danmarks historia: för skolans högre klasser* (Stockholm: Norstedts, 1869).

ka synsätt tänktes väcka ungdomars känslomässiga engagemang.⁶³ I ovannämnde Kindbloms läsebok hyllades till exempel Gustaf III för att ha efterlämnat ett ordnat, lyckligt rike i ett blomstrande tillstånd med återvunnet politiskt anseende.⁶⁴ När den starka kungamakten lyftes fram som ett slags föredöme får de historiska framställningarna en tydlig politisk laddning i 1800-talets samhällsutveckling mot ökad parlamentarism och liberala reformer som i grunden försvagade just kungamakten. Den bild av Gustaf III som fredligt försonar ett splittrat rike är också användbar för von Numers när kungen ingriper förklädd som en försonande välgörare i pjäsens intriger. Under mitten av 1800-talet överensstämmer denna roll väl med hur populära översiktsverk lyfte fram kungen.

Samtidigt fanns det även bland konservativa historiker under 1800-talets första hälft exempel på populära framställningar där motsättningar och nyanser fick utrymme i berättelser om den gustavianska tiden. Till viss del kan detta tillskrivas en generationsväxling bland historiskt orienterade författare. Generationsväxlingar tenderar att underlätta historisering och en mer mångfacetterad förståelse av händelser i förflutna.⁶⁵ Under denna tid var det inte ovanligt att positivt skildra kungen som gjorde statskupp för att ena landet och samtidigt kritiskt bedöma den våghalsiga utrikespolitiken under 1780-talet och framåt. En viktig historisk framställning med betydande inflytande på det kulturella minnet var den populära och produktive prästen och författaren Gustaf Henrik Mellins översikt *Fäderneslandets historia för fruntimmer* som utkom i fem upplagor mellan 1836 och 1859. Mellin tillhörde de svenska författare som under 1800-talets första hälft tagit intryck av Walter Scott och i patriotisk anda förlagt sina romaner till en förfluten tid vars nationella dygder skulle inspirera samtiden.⁶⁶ Tanken med boken var att presentera det förflutna på ett sätt som särskilt skulle tilltala kvinnor; i praktiken innebar detta att drottningar presenterades mer utförligt än brukligt. I övrigt färgas Mellins lärobok av samma ideologiska hållning och han lyfter också positivt fram hur Gustaf III fredligt enar landet genom statskuppen. Däremot är Mellin mer kritisk till kungens politiska ambitioner under senare delen av regentskapet och skildrar relativt utförligt dessa sidor.⁶⁷ Även författare som bidrog till det nationalistiska

⁶³ För en diskussion om lärobok och läsebok under 1860-talet, se *Kommissionen för behandling af åtskilliga till undervisningen i historia och geografi inom elementarläroverken hörande frågor* (1968).

⁶⁴ Kindblad (1860), s. 393.

⁶⁵ Rösen, kap. 7. Aleida Assmann, & Linda Shortt, L. (red.). *Memory and Political Change* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012). [Crossref](#).

⁶⁶ Hans O Granlid, *Då som nu: historiska romaner i översikt och analys* (Stockholm: Natur och kultur, 1964) s. 46. Se även Erik Lindström, *Walter Scott och den historiska romanen och novellen i Sverige intill 1850* (Göteborg: Göteborgs högskola, 1925).

⁶⁷ Gustaf Henrik Mellin, *Fäderneslandets historia för fruntimmer* (Stockholm: Looström, 1852).

och statsidealistiska perspektivet på 1700-talet kunde alltså förhålla sig kritiska till Gustaf III:s person och maktutövning. Ett annat exempel är den populära läromedelsförfattaren Jacob Ekelund, som diskuterade både styrkor och svagheter hos kungen i den populära översikten *Anteckningar i fäderneslandets häfder för unga och gamla i synnerhet bland allmogen*. Men medan von Numers framhäver en bild av kungen som stod nära folkets intresse, beskriver Ekelund kungens karaktär beskrivs som nöjes- och maktlysten. Ekelund lyfter särskilt fram de tidiga politiska reformerna under 1770-talet i positiva ordalag men anmärker på att karaktärsfel som maktbegär, lättsinnighet och slösaktighet hindrade honom att bli en stor konung.⁶⁸ Andra historiska författare gick ännu längre och diskuterade även statskuppen 1772 på ett kritiskt sätt. Bara två år efter von Numers pjäs skildrades statskuppen 1772 på Kongl. Theatern i pjäsen *Ett år af Gustaf III:s regering*.⁶⁹ Även denna pjäs visar upp en mer mångfacetterad bild av den gustavianska perioden. Bilden av statskuppen avviker från den dominerande statsnationalistiska och rojalistiska perspektivet på händelserna 1772. I dramat framträder en både intelligent och maktlysten kung som inte tvekar att använda mutor för att bekämpa korrruptionen i samband med statskuppen, vilket är långt ifrån den rättrådige fadersgestalten i von Numers pjäs som spelar en medlande och försonande roll. Det är särskilt intressant att denna gestaltning av statskuppen presenteras på Kongl. Theatern, med tanke på scenens starka koppling till den gustavianska tiden.

Mot mitten av 1800-talet förlorade de aktörer som var involverade i de politiska fraktionsstriderna under den gustavianska tiden sitt inflytande över periodens eftermäle. Det gav utrymme för fler tolkningar som innehåller mer motsättningar och mer sammansatta omdömen om perioden. I viss utsträckning speglar detta också ett ökat inflytande från liberalismen bland historiskt orienterade författare och början på en vetenskaplig nyorientering av historieämnet som självständig akademisk disciplin.⁷⁰ Sådana politiska nyanser har ingen plats i von Numers humoristiska pjäs vars handling inte förflyttar sig i tid.

Det går att tidsbestämma intrigen till strax efter 1782 då Elis Schröderheim blev utnämnd till statssekreterare. Ändå finns ingen kritik mot kungens mer våghalsiga styre under de sista tio åren, vilket vid denna tid hade artikulerats hos

⁶⁸ Jacob Ekelund, *Anteckningar i fäderneslandets häfder för unga och gamla i synnerhet bland allmogen; af en gammal vän af historien.: Med teckningar af alla Wasa-regenternas bröstbilder. Ett sällskap till almanachan* (Stockholm: Hjerta, 1836).

⁶⁹ Pjäsen byggde på ett havererat samarbete mellan den tyskbördige bokförläggare Philipp Meyer och den liberale journalisten Nils Arfwidsson, den sistnämnde tog åt sig äran av att ha skrivit pjäsen även om den ursprungliga versionen var författat av Meyer. Pjäsen fick ett negativt mottagande i pressen och slutades spela efter sju föreställningar, se förordet i Nils Arfwidsson, *Ett år af Gustaf III:s regering: historiskt skådespel i 5 akter* (Stockholm: Riis, 1862).

⁷⁰ Landberg, s. 42.

bland andra ovannämnda Mellin och Ekelund. Att von Numers låter kungen, tillsammans med sin statssekreterare, träda in i en enkel världshusmiljö och osjälviskt ta sig an enskilda individers dilemman visar snarare hur pjäsen anknyter till den återkommande föreställningen om Gustaf III som folkets och nationens samlade kraft. Schröderheim tillhörde Svenska Akademiens första medlemmar – en institution som spelat en betydande roll för den gustavianska periodens eftermäle – och odlade en livslångs vänskap med Bellman.⁷¹ Detta kan ha motiverat von Numers att introducera honom i denna komedi. Det historiska utsnittet präglas av en harmonisk relation mellan den politiska makten och folket, långt bort från adelsväldets och ståndssamhällets hierarkiska samhälle. När kungen placeras in i en världshusmiljö skapas en motbild till bilden av tjugarkungen som med sin förfinade nimbus står långt från vanligt folk. Följdriktigt framhävs Gustaf III:s stöd till Bellman.⁷² Bellman hade vid denna tid en stark ställning inom borgerligheten, men uppskattades också i det breda folkskiktet där visorna spridits ända sedan skaldens levnad.⁷³ Även om von Numers pjäs anknyter till 1800-talets nostalgi över perioden, nära förknippad med Bellmankulten, får periodens vitterhet en folkligare inramning som passade in i den borgerliga offentlighet där pjäsen gjorde succé.

III. Pjäsen och komeditraditionen

För en undersökning av det kulturella minnet i en konstnärlig produktion måste man ägna särskild uppmärksamhet åt dess *intramediala* aspekter, det vill säga hur det förhåller sig till liknande representationer inom dess eget medium. På ett allmänt plan betonar Astrid Erll och Ann Rigney att skildringen av historiska händelser oundvikligen ges sin gestalt av det rådande medielandskapet. Detta torde vara särskilt tydligt i ett traditionsmedvetet medium som skönlitteraturen, och i synnerhet i dess mer populära former, i vilka nedärvda genredrag och ständigt återbrukade motiv borgar för framgång hos publiken. Den intramediala aspekten berör därför inte enbart eller primärt relationen mellan *På Gröna Lund* och dramatiken i dess omedelbara samtid, utan snarare dess bruk av traderade formler och för diktarten typiska inslag. Här finner vi lättast de ”cognitive schemata and patterns of representation”⁷⁴ som styr historiska händelsers pre- och remediering.⁷⁵

⁷¹ Burman, s. 261.

⁷² von Numers (1856), s. 49.

⁷³ Stenström, s. 14.

⁷⁴ Erll & Rigney (2009), s. 8.

⁷⁵ För ett besläktat litteraturvetenskapligt synsätt, se Ilya Kliger & Boris Maslov (red.), *Persistent Forms. Explorations in Historical Poetics* (New York: Fordham University Press, 2016).

När man diskuterar den historiska dramatiken under svenskt 1800-tal behandlar man vanligen det upphöjda kungadramat. Denna serie av texter, med huvudsaklig inspiration från Shakespeare och Schiller, kom att bli seklets kanske främsta sätt att gestalta svensk historia. Från de första exemplen på 1840-talet kom genren att anta alltmer fasta former och behålla sin vitalitet ända fram till Strindbergs kungapjäser runt sekelskiftet. Hedvig von Numers "lustspel i fosterländsk anda" är en produkt av samma historiska intresse, men ligger avgjort vid sidan av dessa storvulna produktioner. I *På Gröna Lund* har vi inte att göra med en högstämnd behandling av någon avgörande händelse i nationens historia utan med en anspråklös komedi, av den ganska låga och folkliga typen, men kanske just därför med desto djupare litteraturhistoriska rötter. Komedin är en av de mest stabila genrererna. Den omarbetar ständigt gamla typsituationer, dramatiska strukturer och karaktärer. Populära former som Hollywoodkomedier eller folklustspel använder i hög grad byggstenar som skulle känts igen av de grekiska och romerska underhållarna. Samtidigt är komedin i högre grad än dess konventionella motsats, tragedin, beroende av lokala och tidsspecifika sammanhang och allusioner: humor har svårare att röra sig över historiska såväl som kulturella gränser.⁷⁶ Slagkraften hos en komedi kan ur denna synvinkel beskrivas som resultatet av en samverkan mellan två historiska rytmer. Vi har att göra med dels den långsamma evolutionen av konstnärliga grepp, dels den betydligt mer tidsbundna mentala horisonten hos teaterpubliken: vad den kunde förväntas känna igen i termer av anspelningar på samtida eller historiska förhållanden. Till dessa två tidsdimensioner kan vi lägga en tredje, som har att göra med att de händelser som skildras tänks tilldra sig mer än ett halvsekel tidigare. Vi får på så vis en tredelad struktur, där två typer av minne (genrens minne och minnet av den förflutna tid som framställs) kan ställas mot den samtida kontexten.

Medan många av de genremässiga elementen är högst allmänna och utan betydelse, finns det några inslag som blir särskilt intressant för frågan om kulturellt minne. För det första kan man peka på sättet att använda den kungliga makten för att åstadkomma pjäsens upplösning. Arvid Stålhane menar att det kom att höra till de stående ingredienserna i 1800-talets Bellmanpjäser att ta upp dennes "permanent dåliga ekonomi" och att visa hur "skalden, nästan fången i de grymma kanslibetjänarnas klor, räddas av den som Deus ex machina uppträdande kungen-solkonungen".⁷⁷ Som Stålhane ordval antyder har detta grepp inspirerades av det franska 1600-talets dramatik. Mer specifikt utgör upplösningen på Molières *Tartuffe*, där kungen ingriper och återställer ordningen i Orgons hushåll,

⁷⁶ Jfr. Franco Morettis reflektioner över hindren för den globala spridningen av komedifilmer i "Planet Hollywood", i hans *Distant Reading* (London: Verso, 2013), s. 97–106, här s. 98f.

⁷⁷ Stålhane, s. 157. Utifrån ett än större material slår Johan Stenström fast att den givmilde monarken utgör ett standardinslag i dessa pjäser. Se Stenström (2009), s. 211.

en förebild. I Molières fall handlar det i hög grad om att pjäsens trådar börjat spreta åt så många håll att bara ett ingripande av en makt större än den någon av pjäsens huvudpersoner förfogar över kan lösa härvan. En liknande funktion har greppet i von Numers pjäs.

I *Tartuffe* äger detta rum genom att en polisman verkställer kungens beslut. I *På Gröna Lund* ser vi däremot hur Gustaf III i förklädnad rör sig i pjäsens miljöer och utgör en integrerad del av handlingen. Johan Stenström påpekar att detta inslag var vanligt i Bellmanpjäserna och förklarar det med att Stockholm var en liten stad på 1800-talet. För den publik som såg en pjäs som denna tedde det sig rätt naturligt att kunna skymta kungen ”på stan”.⁷⁸ Så var det säkert. Samtidigt kan detta knappast förklara liknande inslag i Eugène Scribes och Aubers opera *Gustave III, ou le bal masqué* (1833) eller senare i Giuseppe Verdis *Maskeradbalen* (1859). Man kan istället anta att samtliga dessa gör bruk av ett mer fundamentalt motiv – ”den förklädde konungen” – som påträffas i åtskilliga kulturkretsars folklore och finns representerat med många exempel i konstnärlig litteratur.⁷⁹ Detta eminent teatrala motiv ges här en ny energi genom att kombineras med ett sätt att lösa intrighärvan som ärvts från Molière.

Dessa formella drag kan tillåta oss att koppla samman det minne som ligger latent i de litterära föregångarna med det kulturella minne som pjäsen söker att vidmakthålla, och med de mer konjunkturbundna värderingar som läses in i detsamma. De konstnärliga greppen är i sig rika på sociopolitiska implikationer. Kungens roll som återställare av ordningen återspeglar på ett tämligen uppenbart sätt den absoluta statens hierarki. Men då en sådan kungamakt med nödvändighet måste bli distanserad och verka genom ombud, uppstår frågan hur den har möjlighet att göra rätt: att belöna förtjänsten och straffa brottet varhelst de påträffas. I *På Gröna Lund* mildras denna distans med hjälp av förklädnadsmotivet, som tycks utveckla några av de betydelsemöjligheter det haft i äldre, mer folkloristiska varianter. En viktig aspekt av dessa berättelser är nämligen att kungen genom att ”wallraffa” ges en möjlighet att granska undersåtarnas vandel utan att de vet att de är betraktade. Sådana sägner var legio. Om Ivan den förskräcklige berättas

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Elizabeth Walsh, “The King in Disguise”, *Folklore* 86:1 (1975): 3–24. [Crossref](#). Jfr. Stith-Thompson Motif-Index of Folk Literature, K1812 “King in Disguise”. För dess senare variant som inslag i den populärkulturella bilden av den ”undre världen”, se Dominique Kalifa, *Le Bas-fonde. Histoire d'une imaginaire* (Paris: Seuil, 2012), s. 171–202. Kända skriftliga exempel på motivet finns i flera av berättelserna om Harun al-Rashid i Tusen och en natt. För motivets användning i renässansteatern och dess förhistoria, se Victor O. Freeburg, *Disguise Plots in Elizabethan Drama* (New York: Columbia University Press, 1915), särskilt s. 31–60; för en aktuell behandling, se Kevin A. Quarmby, *The Disguised Ruler in Shakespeare and his Contemporaries* (Abingdon: Routledge, 2016). [Crossref](#).

att han under förklädnad sällat sig till ett rövarband som visar sin kungatrohet genom att råna illojala bojarer snarare än statsmakten, och därefter av honom belönats.⁸⁰ Den svenska historieskrivningen var påverkad av sådana föreställningar även i Hedvig von Numers samtid. Legenderna om hur Karl XI i skepnad av "gråkappan" avlagt inkognitobesök på skilda ställen i riket för att bedöma de underlydandes vandel betraktades som historisk sanning.⁸¹

I *På Gröna Lund* figurerar Gustaf III som den räddande makt som löser upp intrigens härva, men också i rollen av en folkets övervakare. Uppmärksamheten riktar sig dock här inte, som i legenderna om Karl XI, mot ämbetsmännens sätt att sköta sitt arbete. Snarare har det på ett betecknande sätt kommit att handla om Gustafs mecenatskap. Vi möter Gustaf III första gången precis då Bellman framför sin vanvördiga sång om "Stormogulen" (Fredmans epistlar 22, "Til the nybyggare på Gröna Lund"):

KONUNGEN (till Schröderheim).

Är det alltid på thronernas bekostnad, han muntrar sin allmänhet?

SCHRÖDERHEIM.

Beware Gud! visst inte. Stycket var mindre väl valt för att ingifva Ers Majestät välvilliga tankar om min mans loyauté.

KONUNGEN.

Nåväl, jag vill då uppskjuta min dom om den saken.

SCHRÖDERHEIM.

Vågar jag fråga hur Ers Majestät annars fann sången och sångaren?

KONUNGEN.

Det är, foi d'gentil homme något att göra af den der...Jag måste göra hans bekantskap.

SCHRÖDERHEIM.

Jag tackar å hans vägnar med lifligaste glädje och djupaste erkänsla!

KONUNGEN.

Det ligger något i hans målningar – huru vidunderliga de än äro – som träffa hjertat. Vi måste tänka på att göra något för honom, någon lämplig uppmuntran...Han är ju fattig?

⁸⁰ Denna sägen återges som historisk sanning i Samuel Collins, *The Present State of Russia, in a Letter to a Friend at London* (London, 1671) (första tryckning 1667), s. 52f.

⁸¹ Se t ex den inflytelserika skildringen i Arvid August Afzelius, *Svenska folkets sago-häfder. X. Karla-Sagan. II: 2* (Stockholm: Zacharias Haeggström, 1866), s. 121ff.

SCHRÖDERHEIM.

Ja, Gud nås! Det är skaldens vanliga lott.

KONUNGEN.

Vi skola tänka på något bröd för honom, något som likväl icke drager honom från hans poesi...Man skall ej spänna Pegasus för plogen...Låt skalden sjunga, och så, endast så, gagnar han bäst sitt fosterland.

SCHRÖDERHEIM.

Hvad Sveriges skalder äro lycklige...De äro lyckligare än Roms, de behöfde en Mæcenas till förespråkare, vår Augustus ser allting sjelf med egna ögon, känner med eget hjerta och beslutar med opåmindt ädelmod.⁸²

Schröderheim tycks visserligen i pjäsen agera som ”förespråkare”, men i så fall genom att föra in den förklädde konungen i den folkliga miljön och där låta honom själv uppleva spektaklet. Det antyds att en sådan glimt av den äkta Bellman hade varit omöjlig att få på annat sätt. Ögonblicket innan sången ska ta sin början hör man några kroggästers ordväxling, och den ene anser att ”han sjunger för hvem som helst här ute på Djurgården, men förnäma – säga de – få be honom mycket, och få ändå inte höra en ton...”.⁸³

I detta har vi en uppenbar analogi till de äldre användningarna av motivet med den förklädde kungen, vilka ofta utvinnet poänger ur den frimodighet som undersåtarna kan visa när de inte vet att de är betraktade (samtidigt som de visar tillbörlig underdånighet när gästen visar sin riktiga identitet). Dessa legender innebär typiskt sett att kungen lämnar sin domän för att stiga in i en annan – han kan exempelvis anlända som gäst och be om husrum hos det enkla folket, överraskas över hur väl han blir bemött och sedan i efterhand rikligt belöna dem.⁸⁴ Övergången mellan två domäner möjliggörs här av krogmiljön, i vilken kungen kan bevittna folkets förmåga att glädjas och sjunga i frihet. Det är också här han kan övertygas om folkets verkliga kärlek. Till en början dömer han strängt karaktären hos den druckne Bengt Lidner, men när denne sedan läser en dikt visar den sig utgöra en oväntad kungahyllning. Utöver den allmänna bilden av Gustaf

⁸² [Hedvig von Numers] *På Gröna Lund. Scenisk framställning under tal och sång i två akter. Svenskt original av H.C.F.* (Stockholm: Bonniers, 1856) s. 48–50. Den sista repliken har ordagrant plockats ur Magnus Jacob Crusenstolpes *Morianen, eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige Tidssbilder; tecknade på fästningen. Andra delen* (Stockholm: L.J. Hjerta, 1840), s. 63. Förtydligandet av analogin Gustaf–Augustus kommer även fram i Carl von Friesens *Kellgren och Horatius. Bilder från tvänne augusteiska tidevarf: en föreläsning* (Stockholm: P.A. Norstedts och söner, 1870), s. 15: ”han var ej blott Augustus, utan förenade i samma person äfven Mæcenas [sic]. Han ej blott gynnade skalderna, utan förstod och älskade dem äfven.”

⁸³ von Numers (1856), s. 46.

⁸⁴ Walsh (1975), s. 8–10.

som rikets försonare, vilket återspeglas i hans funktion i intrigen, kan vi här se en lösning på ett mer specifikt problem i 1800-talets värdering av den gustavianska kulturen. Gustaf kan på detta sätt äreräddas som mecenat, och man kan på så vis undgå den kritik som från liberalt håll alltmer började riktas mot den äldre typen av uppifrån kommenderad kultur. I ett inlägg från 1852 skriver kritikern och estetikprofessorn Bernhard Elis Malmström:

Sanningen att säga, ser man rätt väl på den Augustiska vitterheten, på vitterheten af "le siècle de Louis XIV", på den Gustavianska poesien, såvida den är uttryckligen Gustaviansk, liksom all "protegerad" konst – man ser på denna vitterhet, att det icke är friheten, icke är det nationella medvetandet af andelig värdighet och kraft, som uppdrifvit dess praktfulla blomma. Det är med den, som med allt som despotismens hand berör: den aftynar snart och förvissnar.⁸⁵

Malmström sysslar här med att utvärdera villkoren för kulturell blomstring, och han går längre än de flesta i historisk schematisering: den gustavianska tiden blir bara en i raden av ofria kulturer, vars konst blir därefter.⁸⁶ Få liberala litteraturhistoriker var lika radikala. Ofta försökte man modifiera bilden av en uppifrån administrerad litteratur genom att exempelvis peka på Gustafs eget intresse för de sköna konsterna, att han, just som i *På Gröna Lund*, med sin personliga konstnärliga läggning inte är i behov av någon mellanhand.⁸⁷ Bruket av det urgamla motivet kring den förklädda kungen, i kombination med deus ex machina-greppet, kan ur denna synvinkel ses som ett sätt att mildra den potentiella motsägelsen mellan det folkliga och det furstliga i bilden av Gustaf III och hans tidevarv.

Avslutande diskussion

För att bättre ringa in det ögonblick i det kulturella minnets formering som vi velat undersöka genom *På Gröna Lund*, kan vi lämna den mer omedelbara kontexten och följa pjäsens öde under resten av århundradet. *På Gröna Lund* blev nämligen "genom sin populära musik och välbekanta typer länge [...] ett repertoirstycke på

⁸⁵ Bernhard Elis Malmström, "Är vår tid poetisk?", i *Tidskrift för litteratur* (1852), s. 193–212, här s. 204, omtryckt i *Samlade skrifter* vol. 7 (Örebro: Abr. Bohlin, 1868), s. 353–370

⁸⁶ Jfr. Malmströms bedömning av "Ludvig XIV:s tidevarf" i *Samlade skrifter* vol. 8 (Örebro: Abr. Bohlin, 1869), s. 257–282.

⁸⁷ Jfr. von Friesen (1870), s. 15f: "Hela hemligheten var, att konungen sjelf var skald, ett snille af första ordningen, med en omedelbarhet och en ingifvelse, som troligen endast i detta fall framträdte på en tron. Och derföre måste hans tidevarv blifva ett Augustiskt. Omkring honom uppspirade skalderna lika naturligt som goda frukter ur en gynnsam jordmån."

svenska teatern”.⁸⁸ Pjäsen spelades på teatrar i både Sverige och Finland otaliga gånger 1856–1903. Nya Teatern i Stockholm satte upp den 1879, i samband med det såldes också pjäsen i tryck. När pjäsen *På Gröna Lund* sattes upp på Malmö Teater 1883 konstaterade skribenten att vid den här tidpunkten var alla utom en av originalskådespelarna döda. Pjäsen berömdes vidare för ”den enkla, men täcka och för sin intressanta tidsfärg mycket anslående, sceniska framställningen af några Bellmans-situationer” alldeles nya dräkter och av Grabow målad dekoration ”som fullt troget återgifver källarsalens på Gröna lund utseende efter taflor från Bellmans tid.”⁸⁹ När *På Gröna Lund* sattes upp på Dramaten till julen 1901 förundrade sig kritikern i *Socialdemokraten* över att teatern valt stycket – ”hvarför det vet endast gud och direktionen!”, men kan samtidigt konstatera att publiken var talrik och ”rik på bifall”.⁹⁰ *Dagens Nyheter* menar att stycket är naivt och föråldrat men att goda skådespelar- och sångarinsatser kan rättfärdiga uppsättningen.⁹¹ Vid denna tidpunkt kunde pjäsen alltså börja uppfattas som något otidsenlig av kritikerna. I någon mån kan man anta att kraven på historiska pjäsers trovärdighet börjat öka; vissa tecken tyder på att den harmoniska relation som varit rådande mellan det historiska vetandet och skönlitteraturen under den tidigare hälften av 1800-talet blev allt mer komplicerad. Enskilda röster från seklets senare del kunde också ge uttryck för en upplevd motsättning mellan historisk sanning och konstnärlig form. I en genomgång av den svenska historiska romanen från 1871 påpekar Carl Silfverstolpe att författandet av sådan fiktion märkbart avtagit och att det till viss del kunde skyllas på

det brinnande begär att söka sanningen, som, man må säga hvad man vill, utgör ett af de mest utmärkande dragen hos vår tid, och som gifvit sig tillkänna ingalunda minst inom den historiska forskningen. Hvad som i århundraden gällt för sanning, hemtas nu upp ur historiens djupaste schakt för att skärskådas i dagsljuset, och det händer stundom då, att ett eller annat historiskt minne i den nya belysningen erbjuder en annan bild, än den man förut älskat att skåda, och att den lätta slöja, som en poetisk fantasi sedan långt tillbaka väft omkring de historiska gestalterna, våldsamt ryckes undan, på det att historien måtte framstå i all sin nakna sanning, från hvars åsyn dikten ryggar tillbaka.⁹²

En dylik konflikt mellan ”sanning” och ”poesi” är naturligtvis mest påtaglig då det gäller äldre tiders historia, i vilken gränsen mellan legend och historia varit

⁸⁸ Stockholms Dagblad. 1881–05–02.

⁸⁹ *Skånska Aftonbladet*, Teater och Musik, 1883–01–08.

⁹⁰ Hj., 1901–12–16.

⁹¹ V.S. Teater, konst, litteratur. *Dagens Nyheter* 1901–12–16.

⁹² Carl Silfverstolpe, ”Svensk historia i svensk roman”, *Framtiden. Tidskrift för fosterländsk odling*, Bd. 5 (Årgång 4. Januari–juni 1871), s. 413.

otydlig, och där den mer professionaliserade historieskrivningens källkritiska förhållningssätt tog kål på många traditionella föreställningar. Men den kunde även drabba den gustavianska tiden, vars kulturhistoriska glans ofta stod i vägen för en opartisk analys av periodens politiska historia.

Historikerna hade sedan mitten av 1800-talet företagit en omprövning av synen på den gustavianska tiden. En orsak till detta var en mer kritisk omvärdering av Gustaf III bland historiker i takt med att historia etableras som en självständig akademisk disciplin.⁹³ Erik Gustaf Geijers förändrade inställning till kungen är symptomatisk. Född 1783 var Geijer i allra högsta grad formad av den gustavianska perioden omedelbara eftermäle. I sina tidiga omdömen hyllade han Gustafs idealism, vitterhet och fosterlandskärlek på ett sätt som passade bra in på de historiska berättelser vilka von Numers byggde vidare på. Men Geijers orientering mot liberalism, tillsammans med ingående efterforskningar om kungen, bidrog till en omprövad syn. I den tredje delen av Geijers samling av gustavianska brev och tal betonades kungens dubbla karaktär vad gäller lojaliteter och inställning till sanning, som bidrog till att sätta både honom och hela riket i fara på grund av det övergripande målet att stärka kungamakten.⁹⁴ Denna karakteristik pekar framåt mot det sena 1800-talets uppgörelse med den romantiska uppfattningen av kungen, framför allt representerad av Anders Fryxell, C. G. Malmström och Clas Theodor Odhner. Ännu på andra sidan sekelskiftet fördes en debatt i vilken ett mer estetiserande synsätt, byggt på inlevelse och vördnad för den gustavianska perioden som en kulturell guldålder, ställdes mot en mer nykter och distanserad historieskrivning.⁹⁵

Trovärdigheten hos en historisk framställning som *På Gröna Lund* kan påverkas av förändringar vad gäller såväl den historiska kunskapen som konstarternas konventioner. Samtidigt är det anmärkningsvärda att den bild av den gustavianska perioden som presenterades i komedin var så slitstark. I det mer begränsade perspektiv som utgörs av seklets dramatiska representationer av Bellman och Gustaf III, utgör den snarast ett av de första exemplen i en lång rad av pjäser med ganska standardiserat innehåll. Och den negativa värdering som gav sig tillkänna hos enstaka kritiker kring sekelskiftet 1900 kunde naturligtvis avvika från uppfattningen hos publiken och hos teaterdirektionen, som uppenbarligen ansåg det meningsfullt att fortsätta att sätta upp pjäsen. Ur denna synvinkel har det sitt värde att noga granska ett historiserande stycke som hör till den populära

⁹³ Landberg, s. 42.

⁹⁴ Erik Gustaf Geijer (red.), *Gustaf III, Konung Gustaf III:s efterlemnade och femtio år efter hans död öppnade papper* D. 3 (Wahlström & Låstbom: Upsala, 1845).

⁹⁵ Se Oscar Levertin "Henrik Schücks Gustaf III" i *Samlade skrifter* vol. 10: Essayer I (Stockholm: Bonniers, 1907), s. 115–132.

underhållningslitteraturen, snarare än de mer påkostade produktioner med höga anspråk som var mer känsliga för elitens synpunkter. Vi kommer här närmare den vaga men ändå någorlunda enhetliga bild av den gustavianska tiden som kunde delas av breda folklager.

von Numers pjäs kan tyckas ideologiskt och konstnärligt okomplicerad, medan minnet av en historisk epok är en komplex och svårgripbar materia. I denna studie har vi utifrån skilda disciplinära utgångspunkter uppmärksammat flera dimensioner av det kulturella minnet. Vi har för det första betraktat det samspel mellan olika konstarter och materiella faktorer kring uppsättningen, liksom dess mottagande av en publik, som kan sägas utgöra dess plurimediala aspekt: pjäsen måste uppfattas som autentisk och emottas av en publik för att bli till en del av det kulturella minnet. Därefter kan den, betraktad ur en intermedial synvinkel, stämmas av mot historieskrivningens bild av den epok som representeras. Denna relation bör inte på något sätt uppfattas som enkel, då det tar tid för historiska rön att få genomslag, samtidigt som även den professionella historievetenskapen aldrig helt står fri från de uppfattningar som ligger latent i den allmänna bilden av en epok och som till stor del förmedlas via kulturella produktioner. Slutligen kan man genom den intramediala ingången få ett perspektiv på hur det kulturella minnet livnär sig på traderade mönster vilka laddar representationen med mening för dess mottagare. Om undersökningen lyckats ådagalägga något av det mångbottnade och komplicerade i skapandet och vidmakthållandet av minnet av den gustavianska tiden, får dess mångfald av ingångar och dess interdisciplinära arbetssätt anses motiverad.

JOHANNES HEUMAN (f. 1980) är docent i historia och lektor vid Södertörns högskola. Han har huvudsakligen specialiserat sig på modern fransk historia med studier som behandlar etniska relationer, sociala rörelser och kulturellt minne. Heuman är även verksam som redaktör på Tidskriften Respons.

HEDVIG MÄRDH (f. 1979) är fil. dr. i konsvetenskap och lektor i kulturstudier vid Karlstads universitet. I sin forskning inriktar hon sig på kulturarvsprocesser och iscensättningar av det förflutna i olika medier, exempelvis museiutställningar, offentlig konst samt teater- och filmproduktioner.

ALFRED SJÖDIN (f. 1982) är docent i litteraturvetenskap och lektor vid Karlstads universitet. Han har publicerat monografier och artiklar om svensk 1700- och 1800-talslitteratur: bland annat om Johan Gabriel Oxenstierna, om Esaias Tegnér, och om den tidiga svenska litteraturforskningens historia.

‘Blind Dislike of Anything New’. Culture and Change in Medical Literature in Eighteenth-Century Iceland

Bragi Þorgrímur Ólafsson, National and University Library of Iceland

Abstract: The first textbook on midwifery written in Icelandic was published in 1749. Its origins can be traced to several late seventeenth- and early eighteenth-century European pioneers in obstetrics and anatomy, but despite this scientific background, reactions from readers were mixed, which demonstrates a culture of scepticism towards change and innovation in eighteenth-century Iceland.

Keywords: medical literature; midwifery; risk-aversion; book history; Iceland.

Recommended citation: Ólafsson, Bragi Þorgrímur, “Blind Dislike of Anything New.” Culture and Change in Medical Literature in Eighteenth-Century Iceland. *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 21 (2024). 157–173. <https://doi.org/10.7557/4.7696>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

In late January 1749, Halldór Brynjólfsson, bishop of Hólar bishopric in the northern part of Iceland (1692–1752), sat writing in his quarters.¹ He was in the last stages of publishing a small book titled “Sá nýi yfirsetukvennaskóli” (The New School for Midwives). Halldór knew that its publication was a milestone in Iceland’s 220-year-old print history as it was the first textbook on midwifery to be published in Icelandic. It was also one of the very few secular books printed in Iceland until the 1770s. The only available printing press, which almost exclusively printed religious material, was owned by the Church. Halldór was concerned that

¹ This essay is based on the 2006 edition of the book: *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*: Balthazar Johann de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli eður stutt undirvísun um yfirsetukvennakúnstina*. (Bragi Þorgrímur Ólafsson edited for publication and wrote an introduction (Hafnarfjörður: Söguspekingastifti, 2006)).

this book might have a mixed reception, as it openly discussed the nature of the female body at a time and age when such topics were not addressed in public. The book was based on contemporaneous research by various pioneers in health sciences in seventeenth-century and early eighteenth-century Europe but received a mixed reaction from its Icelandic readers. The present essay discusses the history of this book and how it reflects views towards change and innovation in eighteenth-century Iceland.²

Midwifery in Iceland until the Mid-eighteenth Century

The Church played a significant role in Icelandic society until the development of the modern state in the early 19th century. Not only did it attend to religious matters, but it also possessed Iceland's only printing press until the late 18th century, taught and monitored literacy, collected population data, managed health care, and attended to the sick.³ This included the education of midwives.

When the Reformation was implemented in Iceland in the 1550s, King Christian III (1503–1559) issued a new regulation for the church. It involved many aspects, including the education of aspiring midwives, which was limited to religious education.⁴ Emphasis was placed on spiritual well-being and care during pregnancy and birth rather than practical methods.⁵

A new regulation was published in the Danish realm in 1685.⁶ This regulation included a section on the education and role of midwives. It discussed the ideal characteristics of a midwife, as well as instructions on their education and how their appointment should be conducted. The regulation was analysed further in a manual for priests (Dominicale), which states that priests should remind pregnant women to acknowledge the blessing that God gave them for their pregnancy. They should also be reminded to beware of carelessness and accidents.

² On the history of the printing press in Iceland see f.ex: Böðvar Kvaran, *Auðlegð Íslendinga. Brot úr sögu íslenskrar bókaútgáfu og prentunar frá öndverðu fram á þessa öld* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1995).

³ See f.ex. Pétur Pétursson, *Church and Social Change. A Study of the Secularization Process in Iceland, 1830–1930* (Lund: Lunds Universitet, 1983).

⁴ On the history of midwifery in Iceland: Sigurjón Jónsson, *Ágrip af sögu ljósmæðrafræðslu og ljósmæðrastéttar á Íslandi* (Reykjavík: s.n., 1959); Erla Dóris Halldórsdóttir, *Fæðingarhjálp á Íslandi 1760-1880* [PhD dissertation] (2016); Þórunn Guðmundsdóttir, "Menntun og störf íslenskra ljósmæðra á 18. öld." *Vefnir* 3 (2003) <https://www.vefnir.is/grein/menntun-og-stoerf-islenskra-ljosmaedra-a-18-oid>

⁵ *Diplomatarium Islandicum* X, pp. 153–154.

⁶ *Lovsamling for Island I*, p. 442–457

Furthermore, midwives should care for both the rich and the poor, know how to comfort pregnant women and remind them that not all women are able to carry a child. The manual also included prayers to use during difficult childbirths. The women who became midwives were usually chosen by priests in each parish who were tasked with selecting worthy and God-fearing women for that role.⁷

Thus, the official education of midwives in Iceland until the late eighteenth century mainly consisted of using specific prayers for women in labor and showing good character. This religious approach was quite different from what was common in Europe, where practical textbooks on pregnancy and the birthing process were available, including *Complete Midwives Practice Enlarged* (1659) and *Directory for Midwives: Or a Guide for Women* (1656), as historian Þórunn Guðmundsdóttir has discussed.⁸

Origins of the Book

In the mid-eighteenth century, the bishop of the Hólar bishopric in the north of Iceland, Halldór Brynjólfsson, decided to strengthen the education of Icelandic midwives on modern, scientific grounds. For that purpose, he had a Danish textbook on midwifery translated: *Nye Jorde-Moder-Skole* by Balthasar Johann de Buchwald (1697–1763). It was published in Icelandic in 1749 under the title *Sá nýi yfirsetukvennaskóli* or *Yfirsetukvennaskólinn* for short (*The New School for Midwives*).⁹

Halldór laid out his reasons for the publication in the preface of the book: mainly that Icelandic midwives had limited knowledge of appropriate methods during difficult births.¹⁰ In this regard, he mentioned two midwives he was familiar with: one had delivered 300 babies by her admission but often had problems in complex situations. The other had delivered 70 babies but did not recognise the umbilical cord during a difficult birth. Halldór was present, as he recalls, and able to advise the midwife on the appropriate method, which he had read about in a book by alchemist Jean Pharamond Rhumelius (ca. 1600–1660). With this experience in mind, Halldór decided to publish a modern textbook for Icelandic midwives.¹¹

⁷ Acta comitorum generalium Islandiæ XII, pp. 561.

⁸ Þórunn Guðmundsdóttir, “Menntun og störf íslenskra ljósmæðra á 18. öld.” *Vefnir* 3 (2003) <https://www.vefnir.is/grein/menntun-og-stoerf-islenskra-ljosmaedra-a-18-oeld>

⁹ Balthazar Johann de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli eður stutt undirvísun um yfirsetukvennakústina* (Hólar, 1749).

¹⁰ Balthazar Johann de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, pp. 4v–8v.

¹¹ Professor Jón Steffensen (1905–1991) believed that there could be another reason for its publication. Jón assumed that Halldór published the book at the suggestion of Ludvig Harboe (1709–1783), a Danish priest sent to Iceland to study educational and religious matters

Author(s)

In the book's preface, Halldór credited its (supposed) author, Balthasar Johann de Buchwald (1697–1763) and his book, *Nye Jorde-Moder-Skole*, published in Denmark in 1725. Buchwald was a Danish physician and professor at the University of Copenhagen. After completing his doctorate in medicine in 1720, he travelled to Holland where he became fascinated by obstetrics through the well-known anatomists Henricks van Deventer (1651–1724) in The Hague and Frederiks Ruysch (1638–1731) in Amsterdam. Buchwald also worked with the German anatomist Lorenz Heister (1683–1758) and Dutch physician Herman Boerhaave (1668–1738).¹² All of them were pioneers in the fields of anatomy and obstetrics.¹³ Five years later, Buchwald became a physician on the islands of Låland and Falstur in Denmark and published the *Nye Jorde-Moder-Skole* at the encouragement of the authorities (Jordemoderkommissionen). In 1738, Buchwald accepted a professorship at the University of Copenhagen. One of his students was Bjarni Pálsson (1719–1779), Iceland's first Director General of Public Health.

Buchwald was, however, not the actual author of *Nye Jorde-Moder-Skole*, as the book is predominantly a translation of a Swedish textbook on midwifery by Johan von Hoorn (1662–1724).¹⁴ Hoorn gained experience and knowledge in obstetrics in Paris in 1687–1689 under the tutelage of François Mauriceau (1637–1709), Paul Portal (1630–1703) and Philippe Peu (1623–1707), who all became known for their contributions to anatomy and obstetrics.¹⁵ Hoorn observed a well-known midwife, Madame Allegrain, at work in the poor parts of Paris, where he gained valuable experience and knowledge. Hoorn completed his medical degree in Leiden in 1690, moved to Stockholm in 1692, and became a pioneer in childbirth and midwifery in Sweden.¹⁶

In 1697, Hoorn published the first Swedish textbook on midwifery, *Then svenska walöfwade jordegumman*. As the book was almost 400 pages, Hoorn found it too

in Iceland in 1741–1745. Jón argues that Harboe got Vigfús Jónsson, a priest in Hítardal (1706–1776), to translate the book from Danish (which Halldór used for his publication). Halldór does not mention Harboe in the preface of the book, and Jón believes that it is due to a personal dispute between them. Jón Steffensen, 'Bjarni Pálsson og samtíð hans.' *Andvari. Nýr flokkur* 85:2 (1960) pp. 106.

¹² Dansk Biografisk Lexikon III (Köbenhavn: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1889), p. 219. Jón Steffensen, 'Læknanám Bjarna Pálssonar landlæknis.' *Læknablaðið* 44:2 (1960), p. 68.

¹³ Irving S. Cutter and Henry R. Viets, *A Short History of Midwifery* (London: W.B. Saunders, 1964).

¹⁴ Gordon Norrie, *Det danske jordemodervæsens historie* (s.n. 1935), p. 39.

¹⁵ Irving S. Cutter and Henry R. Viets, *A Short History of Midwifery*, pp. 222–223.

¹⁶ *Nordisk familiebok. Konversationslexikon och realencyclopædi* 11 (Stockholm: Gossler-Harris, 1909), col. 1086–1088.

detailed for ordinary people and published an abridged edition in 1715 under the title *The tvenne gudfruchtige ... Siphra och Pua*.¹⁷ A second edition was issued in 1719, which Buchwald translated into Danish in 1725 and then published in Icelandic in 1749. Thus, there is a direct connection between the *Yfirsetukvennskólinn*, published in Hólar in 1749, and *Then svenska walöfwade jordegumman*, published in Sweden in 1697.

Where Are the Women?

It is worth noting that despite the subject matter of *Yfirsetukvennskólinn*, women are not at the forefront in its formal publication history. Educated men in official positions put their mark on the book; doctors, priests, bishops, and professors. However, the book is based on the birth experience of women that Hoorn (and Buchwald, to some extent) studied at the end of the seventeenth century and the beginning of the eighteenth. Thus, Madame Allegrain and her experience in the poor parts of Paris undoubtedly had an impact on the book's subject. It should be noted that women at the time had limited access to discussions on medicine and health in schools, academic publications, and lectures.¹⁸ It was not until more than a century after the publication of *Yfirsetukvennskólinn* that the idea of women's rights began to have an impact in the public field. Scientific knowledge of the female reproductive system was scarce at the time of the book's writing, and the birth process was even considered to be mostly outside the scope of health sciences until the early nineteenth century.¹⁹ There are exceptions, however: Justine Diettrich (1636–1705) wrote *Die Kgl. Preußische und Chur-Brandenburgische Hof-Wehemuttera*, a book on midwifery in German published in 1690. This book influenced von Hoorn, as illustrated recently in *Onaturlig födelse* by Tove Paulsson Holmberg.²⁰

Halldór's Ideas

Halldór completed the dedication and preface of *Yfirsetukvennskólinn* at the end of January 1749. He wrote highly of midwives and stated that their profession requires wisdom, skill and kindness towards infants and mothers, although it is

¹⁷ *ibid.*

¹⁸ See f.ex. Ártöl og áfangar í sögu íslenskra kvenna. Ritstjórar Erla Hulda Halldórsdóttir og Guðrún Dís Jónatansdóttir (Reykjavík: Kvennasögusafn Íslands, 1998).

¹⁹ Irvine Loudon, 'Childbirth.' in *Western Medicine. An Illustrated History*. Edited by Irvine Loudon (Oxford: Oxford University Press, 1997) p. 206.

²⁰ Tove Paulsson Holmberg, *Onaturlig födelse: Johan von Hoorn och det obstetriska dilemmaet 1680-1730* (Lund: Lunds universitet, 2017)

also a challenging occupation, as there are always at least two lives that rest in the hands of midwives at every birth: that of the mother and the child. Halldór cited the Bible as a sign of the importance of their work and referred to the story of the Hebrew midwives Sifra and Pua in the Old Testament. They ignored official orders to kill Israeli children at birth, and therefore, their names are ‘...among the most promising ones listed in the scriptures’, as Halldór wrote.²¹

Halldór also addressed his fears that the book might receive a mixed reception because of Icelanders’ generally negative attitude towards changes. He feared people might cling to previous knowledge and find no reason to employ new methods and practices. Such scepticism was a common theme in Iceland at that time.²² In fact, mistrust towards scientific medical methods vs. folk medicine was quite common, for example, in Finland, as illustrated in Saara-Maija Kontturi’s work.²³ Halldór argued that it would be a loss for the whole country if intelligent midwives would dismiss the book entirely. He pointed out that various women in history had received education on their own accord and felt that if Icelandic women had the benefit of an organised, formal education, they could be compared to many notable women scholars on the continent, such as ‘Schurmann’, which was probably a reference to Anna Maria van Schurmann (1607–1678), a well-known Dutch scholar and women’s rights advocate who studied art, literature, theology, law and knew many languages. This reflection by Halldór is probably one of the first to appear in print in Iceland on the possibilities of formal education for women.

Finally, Halldór considered the danger of the book falling into the hands of ‘...ungodly men, whose tongues are inflamed by hell ... with foul vile lust and vain words...’²⁴ Halldór obviously felt that the book was quite open about women’s private parts and emphasised that those who would misinterpret its content should be severely punished. He thoroughly refers to many passages in the Bible where punishment is mentioned, f.ex. the story of Hymeneus and Alexander which renounced their faith in God and were delivered to Satan as a punishment, and the story of Jezebel which persuaded King Ahab to worship pagan gods and lost her life as a result.²⁵ However, Halldór believed the book was so carefully prepared that no one would be offended by its content.

²¹ Balthazar Johann de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, p. 3r–3v.

²² See f. ex: Gunnar Halldórsson, Jón Ólafur Ísberg, Theodóra Þ. Kristinsdóttir, ‘Íhaldssemi og framfarahugmyndir fyrr á tímum.’ *Saga* 27 (1989), pp. 137–151.

²³ Saara-Maija Kontturi, *Lääkärikunnan synty. Suomen lääkärit n. 1750–1850* (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2021).

²⁴ Balthazar Johann de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, pp. 7r.

²⁵ Balthazar Johann de Buchwald, *Sá nýi yfirsetukvennaskóli*, p. 7v.

Yfirsetukvennaskólinn is divided into two parts: The first part of the book deals with natural births, while the second deals with high-risk births and interventions. Each part contains short sections where questions and answers are presented.

Reception

Twelve years after the publication of *Yfirsetukvennaskólinn* (1761), the newly appointed Director General of Public Health in Iceland, Bjarni Pálsson (1719–1779), began to organise modern educational reform for midwives.²⁶ Bjarni's letter of appointment (May 19, 1760) includes a chapter on the education of midwives:

“For our dear citizens in Iceland to benefit from good and well-educated midwives and save many lives, the Director General must admit, as soon as possible, one or more moral women and provide them with adequate training in the art of midwifery and ... examine some of those who are already practising midwives, and educate them about the issues that are the most common, difficult births, rotations, etc.”²⁷

The Danish midwife Margrethe Katrine Magnussen was appointed to educate aspiring midwives. To prepare for her arrival, Bjarni had an advertisement read out in churches in Álftanes, Seltjarnarnes and Reykjavík. People were reassured that even though Margrethe was a foreigner, there was nothing to fear as she was able to train and adequately understand Icelandic midwives. Margrethe came to Iceland in the spring of 1761 with her husband, Icelandic blacksmith Benedikt Magnússon.

In May of the same year, Bjarni wrote a letter to Gísli Magnússon (1712–1779), Bishop of Hólar, where he mentioned that he had discussed the essential aspects of midwifery with several midwives. He found that their skills were somewhat lacking and believed that the reason was that few midwives owned or had read *Yfirsetukvennaskólinn* ‘... which is a good book, and apparently indispensable to them, as the *Catechismus*.’ He adds that he has heard rumours that many copies of the book were still unsold at Hólar and asks Gísli to make sure that at least one copy of the book would be available in each parish and that Gísli should instruct midwives to buy the book ‘...for the necessary practice and a guide in their difficult work...’, especially since the book is inexpensive. Bjarni also wrote that some midwives ‘hate and despise the book...’ but that this attitude changes when they must deal

²⁶ On the history of public health in Iceland, see: Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar. Íslensk heilbrigðissaga* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2005).

²⁷ *Lovsamling for Island III*, pp. 415.

with difficult births and seek information on appropriate methods.²⁸ Gísli replied to the letter in July and wrote that he had encouraged people to study the book, but ‘many people have made more fun than serious attempts to heed my recommendations’.²⁹

In the fall of the same year, Bjarni wrote a letter to prefect (stiftamtmaður) Otto von Rantzau (1719–1768), in which he described his disappointment that few midwives owned or had read *Yfirsetukvennaskólinn* and blamed it on ‘...crazy shyness and a blind dislike of anything new...’³⁰ Bjarni wrote, however, that most midwives willingly accept instructions and that he was not surprised that women who had not received any formal education would be sceptical of new ideas and techniques.

Ten years later, in 1771, Bjarni was obviously still not fully satisfied with the reception of *Yfirsetukvennaskólinn*, as evident in his letter to prefect Lauritz Andreas Thodals (1718–1808) in July the same year, where he still believes there is a reason to encourage priests to ask midwives to read the book.³¹

Judging from Bjarni’s collection of letters, it can be assumed that *Yfirsetukvennaskólinn* had a relatively poor reception. It must be remembered that some of the older midwives were illiterate then, so they had little use for the book. Furthermore, the general attitude towards women’s private parts was coloured by the strict spirit of the times in moral matters, as Halldór points out in the preface of the book, and there was also a general suspicion or caution towards new methods and changes at the time – even until the latter part of the nineteenth century.

This scepticism was part of a common risk aversion, i.e. fear that any change might have harmful consequences. That attitude was shaped by a centuries-old experience of hard struggle for life in Iceland, which resulted in the general belief that risky innovations, in all their forms, were undesirable as they could lead to a catastrophe. This general scepticism of change and innovation was evident in most areas of Icelandic society, where social and class stability was emphasised. This attitude towards change survived up until the mid-nineteenth century.³²

However, it cannot be ruled out that some midwives read and used *Yfirsetukvennaskólinn*. Physician Sveinn Pálsson (1762–1840) wrote for example in his autobi-

²⁸ National Archives. Archive of the Director general of public health. Bjarni Pálsson. Letter no. 37. May 20, 1761.

²⁹ National Archives. Archive of the Director general of public health. Bjarni Pálsson. Letter no. 48. July 11, 1761.

³⁰ National Archives. Archive of the Director general of public health. Bjarni Pálsson. Letter no. 24. September 14, 1761.

³¹ Sigurjón Jónsson, Ágrip af sögu ljósmæðrafræðslu og ljósmæðrastéttar á Íslandi, p. 39.

³² See f.ex. Gísli Gunnarsson, Upp er boðið Ísaland. Einokunarverslun og íslenskt samfélag 1602–1787 (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1987).

ography that his mother, Guðrún Jónsdóttir (1732–1791), was ‘...generally regarded as an excellent midwife, as she knew Buchwald’s *Yfíretukvennaskóli*, printed at Hólar in 1749 by heart.’³³ Someone also copied the book by hand, now preserved in the manuscript collection of the National and University Library of Iceland (Lbs 4900 8vo). Furthermore, midwives had no other printed book available for guidance for forty years, as the next book on the subject in Icelandic was not published until 1789.³⁴

Legacy

Although *Yfíretukvennaskólinn* had a mixed reception at first, it marked a milestone as it was the first textbook on midwifery to be published in Icelandic. It has its roots in the first Swedish textbook on midwifery (1697), and its contents have undoubtedly been shaped by various significant pioneers in obstetrics and anatomy in Europe, as documented earlier, although some of its methods are not up to modern standards.³⁵ The book was published in the early years of Iceland’s modern public health system and is related to the office of the Director General of Public Health (founded in 1760) and the Icelandic midwifery profession. The book is also one of Iceland’s first publications on health and medicine. Icelandic historian Jón Espólin wrote in his annals on the history of Iceland in 1843 that, in retrospect, the publication of the book had been a sign of a new era of progress and things to come.³⁶

DR. BRAGI ÞORGRÍMUR ÓLAFSSON (b. 1976) is the director of the Manuscript Collection at the National and University Library of Iceland. His research interests are the history of the book and post-medieval manuscript culture.

³³ Sveinn Pálsson, ‘Sveinn Pálsson. Skráð af honum sjálfum.’ *Merkir Íslendingar. Ævisögur og minningargreinar III* (Reykjavík: Bókfellsútgáfan, 1949), p. 113.

³⁴ Matthias Saxthorp, *Stutt ágríp af yfíretukvennafræðum* (Köbenhavn, 1789).

³⁵ Erla Dóris Halldórsdóttir, ‘Barnsarsótt á Íslandi á níttjándu öld.’ *Saga* 56:1 (2018) p. 81.

³⁶ Jón Espólin. *Íslands árbækur í sögu-formi X* (Köbenhavn, 1843), p. 18.

Academic precarity in Germany – #IchBinHanna in #ResearchWonderland

Astrid Wendel-Hansen, Friedrich Schiller University Jena

I started writing this text slightly more than a year ago, in March 2023, as I was contemplating my future in German academia and after the German Federal Ministry of Education and Research (BMBF) had published key points for the planned amendment to the Act on Fixed-Term Employment Contracts in Academia (in German *Wissenschaftszeitvertragsgesetz* or *WissZeitVG*). First introduced in 2007, the *WissZeitVG* makes it possible to limit the duration of the employment contracts of academic and artistic staff beyond the restrictions of the law on part-time and fixed-term contracts. It states that researchers cannot spend more than 12 years on temporary contracts after starting their PhD. Unless they can secure a permanent job in academia, members of the so-called mid-level faculty (in German *akademischer Mittelbau*) are given the boot. The stated intention of the law was to compel higher education institutions to give researchers permanent positions after this initial period of 12 years. Although fixed-term contracts are pervasive across academia in the entire world, in Germany the situation is particularly alarming. According to a study conducted by German Trade Union Confederation in 2020, 78 per cent of academics are on fixed-term contracts, a sharp contrast to the 8 per cent of employees working under these conditions in the economy as a whole.¹ Here is a Reader's Digest version for anyone uninterested in the workings of German education policy: over a year later, as of May 2024, nothing of substance has happened.

The central problem of the proposed changes to *WissZeitVG* is the length of contracts on doctoral and postdoctoral levels. The amendment from March 2023

<https://doi.org/10.7557/4.7697>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Dietmar Hobler and Stefan Reuyß, *DGB-Hochschulreport – Arbeit und Beschäftigung an Hochschulen in Deutschland* (Berlin: DGB Bundesvorstand, 2020), p. 11.

proposed a non-binding recommendation (*Soll-Vorschrift* in German) of initial three-year contracts for doctoral students as well as the halving of the longest possible postdoctoral contracts from six years to three for those postdocs financed from the university household budget.² Just how out of touch with reality the proposed amendments turned out to be can be summarised as follows: less than 48 hours after BMBF's announcement on Twitter, a representative of the ministry backtracked, saying that the bill would be withdrawn and that future discussions about further amendments would include representatives from different academic interest groups. Additionally, more than 3,000 professors from German higher education institutions signed an open protest letter declaring solidarity with non-tenured academic staff and calling the key points of the planned amendment a 'political reinterpretation' and a *Verschlimmbesserung*, a marvellous German compound noun that can be translated as 'an attempt to improve something only to end up making it worse'.³ The proposed amendments also provoked a reaction from German academics abroad, who argued that it would lead to an even worse brain drain of German academics.⁴

Since the initial debacle, countless talks and meetings between representatives of the BMBF and those of the higher education and other research institutions, trade unions and university associations have taken place. Finally, at the end of March 2024 the Federal Cabinet approved the reform bill, where the length of postdoctoral contracts was yet again amended by the ministry and yet again, failed to improve anything or take into account the opinions of those who are employed on such contracts. In essence, the new amendment uses a 4+2 formula: after an initial four-year contract, a researcher can be given an extension of two years, but only if they are subsequently guaranteed a permanent position. In true Orwellian doublespeak, the federal minister for education and research Bettina Stark-Watzinger hailed the reform of the *WissZeitVG*, claiming it would 'make a significant contribution to improving working conditions in science, which is a decisive factor

² Under the current *WissZeitVG*, researchers in medicine may work on a fixed-term contract for up to nine years during the postdoctoral phase, provided that they pursue a habilitation while completing their specialist training. With the proposed amendment, they will no longer have the option of an extension of their employment.

³ 'Revise and Resubmit: Criticism of the Planned Reform of the *WissZeitVG* from the Perspective of German Professors', <<https://uni-koeln.sciebo.de/s/t9LUIWSYfyVTmUq>> [accessed 17 June 2024].

⁴ Dorothee Goetze, Lena Oetzel and Jan Süselbeck, '#ResearchWonderland statt Brain Drain? Internationale Stellungnahme zur geplanten Änderung des Wissenschaftszeitvertragsgesetzes (*WissZeitVG*)', <<https://literaturkritik.de/researchwonderland-statt-brain-drain,29601.html>> [accessed 17 June 2024].

for attracting talented young people to science and research in the competition for the brightest minds'.⁵

The obtuseness of the Ministry of Education and Research is all the more stunning considering that this is not the first time members of German academia have sounded alarms about the decision-makers' wilful ignorance of working conditions of German academics. Ever since the law's introduction in 2007, members of the academic community have been dissatisfied with it. In 2021, BMBF was forced to remove from their website an animated video starring a junior researcher called Hanna, which appeared to celebrate academic precarity by implying that fixed-term contracts were necessary for innovation and the prevention of one generation of academics 'clogging up' the academic works.⁶ According to Kristin Eichhorn, one of the authors of the book *#IchBinHanna: Prekäre Wissenschaft in Deutschland*, the video was particularly infuriating because of its implication that the ministry was satisfied with the outcome of the law, suggesting that it was the goal of the higher education system to 'use people to get the best impact' and then spit them out 'to the market'.⁷

While the intricacies of the German higher education system are too many and varied to write about here, two points related to the national hullabaloo around fixed-term contracts in academia are worth emphasising. The first is the unique chair-based structure of German universities, in which a single tenured professor has near-absolute power over research staff ranging from student assistants to postdocs, all on fixed-term contracts, a part-time secretary, and the chair's research budget. The department serves as a loose union of chairs, but employment decisions are almost always taken by the professors themselves. Constantly hiring new staff is surely a strain on the chair's resources and makes it difficult to plan teaching and supervision activities over a longer time period. More importantly, however, options for early tenure beyond professorship are microscopic within this chair-based system. As the signed letter from German tenured faculty states, many departments at German universities do not have a single permanent position for academic mid-level staff (that is, below the professorial level). The graph below shows that while the number of fixed-term contracts exploded at German

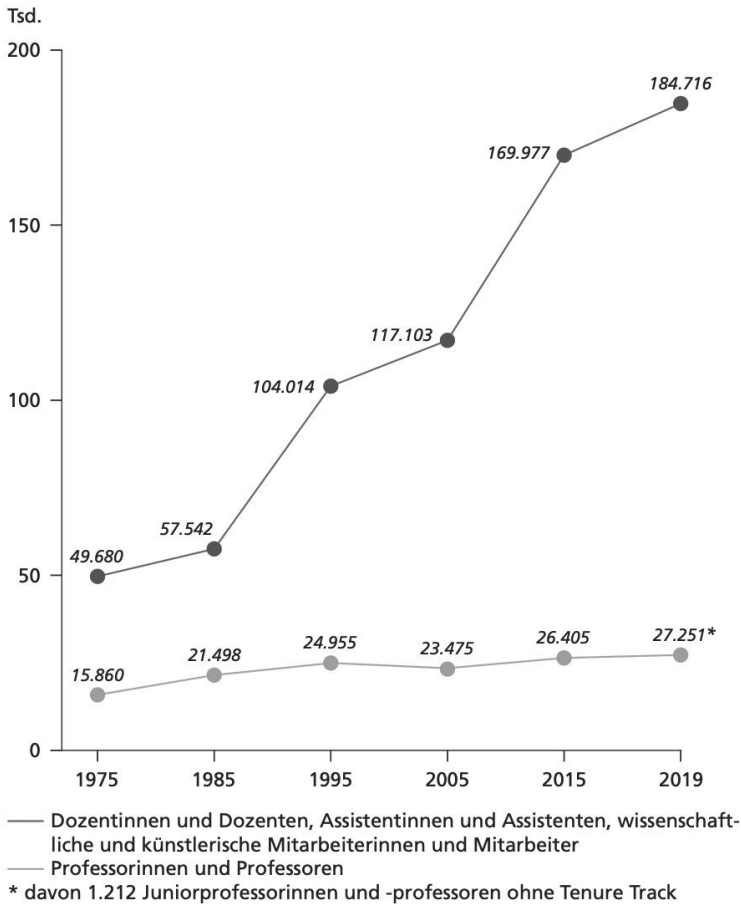
⁵ Press release of the Federal Ministry of Research and Education, 'Stark-Watzinger: Wir verbessern die Arbeitsbedingungen in der Wissenschaft', 27 March 2024, <<https://www.bmbf.de/bmbf/shareddocs/pressemitteilungen/de/2024/03/270324-WissZeitVG.html>> [accessed 17 June 2024].

⁶ The video is still available on YouTube: <<https://youtu.be/PIq5GIY4h4E>> [accessed 17 June 2024].

⁷ Dave Matthews, '#IchbinHanna: German researchers snap over lack of permanent jobs', *Times Higher Education*, 21 June 2021, <<https://www.timeshighereducation.com/news/ichbinhanna-german-researchers-snap-over-lack-permanent-jobs>> [accessed 17 June 2024].

higher education institutes between 1975 and 2019, the number of professorships, including junior professorships without tenure track, increased only marginally.⁸ Unsurprisingly, an official evaluation of the WissZeitVG conducted in 2022 on behalf of BMBF revealed no significant changes in the fixed-term employment practices: 84 per cent of employees at doctoral and postdoctoral levels at German universities were employed under fixed-term contracts.⁹

Abbildung 2 Akademisches Personal und Professuren an Universitäten und gleichgestellten Hochschulen im Vergleich, 1975–2019

⁸ Tweet by Jennifer S. Hencke (@jenniferhenkeHB), 24 June 2021, <<https://twitter.com/jenniferhenkeHB/status/1408023500602937344?s=20>> [accessed 17 June 2024].

⁹ Jörn Sommer et al., *Evaluation des novellierten Wissenschaftszeitvertragsgesetzes* (Berlin and Hannover: HIS-Institut für Hochschulentwicklung, 2022), p. 15.

The continuing wide-spread use of fixed-term contracts has also been made painfully clear by the discussions surrounding the *WissZeitVG*. It is obvious that one piece of legislation cannot fix everything that is wrong with the German higher education system, because in reality the *WissZeitVG* does not regulate anything except for how long PhD students and postdocs can be employed. Other related problems like staffing issues, and especially the lack of a clear academic path at German universities, were also acknowledged in the coalition treaty signed in 2021 by the new so-called traffic light coalition made up of the Social Democratic Party, the Free Democratic Party and the Greens. The treaty specifically highlights working conditions in science as a target area and states that the aim is ‘to create permanent positions for permanent tasks at German universities’.¹⁰ However, not one concrete step has been taken in that direction on the federal level. As the graph above shows, there are currently not enough permanent positions available and there are no additional funds allocated to increase these numbers. Since the *WissZeitVG* does not direct additional funds to higher education institutions, which would allow them to increase the number of permanent positions and create a logical path from temporary to permanent employment, all it does is shove more responsibility onto the individual universities, which they are unable to shoulder. Considering the precarious financial position that many German universities, including my own employer, are currently in, the law will lead to yet another impasse without offering any real way out from the quagmire.

The second idiosyncrasy of the German higher education system is that the fixed-term positions are understood to serve qualification purposes, which for many serves as a justification for why there are so few permanent jobs below the professorial level. Notably, that applies not only to the doctoral degree, but also concerns the formal ‘habilitation’ degree, a postdoctoral qualification required to become a tenured university professor. This qualification is no longer deemed necessary in every subject area and/or higher education institution in Germany on the road to professorship, but history remains one of the subjects where chances of becoming a chair professor without habilitation remain fairly low. While the end product – a substantial piece of original research in the form of either a monograph or an article collection – does not differ much from the idea of the ‘second book’, which is familiar to most historians, there are additional hoops to jump through in order to become a *Privatdozent*. The habilitation should be broader in scope than a doctoral dissertation, and its thematic focus, except for the studied time period, should differ significantly from the scholar’s previous research. Meta-

¹⁰ *Mehr Fortschritt wagen – Bündnis für Freiheit, Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit. Koalitionsvertrag 2021–2025 zwischen SPD, BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN und FDP*, 24 November 2021 <<https://www.spd.de/koalitionsvertrag2021/>> [accessed 17 June 2024], p. 19.

phorically speaking, the doctoral dissertation and the habilitation book should be the two legs upon which a scholar's academic career can firmly stand. However, if scientific excellence has already been demonstrated on the basis of a doctoral dissertation (a consensus that most Western European universities share), requiring a habilitation book is an exercise in redundancy. Outside academia, the habilitation serves little to no purpose. Indeed, the previous president of the German Research Foundation called the habilitation degree 'obsolete' in 2006, claiming that it was an instrument of domination by veteran professors over young academics, probably hinting at the fact that during the habilitation phase, the researcher remains dependent on a supervisor, resulting in a very late entry into academic independence for many German researchers.¹¹

A bigger problem, however, is that employees at the postdoctoral level who are financed from the university's household budget are not primarily researchers at all. Most of our time is taken up by myriad tasks that take precedence over our research, including teaching and supervision every semester. My contract, for example, states that I can dedicate 35 per cent of my employment to research activities geared towards acquiring a habilitation degree (these include trips to archives and writing and presenting conference papers). A six-year contract means that just over two of these years can be spent on researching and establishing myself in a virtually new area and producing my new and innovative book that, mind you, is broader in scope than my doctoral dissertation. Completing this task within the six-year employment period, during which I am required to prioritize a whole slew of duties not related to my research, already verges on the impossible, but with the proposed amendments it would be . . . well, what is more impossible than impossible?

More importantly, research and teaching are not just individual qualification projects but are in fact the *raison d'être* of higher education institutions. While chair professors are generally required to teach a certain number of hours each semester, teaching activities are also performed by student assistants, masters and doctoral students and postdoctoral researchers. The high fluctuation of and uncertainty among academic mid-level staff means that the quality of teaching undoubtedly suffers. There is also a distinct lack of continuity in student supervision and course development, as well as very little incentive for temporary employees to undergo further training in university didactics in order to continue their pedagogical development. Investing a lot of their precious time and energy into teaching is therefore meaningless, since it does not bring them any closer to their professional goals of qualifying for a doctoral or a habilitation degree and getting permanent employment.

¹¹ Andreas Sentker and Martin Spiewak, 'Jagd auf junge Talente. Interview mit Ernst-Ludwig Winnacker', *Die Zeit*, 28 December 2006, p. 32.

The previous leads me to a philosophical reflection. The idea that a stable work situation somehow inhibits innovative research is based on a rather unpleasant image of university employees, implying that somehow, as soon as scientists achieve a certain degree of job security, they go home, kick off their shoes and put their feet up. What does it say about politicians and their view of what we do, when in their mind scientists are primarily people who clog up the system? To the contrary, putting in countless hours of unpaid work after a very long and unjustifiable period of training – I still remember a colleague’s comment that her boss insisted one can choose whether one’s week has five or seven workdays – and being unable to plan one’s career in the long term without depending on the hope of fortunate circumstances can be extremely demoralising. Despite the illusion of meritocracy in academia, most researchers on fixed-term contracts are aware that being dependent on one single person over a long period of time means that their career depends largely on the recommendations of that person. In this dependency relationship, negative criticism can have fatal consequences for one’s career. Contrary to what BMBF’s ignorant video of Hanna tried to argue, namely that fixed-term contracts and the willingness to constantly change jobs is conducive to innovation, the work-related stress that every university employee experiences does not contribute to creative thinking. As an early modernist, for whom actual research is usually preceded by several archival trips, photographing and transcribing the source material, organising it into a database, and only then proceeding with the analysis and interpretation of the sources, I can affirm that good science takes time.

To anyone reading this text, the concept of ‘academic precarity’ is surely nothing new. The problem is also highly topical in Sweden. In a 2021 report, the OECD warned that uncertain working conditions and lack of permanent employment prospects result in many young talents leaving academia.¹² As has also been repeatedly highlighted in the debate on *WissZeitVG*, academic precarity has a particularly strong impact on researchers who need a higher degree of stability, such as international researchers and those with small children and/or disabilities and other health concerns. If only those in possession of a financial cushion are able to teach and conduct research, science loses its heterogeneity, which restricts scientific innovation and leads to decreased academic mobility and diversity. The German example shows that a law, especially one so vaguely formulated as the *WissZeitVG*, is just half of the equation, because it can do only so much to change the academic culture whose very foundation rests on precarity. Instead of shortening the period of qualification at the postdoctoral level and pushing more re-

¹² ‘Reducing the precarity of academic research careers’, *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, 20 May 2021, <<https://www.oecd.org/publications/reducing-the-precariety-of-academic-research-careers-0f8bd468-en.htm>> [accessed 17 June 2024].

sponsibility on individual higher education institutions and researchers (to work overtime and feverishly write applications in order to ensure external funding and in that way continue in academia), what we need is more long-term funding and a clearer path to permanent employment. Imagine how high the quality of scientific output could be if most of its producers were not constantly stressed by an eternal search for new jobs and new funding.

For more debates in German social media, see also hashtags *#ResearchWonderland*, *#WissZeitVG*, *#IchBinHanna*, *#IchBinReyhan*, *#ProfesFürHanna*, *#ProfesFürReyhan*.

Att fostras till forskare

My Hellsing, Stockholms universitet

Den akademiska banan liknar ett liv. ”Doktorvater” och ”Doktormutter” – handledare och läromästare – visst liknar de ofta de relationer vi hade (eller önskade att vi haft) med våra föräldrar. I den här texten utforskar jag analogin mellan forskarlivet och det liv som samtidigt pågår utifrån ett självbiografiskt perspektiv. Det är en inbjudan till samtal om rädslor, förhållningssätt och trädning av kunskap i akademien. Hur lär vi oss att bli forskare? Hur lär vi andra att bli forskare?

Frågan slungades ofrivilligt emot mig som en kataklysm. Jag sätter punkt för den här texten under en kväll som gästforskare på ett hotellrum i Åbo. Ironiskt nog befann jag mig i samma situation den kväll för fem år sedan som det där samtalet kom från min syster. Hon rapporterade från läkarbesöket med pappa, det som jag inte kunnat vara med på grund av detta professionella åtagande. Pappa var sjuk. Vi skulle förlora honom, men dessförinnan ta ansvar för honom. Sköta honom som vi redan skötte våra små barn. Jag hade levt trettiosex år, men det var den kvällen jag blev vuxen.

Krisen i familjen ställde min bild av barndomen – ja av mig själv – på ända. Relationerna fungerade inte längre som de brukade fungera. Jag dignade under förvirring och skuld och vilsenhet. Annars hade jag kanske kunnat fortsätta min ganska lysande akademiska karriär som jag hittills gjort. Sorgen puttade mig emellertid över kanten, i utmattning och en längre sjukskrivning. Samtidigt var det som hände med pappa bara en omständighet i en längre process. En övergång från flicka till kvinna, dotter till mor, purung forskare till självständig akademiker. Det skavde otroligt mycket för mig när jag skulle ömsa skinn.

Uppväxten var kalibrerad för succé. Mina föräldrar drillade mig i kreativitet och akademisk framgång. Nio år i musikklass tillsammans med särskilt begåvade och välartade barn från kärleksfulla, resursstarka hem. Redan som tonåringar vis-

<https://doi.org/10.7557/4.7698>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ste klassen hur den skulle föra sig för värdslig framgång. Men det var också en miljö med stark social kontroll. Samtidigt som papporna uppmuntrade kvinnor i allmänhet att ta plats, såg till att deras döttrar levde ut sin begåvning och drömmar, verkade de inte själva vilja vara gifta med en kvinna som gjorde just det. Med blandad fascination och löje ägnade vi särskild uppmärksamhet åt en typ av kvinnor som vi tyckte föll utanför ramarna. Jag minns inte om vi någonsin uttalade vilken sorts kvinna vi menade, eller om vi förstod det i tyst samförstånd. Hon bejakade sina egna intressen framför familjens plikter (om hon hade någon). Hon kan ha haft vida, färggranna kläder, grått hår och andliga intressen. Men framförallt kännetecknades hon av sina inre egenskaper, sin framtoning. Sin oavhängighet männens blick. Omöjlig att beskriva, men så lätt att känna igen: Vildkvinnan.

Jag tror att jag före utmattningen levde mitt liv alltför framgångsrikt, både akademiskt och socialt, som flicka – vildkvinnans antites. Flickan prisas av samhället för att hon vet hur hon ska vara vacker, behaglig och få höga betyg. Hon rangeras på en yttre värdeskala, med stela och andra tydliga ideal. Men en självständig forskare behöver kunna påverka villkoren för det akademiska livet, inte bara följa ideal som någon annan har formulerat utan pröva dem och utveckla nya. Det räcker inte med att vara följsam och ha toppbetyg. En mogen forskare eller en mor eller handledare, behöver träna sin urskilningsförmåga och integritet. Många och motstridiga krav kommer att ställas på henne. Hon måste kunna förstå, och välja. Men för att göra det måste hon känna sig berättigad att göra det. Jag hade med andra ord nått ett skede av karriären och livet då flickan inte längre fick några fördelar. Den Vackra Och Behagliga Kvinnan Som Vill Vara Alla till Lags har svårt att avstå för att inte göra omgivningen besviken. Jag lyssnade omedvetet in vad andra förväntade sig och internaliserade det. Självklart fick det här konsekvenser för mitt akademiska skrivande och publicerande. Skrivhandböcker (oftast skrivna av män) talar om hur man kan åtgärda textens form, men inte bristande självtillit. Jag kunde ju skriva! Problemet var att jag inte tyckte att jag hade något att komma med.

Inuti rymdes också en annan idealbild som jag strävade mot: forskaren med ohämmat karriärdriv, som inte räknar sina arbetstimmar och drömmer om akademisk prestige. Det var bara det att den modellen också började svaja ordentligt när jag fick barn. För med barnen kom kärleken. Visst hade den funnits tidigare, men den tvingade mig inte på samma sätt att prioritera. Jag önskar att jag hade kunnat säga att det var en kärlek som jag helt omfamnade – men i själva verket gjorde den mig rädd. En del av mig befarade att inte framstå som tillräckligt anpassningsbar och hängiven det akademiska livet och därför bli bortvald i den hårda konkurrensen om tjänster och uppmärksamhet. En annan del av mig (lika bra att erkänna) bar på en skräck för att bli vildkvinna, som jag trodde innebar att åsidosättas i min

sociala roll. Jag tänkte, omedvetet, att om jag njöt av ledigheten och tiden med barnen skulle jag älska forskningen mindre, som om det vore ett nollsummespel. I själva verket kan de berika varandra. Fast det tog flera år och en utmattning för mig att kunna leva och skapa på det sättet. I det följande ger jag några uppslag till hur man, eller jag, eller vi, kan förena kreativitet, intellektuell och litterär verksamhet med ett stöttande, mjukt och autentiskt akademiskt ledarskap.

Smärtpunkten blev också vändpunkten. Jag minns mina promenader genom de vackra skogarna i Stockholms utkant där jag bor. Huden var genomskinlig och fötterna värkte av stress. Ljuset var så skarpt mellan de spirande gröna träden. De bar ett löfte om att kunna skapa utifrån andra utgångspunkter om jag tog bättre hand om mig själv. Det var inte livet som historiker jag ville byta bort. Jag ville utveckla färdigheter som fått stå tillbaka i jakten på en inbillad perfektion. För de goda exemplen, gemenskap och berikande kollegiala samarbeten har hela tiden funnits inom räckhåll. Fysiskt omkring mig, ett mail bort, i podcasts och böcker om akademien idag och hur den har sett ut historiskt. Jag behövde bara lära mig att se dem.

Relationer

Förmodligen ville jag vara provokativ när jag i en intervju med Universitetslära-
ren 2019 sade att mitt mål var att bli professor i historia.¹ Det handlade för mig då om att våga artikulera ett mål som kändes väldigt långt bort, men betydelsefullt: Att våga stå offentligt för min ambition som kvinna, mor, historiker. Jag visste ju att befördran var något som tillägnades någon som ansågs värdig. Inte något man utsåg sig själv till. Eller kämpade för, i min juniora position. Dessa outtalade regler illustrerar hur relationer inom akademien traditionellt har utformats. Ett hierarkiskt system värnar upprätthållande av status quo. Där är det logiskt att de äldre ska välja bland yngre förmågor och hjälpa några utvalda, till exempel genom excellensnomineringar, fram till akademiskt ledarskap.

Som ung historiker tycktes mig forskarlivet så ensamt! Placerad i en konkurrensutsatt bubbla där vi skulle producera vetenskap så snabbt och effektivt som möjligt. Jag drömde om ett arbetsliv i kreativ gemenskap: att få bidra, lära ut, skapa tillsammans med andra. Men omständigheterna förde mig de första åren efter disputationen till ett kringflackande liv utan undervisningsstimmar och stötning. Livet som Internationell Postdok och gästforskare var prestigefullt och ekonomiskt tryggt på några års sikt, men de psykosociala behoven tillgodosågs inte i samma utsträckning. Grundproblemet var att jag inte kunde sätta ord på vad jag behövde. Och ingen hade heller frågat.

¹ <https://universitetslararen.se/2019/09/23/med-kvinnornas-roll-i-fokus/>.

Under doktorandtiden och de första åren efter disputationen hämtade jag framförallt stöd från personer i liknande situation, det man på engelska kallar *peer mentoring*. Det är något som också uppmuntras på många lärosäten, där historieämnet struktureras i särskilda doktorandkurser och doktorandseminarier. Det är och har varit en fantastisk gemenskap, men jag har senare funderat över fällorna med den. De som ska vara ens främsta stöd är också medtävlare. Jag tror man kan förledas tro att man är mer lika än vad man är. Bara för att man disputerade samtidigt eller har kommit lika långt med sin avhandling betyder inte att ens situation, eller svar på dem bör vara identiska. I svåra situationer har perspektiv på tillvaron genom vila, byte av miljö eller aktivitet istället erbjudit det bästa stödet. Jag hade säkert kunnat uppleva den meningsfulla samvaro jag sökte efter disputationen genom att vara mentor själv åt en yngre kollega eller student, men vågade sällan ta det utrymme. Som doktorand och nydisputerad tycktes samtidigt avståndet till mer erfarna forskare väldigt stort, och strukturerna hjälpte inte att överbrygga dem.

Av malplacerad vördnad undvek jag auktoriteter. Jag vågade inte be om saker eftersom jag tar ett nej så hårt och personligt. Jag tror att det beror på en till ytan privilegierad uppväxt som inte lät oss konfronteras med olika värdesystem och normer. Skolan, hemmet och samhället presenterade *en* värdeskala, *ett* mål om framgång. Auktoriteterna blev absoluta. Jag trodde att min väg till en framgångsrik karriär som historiker skulle ske när någon gav mig en okej-stämpel. Jag drömde om en mentor som skulle hjälpa mig med alla aspekter av mitt yrke och ge sitt godkännande: Du får bli historiker. När det inte hände mig började självförtroendet vackla. Var jag tillräckligt duktig? Var jag värd de chanser jag fått?

Samtidigt var jag blind för det mentorskap av annat slag som faktiskt fanns runt omkring mig. Relationer i akademien har varit både nyckeln till att jag blev sjuk och att jag blev frisk igen. Under rehabiliteringen slöt kollegor och vänner upp runt om mig. De tröstade och väntade och visade att de behövde mig trots att jag bara var en skugga av mig själv. Före utmattningen trodde jag att jag blev omtyckt för att jag var duktig, men nu insåg jag att det räckte med att bara vara jag. Det var en enorm lättnad.

Ingen karriär byggs på egen hand, oavsett hur seglivad och lockande genikulten i akademien än må vara. Såklart har jag fått konkreta tips, råd, vänskap, feedback och uppmuntran längs vägen. Klassiska hjältesagor brukar ha en enda mentorsgestalt – en Gandalf eller Sarastro – som erbjuder en snitslad bana med lämpliga prövningar mot ett färdigt mål. Som alltid svarar klokt och rätt. Men är det verkligen det som skapar en kreativ miljö? Det jag lärt om mentorskap på senare år uppmanar istället till att omge sig med flera mentorer som visar olika vägar. Den typen av mentorskap är snarare en kompanjon på vägen mot ett mål som vi upptäcker tillsammans.

Häromåret deltog jag i fakultetens formella mentorsprogram som pågick från september till maj. Programformen innebar att mentorskapet var ett formellt, medvetet och tidsbegränsat åtagande från båda sidor. Det gjorde det möjligt att möta personer som vi inte hade träffat annars på grund av avståndet i karriärsteg, ålder och disciplin. Programmet hade en gemensam upptakt och avslutning med alla mentorspar och träff med enbart mentorerna respektive mentanderna halvvägs i programmet. Deltagarna kunde koncentrera sig på själva mötena och samtalen. Min mentor var i min mammas ålder, en viktig personlig milstolpe. Ty för första gången undgick jag i mötet med henne att reproducera rollen som flicka och dotter. Hon gav akademisk framgång och ledningsuppdrag ett mänskligt ansikte. Jag motiverades av att kunna föreställa mig i de roller och ansvar hon haft. Det blev inspirerande möten i ömsesidig respekt och intresse.

Mentorskapsprogrammet var ett givande möte med kvinnlig (det var kvinnor som höll i programmet) briljans, klokskap och mognad, uttryckt i lågmälda gester, omsatt i ett genomtänkt pedagogiskt upplägg. Jag imponerades av den erfarenhet och fingertoppskänsla som behövts för att para ihop personer på ett givande sätt. Jag föreställer mig att man genom sparsam information, utan att känna deltagarna närmare, måste kunna läsa av personlighetstyper, behov och ambitioner som inte uttrycks explicit. Mentorskapet ska kunna hjälpa att se och förlösa det som människor bär inom sig. Det var också ett snillrikt drag att låta mentanderna sätta ramarna för relationen med sina frågor. På så sätt lades huvudansvaret på oss. Vi tränades i att identifiera och formulera behov, egentligen något ganska subversivt för en hierarkisk organisation som går ut på att härma och reproducera – inte framföra önskemål.

Deltagandet i mentorskapsprogrammet övade min blick för att skapa andra sådana relationer i akademien, få syn på vad jag fått och gett, och vad jag kan ge. Jag tänker framförallt på handledning, som ju snarare går ut på coachning än undervisning, det vill säga att man stöttar en persons utveckling utifrån hennes förutsättningar. I likhet med det goda föräldraskapet, eller det goda mentorskap jag erfarit, menar jag att vi bör vägleda studenterna att utveckla sin potential även om den avviker från de ideal och värderingar som handledaren själv står för. Vi bör utmana med våra frågor utan att ge färdiga svar. Vad svårt det är att inte bli förnumstig och docerande, i en vilja att hjälpa! Men inte kan vi förekomma barnet eller den unga forskaren i alla svårigheter det kommer att ställas inför. Inte ge en färdig karta till alla situationer, lika okända för oss som för dem. Men vi kan hjälpa dem att förfina sin kompass. Att känna tillit till sin förmåga oavsett vilka hinder.

Skriva och publicera

Min kärlek till den vetenskapliga artikeln har kommit sent. Min språkliga förmåga har varit drivkraften i mitt val av yrke – ändå har jag censurerat jag mig själv. Underskattat mina resultat och dess värde för andra. Trots (eller på grund av) att jag arbetade som tidskriftsredaktör och ofta anlätades för att granska andras artiklar vågade jag själv inte skicka in bidrag till tidskrifter. En komplicerad monografi och flera större artiklar för internationell publicering strandade innan de var helt färdiga. Det låter banalt när jag skriver det, men i mitt huvud har jag burit det som ett kors av misslyckande under flera år. Självförtroendet fick sig en rejäl knäck. Visst var tröttheten ett skäl till att texterna inte blev klara, men även rädsla för den kommande granskningen. Så länge som något är halvfärdigt finns ju alltid löftet – hos andra och hos mig själv – att kunna uppnå perfektion. Det som blev färdigt skulle bedömas. Och det var det jag fruktade mest av allt. Att erkänna för mig själv att motståndet innehöll rädsla var ett viktigt steg. Den negativa retorik som förekom runt artikeln som genre påverkade mig också. Många historiker talade (eller talar) om artikeln som ett snuttifierat nödvändigt ont, något att ägna sig åt för meritering och anställningsbarhet. Den framstod som instrumentell, opersonlig, ofta självförhärligande eftersom motsägelser och tveksamheter doldes retoriskt.

När jag lärde mig mer om skrivande och skapande som ett känslomässigt förlopp, med vissa återkommande svackor och höjder, försvann emellertid skrivkrampen. Läsning har haft en nyckelroll i denna process. Att läsning och skrivande går hand i hand är egentligen självklart. Men det handlar snarare om en färdighet att utveckla gradvis, med den hoppfulla tanken att aldrig bli fullärd men att behärska det bättre och bättre. Sedan min doktorandtid omkring 2010 har publiceringslandskapet förändrats. Tyngdpunkten för historiker är numera i högre grad artiklar än böcker. Så länge som jag själv inhämtade kunskap från böcker och refererade till dem insåg jag inte till fullo artikelns poäng eller värde. Nu när jag läser artiklar kan jag också skriva dem. En kär vän och kollega har visat vägen genom sin omsorgsfulla referenshantering. Det är där vi kan påverka, säger hon. Lyfta fram god forskning, ny forskning, unga forskares bidrag. Möblera om i forskningsfälten genom att hänvisa till referenser från olika teoretiska traditioner och språk, kombinerade med vår unika forskningsfråga. Generositet och egensinnighet är de egenskaper som jag värderar högst i forskningssammanhang. Jag hoppas att det märks i mina fotnoter.

Istället för att betrakta artikeln som ett hot betraktar jag den nu som ett löfte. Att få delta i det vetenskapliga samtalet där det till stor del utspelar sig. Att via dessa självständiga bidrag kunna ta mig vidare på den akademiska banan, till en position där jag kan och bör hjälpa andra. För att ha något att lära ut bör jag ju

själv skriva och publicera och hålla mig à jour med pågående forskning. Och i nästa steg använda forskningen som näring till undervisningen. Det är enklare att tala trovärdigt och passionerat om det akademiska skrivandet när man själv ägnar sig åt det. Jag kan dela tvivel, oro, rädsla för misslyckande med mina uppsatsskrivande studenter eftersom vi är i samma situation. Visserligen har jag mer erfarenhet, men varje ny forskningsuppgift är per definition osäker – annars skulle det inte vara forskning.

Handböcker om artikelskrivande och kollegor som uppskattade att skriva artiklar fick mig att vilja att pröva själv med en annan inställning. Jag har med stor behållning använt Wendy Laura Belchers handbok *Writing your journal article in twelve weeks* för att göra skrivprocessen hanterlig.² Hon delar upp revideringen av ett utkast i uppgifter, vilket är ett bra sätt att arbeta om man känner sig osäker under skrivprocessen. Det var nyttigt att få så tydlig förklarat för mig – både för egen del och när jag ska förklara det för andra – vad som gör en text vetenskaplig, och i vilken ordning man bör ta sig an de olika delarna: Argumentet eller tesen först, eftersom källorna (evidence) ska hänga ihop med det. Hon betonar också vikten att finna rätt tidskrift för sitt budskap. Det betyder att man ibland bör välja bort det mest prestigefulla forumet för att nå fram med sina vetenskapliga rön till lämplig läsekrets. Belcher påminner också om att tidskrifter bara kan välja bland de artiklar som står dem till buds. Det gör artikelförfattare lika betydelsefulla som de redaktionella besluten. Jag följer inte Belchers process till punkt och pricka när jag själv skriver. Jag lägger mest kraft på ett första utkast, och när jag väl kommit så långt tar det inte tolv veckor för mig att få en artikel färdig. Men jag har använt hennes frågor och uppgifter som checklistor under färdigställande och revidering. De har bidragit med ett perspektivskifte från skribent till läsare när jag försöker uppfatta om mina teser håller med de argument jag gett.

Något annat som har hjälpt mitt skrivande är att inte skriva. Jag hade gjort några mindre teve- och radiouppdrag när jag rekryterades till teveserien *Drottningarna* 2018. Det började som uppfyllandet av en barndomsdröm att vara "historiker på teve", eller bli erkänd som expert inom mitt fält. Jag tillfredsställde en nyfikenhet på mediebranschen som jag haft sen jag tvekade mellan att bli journalist, författare eller historiker. Men i denna och andra produktioner har jag också funnit den kreativa gemenskap och lagarbete där alla har sin uppgift att lösa för ett gemensamt mål.

Tack vare den erfarna och trygga producenten fann jag en superkraft hos mig själv under inspelningen. Denna kompetens återfinns jag vid alla framträdanden sedan dess: teve, radio, podcast, en större scen, ett föredrag, undervisning – det

² Belcher, Wendy Laura (2019). *Writing your journal article in twelve weeks a guide to academic publishing success*. Second edition Chicago, IL: The University of Chicago Press.

har blivit min persona av vetenskaplig kommunikation. Mer än något annat medium bygger ett teveframträdande på känslor, nerv, tajming och humor. Om man talar som på ett podium eller under en föreläsning uppfattas det som konstigt i teve. Genom teven möter man som forskare sina tittare förtroligt, nästan intimt, genom rutan till deras skärm. För att uppnå den effekten berättade jag rakt och fritt för producenten som satt mitt emot. Förmodligen lyckades jag släppa manéren, befria mig från det sätt jag trodde att man skulle framträda, till att bjuda publiken på det mest intressanta hos mig, hos alla: ett mer autentiskt jag.

Det mottagarorienterade fokus som jag funnit tack vare dessa uppdrag har utvecklat mina forskningsprocesser. Skrivande är ju så mycket mer än bara textproduktion. Fria associationer och lust hjälper i val av ämne, forskningsdesign, struktur, komponerandet av läsning och teorier. Bredare, ibland dagsaktuella frågor och händelser sporrar till konkreta forskningsuppgifter. Att övertyga vetenskapligt handlar i grunden om att engagera. Stora idéer behöver fångas och illustreras med konkreta fall och anekdoter. Den muntliga framställningen tycker jag bidrar till att fånga det mest väsentliga, i rätt ordning. Jag testar idéer och roller och tar sedan med mig den energin och lekfullheten tillbaka till den vetenskapliga texten. Nu använder jag regelbundet olika former av så kallad samverkan som ett instrument för att utveckla min kompetens som historiker.

Riktning

Ganska snart efter disputationen kan åtaganden och förfrågningar svämma över. Projekt lämnas halvfärdiga i jakt på ny finansiering. Vardagen som forskare blir jäktad, splittrad och spretig. "Lär dig säga nej", är ett slags mantra. Jag har aldrig gillat det uttrycket, för de vägleder inte till prioritering. Hellre lära sig säga ja – men till rätt saker. Med andra ord kanske vi mår bättre om vi arbetar lite mindre, men vi måste också finna inspiration att fylla den tiden med något som känns meningsfullt.

Att ha funnit en riktning som historiker har gett mig ett större lugn. Jag fann en tillämplig metod att organisera arbetsuppgifter och skrivprojekt hos Cathy Mazak som vägleder kvinnliga akademiker.³ Hon har artikulert för mig avgörande tankar om olika karriärsteg och perioder i det akademiska livet, som har bidragit till ett helikopterseende på min vardag som historiker. Hon guidar till att betrakta publikationer som ett sätt att stärka sin profil och kommunicera utåt som forskare, där varje skrivprojekt bör väljas omsorgsfullt. Det är särskilt viktigt eftersom de alltid brukar bli längre, mer krävande och omfattande än förutsett (annars skulle

³ <https://scholarsvoice.org/>, framförallt podcasten.

vi väl aldrig våga börja) . Det bör finnas en röd tråd och logik mellan olika engagemang. En bok, en antologi, en artikel eller ansökan är inte bara en formulering av ett resultat, utan den ska bära karriären framåt och kommunicera något viktigt om oss som forskare. ”Let your publications work for you”, säger hon.

Utgångspunkten i Mazaks metod är att formulera en så kallad academic mission statement, en genomtänkt idé om vad alla aktiviteter i ens forskar- och undervisningsvardag innehåller i form av koncept, metoder, källor, drivkraft.⁴ Formuleringen är organisk och bör revideras ofta, gärna flera gånger om året. Varje uppdrag bör matchas mot denna större idé, vilket underlättar prioriteringen av projekt och publikationer. I stället för att undervisnings- och samverkansprojekt konkurrerar med skrivandet blir de sätt att utveckla pågående projekt. Uppdragen ger möjlighet till perspektiv, feedback, fördjupning eller förbinder forskningen med aktuella frågor. I en positiv loop blir det tydligare vad forskningsuppdragets kärna är, vilket gör den lättare att kommunicera till andra. Och en tydlig kommunikation guidar andra forskare och journalister till fler relevanta förfrågningar. Längre fram i karriären blir två andra aspekter allt viktigare, enligt Cathy Mazak: att artikulera arbetet utifrån värderingar och fundera över vilken typ av bidrag eller avtryck (legacy) man vill göra som forskare.

Den materiellt osäkra tillvaron kan sluka all energi för en ung forskare med tidsbegränsad anställning. Det handlar mer om vad man ”kan” och ”får” göra, än vad man vill. Maktlösheten kan upplevas förlamande. Att fokusera på egna konkreta mål bidrar psykologiskt till en upplevelse av kontroll, vilket när motivationen. Mazak råder forskare att fokusera på det vi kan och vill, inte på hur vi ska utvärderas och bedömas. För om vi upplever vår forskningsverksamhet som angelägen blir det lättare att skriva de där ansökningarna om tjänst, forskningsmedel och befordran. Som till slut kommer att bära frukt.

Det är inte upp till mig om jag ska bli professor i historia. Istället visualiserar jag vilken sorts professor jag ska bli, som en riktning, om det ändå skulle bli så. Hon ska finna näring och lust till sitt skapande och mentorskap genom att värna det egna välbefinnandet, de nära relationerna – det som är helt väsentligt för formuleringen av vetenskapliga idéer. Hennes dörr ska stå på glänt för viktiga samtal. Hon ska vara rätt så vild. Men inte behöver jag bli professor för att få en forskarvardag som ser ut så? undrar vän av ordning. Nej, precis. Framtiden börjar nu.

⁴ <https://scholarsvoice.org/academic-mission-statement/>.

Läsning som har inspirerat denna text

Anheim, Étienne, *Le travail de l'histoire* (Éditions de la Sorbonne: Paris, 2018)

Berzbach, Frank, *Kreativität aushalten: Psychologie für Designer* (Verlag Hermann Schmidt: Mainz, 2010)

Bringselius, Louise, *Psykologisk trygghet: att välkomna den som utmanar* (Volante: Stockholm, 2023)

Cameron, Julia, *The Artist's Way: A Spiritual Path to Higher Creativity* (Souvenir press: London, 2020)

Larsson Heidenblad, David, *Ta din tid: gör mindre men bättre* (Volante: Stockholm, 2023)

Perrot, Michelle & Castillo, Eduardo, *Le temps des féminismes* (Bernard Grasset: Paris, 2023)

Taylor, Yvette & Lahad, Kinneret (red.), *Feeling Academic in the Neoliberal University: Feminist Flights, Fights and Failures* (Palgrave Macmillan: Cham, Switzerland, 2018)

Waquet, Françoise, *Une histoire émotionnelle du savoir: XVIIe–XXIe siècle* (CNRS Éditions: Paris, 2019)

Waquet, Françoise, *Les enfants de Socrate: filiation intellectuelle et transmission du savoir, XVIIe–XXIe siècle* (Albin Michel: Paris, 2008)

Hvordan – og hvorfor – starte en organisasjon for forskere tidlig i karrieren?

Are Bøe Pedersen, NLA Høgskolen

I mai i fjor ble Organisasjonen ferske forskere¹ (OFF) lansert. Det var resultatet av litt over et halvt år med intensivt fritidsarbeid fra folk som nettopp avlagt hadde eller var i ferd med å avlegge doktorgrad. Responsen i media var stort sett positiv, men avmålt.² Noe av responsen kan kanskje best beskrives som spørrende: Hvorfor gjorde vi dette? Har ikke unge, fremadstormende forskere nok å gjøre på, om de ikke skal drive organisasjonsutvikling i tillegg? *Trenger* vi egentlig flere organisasjoner i forsknings- og utdanningssektoren?

En del av forberedelsene vi gjorde, var nettopp å forutse spørsmål som disse, og vurdere hva som egentlig skulle være svarene på dem. Vi kan like gjerne spole tilbake til starten: Senhøsten 2022 oppstod en diskusjon blant norske akademikere på Twitter (nå «X»), om arbeidsvilkår for forskere tidlig i karrieren. Det ble ganske snart identifisert et behov for en bred, medlemsbasert organisasjon for å ivareta interessene til det vi da fortsatt kalte «unge forskere». Det vi som deltok i diskusjonene helt konkret savnet var en åpen, demokratisk organisasjon som på nasjonalt nivå kunne fronte særinteressene til forskere på et tidlig karrierestadium. Noe slikt fantes ikke, så vi bestemte oss for å lage det selv, og nedsatte en arbeidsgruppe. Denne bestod av stipendiater og forskere fra Universitetet i Bergen, NLA Høgskolen, Høgskulen på Vestlandet, Universitetet i Tromsø, og Nord universitet. På organisasjonens stiftelsesmøte i februar 2023 ble arbeidsgruppen

<https://doi.org/10.7557/4.7699>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ OFF, u.å. 'Organisasjonen ferske forskere', OFF, 2023. <ferskeforskere.org> [lest 15. april 2024]

² Njord Svendsen, 'Ny forening for unge forskere. Redd akademia bare blir for «friske, hvite menn»' *Khrono.no*, 24. mai 2023. <<https://www.khrono.no/ny-forening-for-unge-forskere-redd-akademia-bare-blir-for-friske-hvite-menn/783994>> [lest 5. mars 2024]

til et styre, og vi begynte å gjøre oss klare for en offentlig lansering – med nettside, medlemsystem, mediestrategi, og så videre. Vi landet også på et navn: Organisasjonen ferske forskere. Det har den fordelen at forkortelsen er den samme på begge norske målformer (Organisasjonen ferske forskarar), og at det signaliserer noe om bruken av «ung» i forskningssektoren.

Det engelske *early career researcher* er en mer elegant formulering enn «forsker på et tidlig karrierestadium», så det var et poeng for oss å etablere et annet, norsk alternativ. Den norske offentligheten og forvaltningen har lenge hatt en forkjærlighet for det upresise uttrykket «unge forskere», som vi helt konkret ville til livs. Snittalderen for å fullføre en doktorgrad i Norge er 38 år – dette er ikke en sektor av ungdom. Norges forskningsråds vilkårlige definisjon av «ung» – et søknadskriterium for enkelte finansieringsordninger – er «under 40, men minst 2 år etter fullført disputas».³ Den norske gjennomsnittsforskeren er altså aldri tilstrekkelig ung, i Forskningsrådets øyne.

I tillegg identifiserte vi utfordringer som ferske forskere faktisk møter, og konkretiserte disse i form av et politisk prinsippprogram – et dokument med både problembeskrivelser og forslag til løsninger. Her tillater jeg meg å sitere fra vår egen programerklæring (nynorsk):

Akademia er prega av hierarki og lagdeling mellom forskarar som er tidleg og seint i karriera. Mange forskarar som er tidleg i karriera lever i laus tilknytning til eit arbeidsliv som er prega av utstrakt bruk av midlertidigheit og jobbussikkerheit. Samstundes som stadig fleire tek doktorgrad, har konkurransen om faste stillingar blitt stadig hardare. I ein hyperkompetitiv sektor skapar det ei arbeidskultur med stort press og mykje uhelse blant stipendiatar, vitenskaplege assistentar og nyutdanna forskarar. Denne prekariteten slår skeivt ut for ulike grupper, med omsyn til til dømes kjønnsidentitet, funksjonsnivå, etnisitet, økonomi og/eller kulturell bakgrunn. På same tid går sektoren gjennom dramatiske kutt og omveltingar som ferske forskarar har liten medverknad i.⁴

Norsk offentlighet er ikke fremmed for å forske på egen virksomhet, og vi har dermed et reelt tallgrunnlag å basere oss på. Kun 15% av norske PhD-stipendiater leverer på normert tid. 1/5 leverer aldri, eller etter forsinkelser på mer enn ti år.⁵

³ 'Forskerprosjekt for unge talenter (FRIPRO)'. Forskningsrådet, 2023. <<https://www.forskingsradet.no/utlysninger/2023/forskerprosjekt-unge-talenter-fripro/>> [lest 6. mars 2024]

⁴ Politisk prinsippprogram – Organisasjonen ferske forskarar', OFF, 2023. <<https://ferskeforskere.org/politikk/politisk-prinsippprogram>> [lest 1. mars 2024]

⁵ 'Avtalelengder og tidsbruk i Ph.d.-utdanninga' Direktoratet for høgare utdanning og kompetanse, 2022. <<https://hkdir.no/rapporter-undersokelser-og-statistikk/avtalelengder-og-tidsbruk-i-ph-d-utdanninga>> [Lest 2. mars 2024]

I internasjonal sammenheng har norske PhD-stipendiater fordelene av økonomisk trygghet, en helt sentral faktor for gjennomføring.⁶ Likevel viser tallene at sektoren har strukturelle utfordringer på tross av gode økonomiske betingelser. Dette er velkjent for stipendiatororganisasjonene, og brukes i økende grad for å utforme nasjonal politikk. Samtidig er sektoren mangfoldig i sin organiseringsform, og det finnes forskere i mange ulike stillingskonstellasjoner utenfor stipendiat- og postdoktorløpene. Veien videre i sektoren går ofte gjennom flere midlertidige stillinger.

Praksisene i forsknings- og utdanningssektoren skiller seg fra det øvrige arbeidslivet i Norge, hvor det tradisjonelt har vært en tydelig politisk føring at faste heltidsstillinger skal være hovedregelen i offentlig sektor. Akademia, på sin side, har vært preget av en aksept for midlertidighet og usikkerhet som et slags prøveseritual forskere må gjennom for å «fortjene» en fast stilling. En illustrerende praksis er såkalt «lufting», som institusjonene bruker for å omgå lovbestemmelsen som sikrer midlertidig ansatte rett på fast jobb etter tre år eller mer i samme midlertidige stilling. Dette gjøres ved å legge inn et opphold på seks måneder like før den ansatte nærmer seg den juridiske grensen for å kunne kreve fast stilling, slik at treårsperioden i neste omgang starter på nytt.

Flere regjeringer har prøvd – og til en viss grad lykkes med – å stramme inn den løsslupne bruken av små, midlertidige stillinger i akademia. Samtidig har responsen fra sektorens institusjoner tatt form av endret begrepsbruk og talltriksing heller enn av reelle, strukturelle endringer. Kallenavnet «fast midlertidig stilling» brukes om «oppsigelige faste stillinger»; stillinger som administrativt sett er faste, men opphører dersom den eksterne finansieringen gjør det. Den ansatte blir dermed selv ansvarlig for å sikre stadig ny forskningsstøtte for å beholde jobben.⁷ Gjennom å omdefinere det som egentlig er midlertidige prosjektstillinger til «faste» på denne måten, kan universitetene, på papiret, imøtekomme de politiske kravene om å redusere midlertidighet.

Her er det lett – som i sitatet ovenfor – å identifisere et sammenfall av mekanismer som fører til en arbeidslivstilværelse preget av prekaritet. Ved å stadig måtte hoppe mellom arbeidsplasser og stillinger i en svært kompetitiv sektor, går postdoktorale forskere glipp av stabiliteten og forutsigbarheten som gjerne er nødvendig for å etablere seg og stifte familie – som høyt utdannede arbeidstakere

⁶ Sverdlík, A., C. Hall, N., McAlpine, L., & Hubbard, K. (2018). The PhD Experience: A Review of the Factors Influencing Doctoral Students' Completion, Achievement, and Well-Being. *International Journal of Doctoral Studies*, 13, 361–388. [Crossref](#).

⁷ Jørgen Svarstad & Eva Tønnesen. 'Flere har fått fast jobb: — Fortsatt et godt stykke igjen' *Khrono.no*, 9. november 2022. <<https://www.khrono.no/flere-har-fatt-fast-jobb-fortsatt-et-godt-stykke-igjen/732000>> [Lest 5. mars 2024]

i 30-årene ofte vil. Utfordringer med ansiennitet, lønnsnivå for postdoktorer og ufrivillig deltid bidrar til det samme. Hvem ivaretar disse forskernes interesser?

Dette spørsmålet var sentralt i opprettelsen av OFF. De fleste medlemmene av det opprinnelige styret har fartstid og erfaring med stipendiat- og postdoc-organisasjoner, og deler en opplevelse av at organisasjonslivet på nasjonalt nivå er fragmentert. Felles for disse organisasjonene er at de stort sett knytter seg til enkeltinstitusjoner, eller til enda mindre enheter – som ett enkelt fakultet. De snakker ikke sammen på tvers, og har dermed ingen slagkraft på nasjonalt plan. Den landsdekkende organisasjonen Stipendiatorganisasjonene i Norge (SiN) er titulert som om det er en paraplyorganisasjon for slike lokallag, men dette reflekterer ikke virkeligheten, verken formelt eller i praksis. Til tross for at SiN organiserer medlemmer på tvers av regioner og institusjoner, står ikke organisasjonen i noe ledelsesforhold til lokale og institusjonsspesifikke organisasjoner. Fragmenteringen på dette nivået har altså vært total, både horisontalt og vertikalt – og det er for de arbeidstakerne som *har* organisasjoner.

Vanligvis er det fagforeningene i Norge som fyller dette tomrommet. Fagforeningene står relativt sett sterkt i norsk arbeidsliv, også i kunnskaps- og forskningssektoren. De store forbundene som organiserer forskere – Forskerforbundet og Norsk tjenestemannslag (tilknyttet LO) – er i hovedsak effektive forhandlere for sine medlemmer, med noen nyanseforskjeller i politisk tilnærming til fordeling mellom yrkesgrupper. Forbundene har kommet langt i å forsøke å sikre stipendiater og postdoc-ers rettigheter og lønnsnivå, men har begrensede muligheter til å ivareta ferske forskere som faller utenfor særskilte stillingskategorier som stipendiater og postdoc-er, og som heller ikke er faste, vitenskapelige ansatte.

Vår oppfatning var dermed at forskere som kommer ut av en stipendiat- eller postdoc-stilling, men fortsatt ikke har funnet seg til rette i en fast vitenskapelig stilling, manglet noen som kjempet for deres rettigheter på lik linje med de som arbeider i rekrutteringsstillinger. Vi tror også at forskere i denne utsatte posisjonen til syvende og sist har mer til felles med åremålstilsatte stipendiater og postdoc-er enn de har med faste, vitenskapelige ansatte – men at de ikke på samme naturlige vis omfattes av organisasjoner som retter seg mot de spesifikke stillingstypene stipendiat og postdoktor. Gjennom relativt åpne og inkluderende medlemskriterier forsøkte vi derfor å treffe ferske forskere i ulike stillinger og situasjoner, og slik anerkjenne at virkeligheten for en fersk forsker er preget av heterogenitet.

Dette er *hvorfor* vi startet en organisasjon. Men *hvordan* gjorde vi det? Når vi først hadde bestemt oss for å gjøre det, viste erfaring med organisasjonsarbeid seg å være nøkkelen til å få gjort det praktiske arbeidet: Skrive vedtekter, etablere rutiner for møter, og dokumentere alt vi gjorde. Arbeidet med å utvikle og lansere OFF ble drevet frem av idealisme og engasjement, og ble gjort med et helt mar-

ginalt budsjett. Det som kanskje er overraskende, er at det innledningsvis heller ikke kostet *så* mye. Vi kunne i starten finansiere kostnadene til medlemsystem og nettside selv, gjennom små lån til organisasjonen. Nettside og profileringsmateriale laget vi gjennom egen innsats, heller enn å betale noen for det, et grep som sparte oss for ganske store summer. Rekrutteringsarbeid, møter og lobbyvirksomhet, aktivitet i sosiale medier, og medlemsinformasjon er kollektive anliggende som alle bidrar til etter evne og kapasitet. Vi har, litt spøkefullt, sagt at målet vårt er å være en post på statsbudsjettet før styret som grunnla organisasjonen er for etablerte til å delta. Det målet peker imidlertid på en ugjenkallelig realitet, nemlig at organisasjonens evne til å overleve på sikt avhenger av stabil, varig finansiering.

Da vi gikk på frierferd blant institusjoner og organisasjoner og spurte om oppstartsstøtte, var den vanligste responsen at de gjerne ville støtte oss, *men...* Stipulasjonene varierte, men den vanligste var at ingen ville være de aller første til å gi oss økonomisk støtte. Vi endte dermed opp i en tragikomisk «Catch 22»-situasjon, hvor flere universiteter forespeilet oss økonomisk støtte – så lenge noen *andre* allerede hadde gjort det. Utfordringen var altså å få noen til å være de første. Dette løste seg like før jul, da Universitetet i Tromsø – som var tidlig på banen som støttespiller – overførte de lovede oppstartsmidlene. Det samme gjorde LO, som vi hadde vært i dialog med siden starten – et tydelig signal om at de anså vår virksomhet som et nyttig supplement til sin egen fagforening, og ikke som noen trussel. Den kortsiktige finansieringen til organisasjonen er altså sikret. På vårt første årsmøte, i mars 2024, kunne vi derfor vedta et budsjett hvor vi brukte organisasjonens egne penger til å holde lysene på. Da årsmøtet ble avholdt, hadde vi gått fra et styre på seks personer, til å ha over 250 medlemmer fordelt på mange ulike institusjoner. Det tyder på at det er et reelt behov for en organisasjon som OFF i den norske forsknings- og utdanningssektoren.

Hvor skal vi nå? Vi har oppnådd det første målet vi satte oss – å bli invitert til å være i rommet, ikke bare når vesentlige beslutninger fattes, men under den politiske prosessen hvor rammene for beslutningene skapes. Når Direktoratet for høyere utdanning og kompetanse sender ut invitasjoner til dialog- og innspillmøter, står vi på deres «shortlist» over organisasjoner som kontaktes, på lik linje med for eksempel Forskerforbundet. Det er ikke alltid så lett å se konkrete spor av at en ideell organisasjon blir lagt merke til og får gjennomslag. En morsom detalj fra det forrige møtet med direktoratet, er likevel avsløringen av at begrepet «unge forskere» nå er på vei ut av forvaltningsspråket – ikke fordi OFF har bedt om det, men fordi vi eksisterer.

Olof Blomqvist, *I Want to Stay. Local Community and Prisoners of War at the Dawn of the Eighteenth Century* (Stockholm: Stockholm University, 2023). xx + 371 pp.

Jonas Lindström, Uppsala University

A Saxon sergeant held as a prisoner of war in Uppsala in 1707 was walking his dog one April evening when he met and started to quarrel with a local servant. Among the subsequent charges, the servant accused the sergeant of having insulted the Swedish king and the Swedish army. When asked by the local court how he knew that, given that the sergeant spoke German, the servant explained that a German was staying with his master and he had learned some words from him.

The scene is one of many encounters between prisoners of war and the local community narrated in Olof Blomqvist's doctoral thesis, *I Want to Stay*, about prisoners of war during the Great Northern War. The dissertation studies three towns that had to deal with war captives: Torgau in Sachsen, Aarhus in Denmark, and Uppsala in Sweden. The 'had to'-part should be stressed: in all three cases, the central authorities delegated the responsibility and thus the greater part of the financial cost of war captivity to the local communities. Blomqvist's story of the prisoners of war is, therefore, a story about the dynamics between the state and the local community but also, and perhaps foremost, about the relationship between the local community and individual prisoners.

Torgau stands out in the investigation in several respects. To begin with, the town council in Torgau openly opposed the demands of the Saxon states and refused to comply with certain instructions. By contrast, the Danish and Swedish states imposed the responsibility for the prisoner on the local level without much friction. Blomqvist explains the difference with the greater political independence enjoyed by the Saxon town. In this context, the matter of how to deal with the

<https://doi.org/10.7557/4.7683>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

prisoners of war became a part of an ongoing power struggle between the local authorities and the Saxon elector.

In Denmark and Sweden, the towns had already lost their autonomy vis-a-vis the king.

While the captives in Aarhus and Uppsala were separated from each other and often acted as individuals, the prisoners in Torgau maintained their internal military organisation and acted as a group represented by their officers. Moreover, due to the negotiation between the Swedish and the Saxon states, the prisoners in Torgau stayed for only a couple of months. In contrast, many in Aarhus and Uppsala remained there for several years. In the latter cases, Blomqvist finds evidence of prisoners of war who were employed by local masters, married local women, and, on a few rare occasions, became burghers in the town where they had been held captive.

As illustrated by the introductory case, migrants and foreigners were not uncommon in early modern towns. Blomqvist finds many similarities between the local perception of prisoners of war and attitudes toward migrants in general: geographical origin, language, and faith could make a person a stranger in many people's eyes, but the fact that they had been declared enemies of the state seems to have mattered less. The local communities under study modelled the organisation of war captivity on well-proven ways of handling mobile elements: billeting regular soldiers and hiring and housing servants.

Prisoners were also kept in larger groups in the cellar vaults of Uppsala Castle and the Torgau town hall, a finding that receives less attention (at least in the conclusion). The sergeant walking his dog outside Uppsala represents only one side of war captivity; the prisoners of war who were employed to take care of dead bodies during the plague epidemic in the same town represent another. The introductory case also points to language as a potential but not necessary problem. The Orthodox faith of the Russian soldiers kept in Uppsala was a greater obstacle to integration. Blomqvist's study clearly demonstrates that the experience of war captivity differed from group to group and between individuals.

The underlying empirical work is the great strength of the book. By combining many types of sources, such as correspondence between different levels of administrative bodies, minutes from the local courts, muster rolls, and parish registers, Blomqvist is able to paint a diverse and detailed picture of the varying experiences of war captivity in the three towns. A database constructed from the scattered evidence allows him to follow individual prisoners of war through time and even out in the Danish countryside. The analysis of the sources is easy to follow, and the empirical support of the conclusions is well described (when conclusions are more speculative, this is also made clear). Especially impressive is the section where

Blomqvist, by scrutinizing the documents and linking different records, makes it credible that the local authorities in Aarhus embezzled money. Source criticism at its finest!

Biases and missing or uncertain links in the database – reconstructions of this kind tend to lean towards more ‘successful’ cases – are insufficiently discussed, however. And while the examples of prisoners of war who married into the local community and became part of established networks among local burghers are very interesting, they are the exceptions, and despite the high-quality archival work, the great mass of prisoners remains anonymous. This, too, would have deserved more discussion.

The international comparison adds several dimensions to the analysis and is another merit. But there is a significant problem. The short time span of the prisoners’ presence in Torgau, together with substantial archival gaps, create an imbalance between the three case studies. For example, Torgau lacks court records from the period, and as the case of the sergeant walking his dog shows, court records are the prime source for studying everyday encounters. Therefore, the fact that Blomqvist finds much more evidence of social interactions between prisoners of war and the locals in Aarhus and Uppsala is not surprising. Blomqvist admits this, and I agree with him that the advantages of the comparison and of going beyond the national framework outweigh the difficulties.

I am less convinced by the study’s theoretical framing. Negotiation is the key theoretical concept. (‘Negotiation’ and ‘negotiations’ and variants of the verb ‘negotiate’ appear 164 times in the text or on every second page; renegotiate/renegotiation is on every tenth page. That is a lot.) I have two problems with that. First, the text conflates (at least) two different concepts of negotiation. A formal negotiation between an officer representing a group of soldiers and the town council about a specific request is very different from the “negotiation” aspect of the everyday interactions between an individual and their social surroundings. This difference is never articulated or commented upon.

Second, I do not see how the language or model of negotiation explains or enhances our understanding of what was going on. It imposes a terminology and a way of thinking that seems detached from how the historical agents experienced and thought about the situation. This is not in itself a problem but it becomes problematic when the analysis speaks of purposes and strategies. In Blomqvist’s words, the prisoners of war ‘renegotiated their belonging on the local level’ (p. 290), ‘the local community struggled with defining what a POW was’ (p. 227), and they faced ‘the task of inventing’ the prisoner of war as a social and legal category (p. 319). To me, it seems that people were much more occupied with trying to solve practical problems than with principles and definitions. The problems they

faced were, for example, how could we possibly know if this foreign man who wants to marry a local woman is not already married to someone else? Or, we must fill the vacancies in our army. Or, Uppsala needs a new tanner.

Based on research on early modern honour and the legal system, Blomqvist describes a tension between state categorization, which wanted readability and predictability, and the local community, which stressed the particular and the complexity of social relationships. The social relationships between prisoners of war and the locals are interpreted as a 'form of resistance against state categorization' (p. 327). I am not convinced. Blomqvist's own investigation shows that the state was more interested in dissolving the enemy status of prisoners of war and transforming them into subjects, soldiers in its own army, or labourers. Rather than having conflicting views, the state and the local community shared a common interest: both wanted cheap labour. Becoming a burgher presupposed both local support and the state's approval, and the state encouraged both marriages between prisoners of war and local women and the employment of prisoners of war as servants. The assumed tension seems more fitting to a theoretical model than the empirical findings.

A more fruitful approach is the application of Simon Karstens' notion of belonging and exclusion as a scale rather than a dichotomy. Whereas many prisoners of war were accepted, employed, and housed by the local community, very few achieved full belonging in the sense of burghership. The analysis would have benefitted from discussing the notions of free and unfree in a similar way (as is the case in much of today's labour history). Ordinary servants were also not 'free'. Just like the prisoners of war, they, too, risked being imprisoned or sent to war if they did not comply with their masters. From this perspective, the somewhat ambiguous status of the prisoners of war appears to have been something quite ordinary to the contemporaries and not something whose boundaries they felt the need to determine. Mapping empirically what the prisoners could and could not do in actual practice and different circumstances would probably have been a more rewarding route than focusing on the theoretically constructed question of what defined a prisoner of war.

But again, the merits trump the shortcomings. Olof Blomqvist's doctoral thesis demonstrates the value of a local perspective for understanding an international phenomenon like war captivity. It shows the relevance of war captivity to the more general questions of state formation and the dynamics of local communities. Based on impressive archival work, it portrays the complexity of the subject, from the power struggles between and within early modern states to a man walking his dog one April evening in 1707.

Lotta Nylund, *Alexander Lauréus genremålningar och den tidiga romantikens visuella kultur* (Helsingfors: Humanistiska fakulteten vid Helsingfors universitet, 2023). 428 s.

Christopher Landstedt, Stockholms universitet

Alexander Lauréus genremålningar och den tidiga romantikens visuella kultur är en rättvisande titel på den avhandling med vilken Lotta Nylund 2023 disputerade i historia och kulturarv vid Helsingfors universitet.

Undersökningens studieobjekt är den Åbobördige konstnären Alexander Lauréus (1783–1823), vilken påbörjade sina studier vid Konstakademien i Stockholm 1802 där han så småningom kom att specialisera sig på genremålningar i flamländsk 1600-talsstil. 1812 blev hand invald som ledamot i Konstakademien och fick därmed titeln hovmålare. Efter att ha tilldelats ett stipendium reste han i sällskap med sin livspartner till Paris och sedan till Rom, där Lauréus studerade och arbetade fram till sin död 1823.

En del frågetecken kring Lauréus tidiga år kan på grund av bristande källor aldrig till fullo klarläggas. Nylund påpekar att ambitionen att fylla väsentliga kunskapsluckor inte syftar till att skapa en komplett biografi över Lauréus utan snarare till att bättre förstå och analysera konstnärskapet utifrån då rådande samhällliga, sociala och ekonomiska förutsättningar.

Under det tidiga 1800-talet genomgick konstbranschen förändringar då konstnärer inte längre likt protegéer enbart producerade beställningsverk åt furstar, mecenater och kyrkan, utan istället målade för en bredare marknad där de tillika försökte slå sig in genom att agera marknadsförare och försäljare. Konstutställningar blev populära tillställningar med möjlighet att attrahera potentiella köpare och få sina verk bedömda av den i tidningspressen framväxande konstkritiken. Lauréus agerande och navigerande i denna föränderliga och mer internationellt präglad konstvärld tillhör ett av Nylunds huvudsakliga fokus i studien.

<https://doi.org/10.7557/4.7684>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Ytterligare en central aspekt av Lauréus konstnärskap är hans förhållande till, samt möjliga klassificering inom epokbegreppet *romantiken*. Trots att hans verk har associerats med romantiken genom motiv som eldskens- och nattmålningar, visar Nylund att Lauréus inte fullt ut kan definieras inom ramen för den romantiska riktningen. Istället föreslår hon att vi bör tolka Lauréus produktion genom begreppen *romanesk*, *romantisk* och *pittoresk* som användes under hans samtid för att beskriva det äventyrliga och naturliga.

Nylund påvisar hur Lauréus skiftade från att måla komiska folkliga scener från Stockholms krogar och gator till att istället porträttera högre stånds miljöer och särskilt idealiserade scener med bönder samt motiv från svensk historia. Förändringen i hans konstnärskap kan förklaras med utgångspunkt i framväxten av nationalistiska idéer där bonden representerade en okonstlad nordisk kultur. Tidigare forskning har tolkat målningarna som ett uttryck för att Lauréus avsiktligt skulle ha avbildat finsk allmog och att han därigenom givit uttryck för en finsk nationalkänsla i dessa verk. Denna tolkning ifrågasätts av Nylund som poängterar att Lauréus var född i Sverige, bodde och studerade i Stockholm samt betraktade konstnärskollegor och vänner från Sverige som sina landsmän. 1806 var för övrigt sannolikt den enda gången han återvände till Åbo. Exemplet är talande för formen av reviderande resultat som Nylund bidrar till.

Avhandlingens disposition vittnar om en välgenomtänkt och stringent orientering av Lauréus konstnärskap. Nylund lyckas skickligt att balansera mellan föresatsen att inte lägga för stor vikt vid det biografiska, men ändå ge en tydlig bild av Lauréus utbildning och förehavanden i kapitlet "Konstlivet i Stockholm". I efterföljande "Genremåleri i den nederländska konstens stil – Lauréus marknadsstrategi" avhandlas motiv och kundkrets samt relationen och synergien emellan.

I "Romantikens visuella idévärld" differentieras bland annat de tidigare nämnda begreppen *romanesk*, *romantisk* och *pittoresk*. De två avslutande empiriska kapitlen "Paris och grafikkonstens expansion" samt "Rom – pittoreska bilder av landskap, ruiner och lantfolk" knyter an till samtliga behandlade områden i de tidigare avsnitten. Samtidigt återaktualiseras frågan om de sociala och yrkesmässiga kretsar Lauréus verkade i.

Undersökningen bygger på primärkällor som brev, räkenskaper, dagböcker, anteckningar, handlingar, förteckningar över utställda verk, tidningsrecensioner samt andra samtida konstskrifter. Källmaterialet består dessutom av mer än 500 teckningar, målningar och etsningar vilka Nylund presenterar i en utmärkt upprättad katalog.

Breven från Lauréus till vännen och kollegan Carl Johan Fahlcrantz (1774–1861) behandlas insiktsfullt och Nylunds analyser av korrespondensen utmärks av hög reliabilitet. Ur läsarperspektiv vidgas kunskapen om Lauréus både som yrkes-

utövare och privatperson. Nylund förmår samtidigt förmedla bilden av de kontexter konstnären befann sig i under sina studie- och arbetsvistelser i Paris och Rom. Möjligen kunde betydelsen av arkitekten Johan Niclas Byström (1783–1848) och dennes hovliknande livsföring på Villa Malta ha diskuterats mer ingående. Det aktiva valet att inte vilja, eller möjligen tillåtas, vara en del av kretsen vilken Lauréus ansåg var ett uppvakande följe till Byström, förefaller ha haft negativa konsekvenser. I Rom var konkurrensen, tävlingsmomentet, erkännandet och prestigeen ständigt närvarande. Det fanns inget utrymme för passivitet eller karriärmässigt ofördelaktiga allianser. Att Lauréus svårigheter att sälja sina verk i Rom ytterst berodde på avsaknaden av en ateljé är därför ett alltför enkelt svar på en komplex fråga där flera förklaringar troligtvis erfordras.

Lauréus utlandsvistelser bör dock inte betraktas vid misslyckanden utan genom sina förvärvade kunskaper svarade han på en ökad efterfrågan på estetiskt tilltalande, lättillgängliga och idealiserade bilder av människor i främmande kulturer och pittoreska miljöer. Han införlivade motiv från dräktbilder, *costumi pittoreschi* och *Cris de Paris* i sina genremålningar och förde därmed obemärkt genremåleriet närmare nöjeskulturen. Nylund framhåller effekten det hade på Lauréus hemmamarknad och förmår samtidigt betona de tekniska förändringarnas inverkan på den massproducerade bilden.

Däremot förbises möjligheten att kontrastera Lauréus med en adekvat jämförbar kollega i föregående generation. Här finns ett utmärkt exempel i Jonas Åkerström (1759–1795) vilken kom från en socioekonomiskt jämförbar bakgrund med en snarlik utbildningsbana. Precis som Lauréus avled Åkerström i Rom till följd av en lungsjukdom. Åkerström hade tjänat väl som förebild för den klassicistiska skolan, verksam precis i brytpunkten innan romantikens successiva inträde.

Sammantaget är avhandlingen mer än enbart ett essentiellt bidrag till Lauréusforskningen. Den gedigna källforskningen, den lika noggranna redovisningen av resultaten och i synnerhet katalogiseringen kommer med all sannolikhet att bli en oundgänglig tillgång för framtida angränsande forskning. Min förhoppning är att Nylunds på många plan utmärkta avhandling kommer föranleda ett nyvunnet intresse, inte bara för Alexander Lauréus, utan även för andra intelligande konstnärskap.

Charlotte Appel og Nina Christensen (red.), *På sporet af børn og bøger. Læsekultur og medier 1750-1850* (København: Gads Forlag, 2023). 352 s.

Lis Norup, Aarhus universitet

Ingen ved, hvor mange bøger, der blev udgivet for børn i 1700-tallet. Dertil er for mange tryk gået tabt eller ikke registreret i *Bibliotheca Danica* – det systematiske katalog over bøger, småtryk og periodika, trykt i Danmark mellem 1482 og 1830. Men én ting vides med sikkerhed, nemlig at antallet af udgivelser for børn steg voldsomt i årtierne omkring århundredskiftet og vedblev at være højt hele første halvdel af 1800-tallet. Årsagen til den markante stigning er at finde i en ændret opfattelse af barnet, af børneopdragelse og skolegang i 1700-tallets sidste tiår. Med bogen *På sporet af børn og bøger. Læsekultur og medier 1750-1850* undersøger historikeren Charlotte Appel og litteraten Nina Christensen denne kultur- og mentalhistoriske forandring ud fra barnelæserens perspektiv. Deres overordnede fokus på børn og bøger sætter to hinanden betingende undersøgelsesfelter. Under mottoet *følg bogen* kortlægges, hvilke bøger, sange og billeder der blev produceret til børn; bøgernes materialitet (format, papir, indbinding, illustrationer, brugsspor) og distributionskredsløbet fra producent til konsument. Under mottoet *følg barnet* afdækkes, hvilket læsestof, drenge og piger fra forskellige samfundslag havde adgang til, og hvordan de oplevede det, de læste, sang og så. Og selv frembragte. For børn var ikke kun passive konsumenter, de brugte bøgerne i deres lege, lavede bøger til hinanden og opførte selvskrevne teaterstykker.

Appel og Christensens kortlægning af det læsestof – forstået som bøger i alle afskygninger, billedark, sangbøger og dramatik – som børn kom i berøring med ca. 1750-1850 er en bedrift. I *Bibliotheca Danica* finder de under kategorien “Mo-

<https://doi.org/10.7557/4.7685>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

raliserende, belærende og underholdende Historier for Børn” 140 titler. Men *Bibliotheca Danica*s rubricering af bøger til børn som historier, dvs. fiktioner af belærende og underholdende karakter reflekterer, påpeger Appel og Christensen, et kunstsyn med en skarp skelnen mellem fag- og fiktionslitteratur, der ikke havde gyldighed i den af dem behandlede periode. De inddrager følgelig også skolebøger og finder 110 – bevarede – ABC’er og læsebøger. Herefter kaster de et bredmasket net ud over Det Kongelige Biblioteks boghav og fanger under emnegrupper som teologi, historie, geografi, biologi, fysik og matematik værker, der er henvendt til børn, men som på grund af deres indhold er blevet placeret under de respektive faggrupper. Således *Den astronomiske Børneven* (1796) og *Naturhistorie for Pigebørn* (1802). Videre har Appel og Christensen opjaget værker til børn i samlinger i privat og offentligt eje, ligesom de manuelt har gennemgået kasser på Det Kongelige Bibliotek, i arkiver og i Dansk Folkemindesamling for at finde ukatalogiserede småtryk og billedark. Til det fysiske korpus føjer sig videre et ”spørgeskorp” af titler, der er gået tabt, men hvis eksistens Appel og Christensen kan godtgøre gennem avisannoncer, forlags- og boghandlerkataloger. Nogle af de bortkomne titler er forsvundet af gode grunde. Som de såkaldte kage-ABC’er. Således lærte Friederike Brun i begyndelsen af 1770’erne sin ABC med lyst, idet ”Alle Bogstaverne” var ”bagte i velsmagende Kager, som jeg nød med stort Velbehag og i saadant Overmaal, at man snart maatte sætte en Stopper for min Lærelyst” (s. 64). Med kage-ABC’en blev en fremtidig salonværtinde og forfatters skæbne grundlagt. Efter endt detektivarbejde sidder Appel og Christensen med et komplekst og mangeartet korpus på ca. 3100 titler i fysisk form i et arkiv, hvor fiktionslitteratur, skolebøger, katetisk litteratur, oversatte og fremmedsprogede værker, genoptryk og nyudgivelser, billedark og etbladstryk, sange og dramaer indgår på lige fod som titler, børn kunne have haft i hænderne i tidsrummet 1750-1850.

Samstemmende hermed blæste nye vinde inden for pædagogikken, der var ved at udskille sig som selvstændig videnskab. En milepæl var fremkomsten af Rousseaus *Émile, ou De l’éducation* (1762) med dens fremstilling af opdragelsen som en formning af en plastisk menneskenatur. Romanens anvisninger lod sig imidlertid først overføre til et pædagogisk program i det øjeblik, den legerede sig med de fra Tyskland udgående nybrydende pædagogiske principper, udformet i det såkaldte Filantropin, et eksperimenterende skolesystem med Basedow, Campe og Salzmann som drivkræfter. Det afspejles i titlen på den danske oversættelse: *Emil eller Om Opdragelsen: oversat af Fransk og udgivet med Tydsklands Opdragelsesrevisorers og en Deel Danske oplysende, bestemmende og rettende Anmærkninger* (1796). Afgørende nyt var opvurderingen af sansningens aktivitet som indlæringens fun-

dament. Til en nyttig, lystfyldt indlæring hørte også legemsøvelser, thi kroppen var den menneskelige udviklings bolig, ikke syndens beholder.¹

Et af de steder, hvor forandringen i pædagogik og børnesyn kunne konstateres, var i fremkomsten af nye ABC'er og læsebøger. I stedet for indlæring af bogstaver og læsefærdighed med tilegnelsen af Luthers lille Katekismus og katekismeforklaring for øje, var de nye læsebøger gennemtrængt af en verdslig orienteret didaktik, rettet mod barnet og tilrettelagt efter dets virkelighed. Enhver "Lærer maa derfor", skrev bogtrykkeren og skolemanden Morten Hallager i 1800, "naar han vil høste Frugt af sin Underviisning, i visse Maader rette sig efter dem, han skal undervise" (s. 83). Nyt var det også, at det blev anset for afgørende for barnets evne til at tilegne sig gavnlige viden, at indlæringen var forbundet med glæde: "Kjereste Børn! Læser nu denne liden Bog med Opmærksomhed, saa skal den baade skaffe eder Nytte og Fornøielse." (s. 77) Undervisningens mål havde således radikalt fjernet sig fra den tilforn herskende indtæring af kristne læresætninger. Eller rettere målet havde forskubbet sig fra en ydre overhøring til en oplæring i sindets moralske selvovervågning. Således i en ABC fra 1787, hvor bogstavsindlæringen fulgtes af belærende småstykker om "De go-de Lee-ge Børn" og "Den u-for-sig-ti-ge Dreng" (s. 69). Eller udfoldet som moralsk-didaktisk program i forfatteren Emmanuel Ballings foretale til *De kierlige Sødskende*, et skuespil for børn fra 1775: "Lad os stræbe at gjøre dem [skuespillets personer] saa levende som muelig, og lad Børnene selv ligesom gientage deres Forretninger og Handlinger; Lad Lasterne spille mod Dyden, for at vise dennes Yndighed og hiines Hæslighed. Hvilken ønskelig Virkning skulle det ikke gjøre paa det voxdannede Hierte!" (s. 198).

Med denne heldige metafor fortættes et nyt, dynamisk børnesyn. Barnet er ikke født som noget bestemt; det er et potentiale, det kan blive til alt muligt, godt og ondt, fornuftigt og ufornuftigt, besindigt og ubesindigt, afhængig af den matrice, der presser det bløde voks i form. Det gør opdragelse, opvækst, skolegang og de bøger, børn får i hænde, til afgørende aktører i fremelskningen af det nye, selvberørende og selvkontrollerende menneske. Vel at mærke under behørig accept af en urokkelig orden: "Pallads bygges for de Høye/ Bønder sig med Ploven nøye." (s. 60).

Bemærkelsesværdigt er det, at de nye ABC'er og læsebøger ofte blev mødt med protester fra forældrene. Især på landet, hvor filantropistisk inspirerede godsejere var foregangsmænd for de nye skoletanker. Forældrene klagede over, at de nye "gale" ABC'er "ikke indeholdt et Guds Ord", (s. 67) men også over de økonomi-

¹ For en samlet analyse af de tyske filantropister og filantropismens banebrydende pædagogik, se Vagn Lyhnes *Læremesteren – Kant og oplysningens pædagogik*. Århus 2000, især s. 53–75.

ske omkostninger og familiemæssige følgevirkninger: I stedet for, at læsebøgerne kunne gå på skift blandt søskende, ja, sågar gennem generationer, skulle forældre nu købe læsebøger, de ikke selv kendte eller var blevet undervist i, hvorfor de følgelig ikke længere kunne hjælpe deres børn med forståelsen af det læste. En helt anden kritik af det nye skolesystem med skolepligt og flere fag kom fra kræfter, der hævdede, at for megen uddannelse og adgang til bøger var til skade for børnderbørn. Hvorfor mon?

Det afgørende nye i *På sporet af børn og bøger* er Appel og Christensens inddragelse af børns oplevelser, erfaringer og virksomhed. Via oplagstal og brugsspor som æselører, fedtpletter, overstregninger, notater, dedikationer, ejermærke osv. kan de se, at bøgerne er blevet læst, og hvordan de er blevet brugt. Men at ville rekonstruere, hvordan børn helt konkret oplevede og forstod det, de læste, er i et historisk perspektiv uhyre vanskeligt, da børn ikke har efterladt sig arkiver over deres mediebrug. Ligeså besvarelsen af spørgsmålet om hvilken rolle stand, klasse og køn spillede for det, børn læste. Og dog er det lykkedes Appel og Christensen via breve, dagbøger og erindringer at komme på sporet af børns stemmer. Breve og dagbøger, skrevet af børn, findes stort set kun overleveret fra børn af velstillede sociale lag. Alene af den grund at breve krævede penge, papir, pen, blæk, voks og frimærker.

Blandt de bevarede brevsamlinger, skrevet af et barn, er 203 breve fra Ida Holten Thiele (1830-63) til hendes far, forfatteren og folkemindesamleren Just Mathias Thiele. Fra hun var en seks-syv år gammel, skrev Ida breve om alt det, der rørte sig i hende. Om hendes savn efter den fraværende far, hendes lege, læsning af bøger på dansk, tysk og fransk, hendes optagethed af sin lærers undervisning, hendes glæde ved at danse og spille komedie og selv opføre teaterstykker på sit dukketeater. Faderen besvarede ikke blot brevene i en stil og tone, der tilstræbte at være fornøjelige for et barn at læse, han gemte også brevene sammen med andre minder fra hendes barndom i "Idas Sparebøsse" – et arkiv over et barndomsliv, bevaret af en far, men skabt af et barn.

Adgangen til fattige børns stemmer findes derimod primært i middelbar form gennem selvbiografier. Overordnet gælder for de erindringer, der retrospektivt vægter barndommens boglæsning, at de er skrevet af forfattere, der har foretaget en social bevægelse. Det gælder Anton Nielsen, der i sine erindringer fra 1894 ser sit barndomsliv – fortættet i en sulten og læsehungrende hyrdedrengs skikkelse – som tegn på det, han blev til: Fra at være "en komplet Romansluger" af en dreng til romanforfatter og en af dansk litteraturs mest centrale og populære skolelærerforfattere. Den samme røde tråd genfindes i skuespilleren og teaterhistorikeren Thomas Overskous erindringer. Også han var som fattigt barn fra Christianshavn fuld af "levende Begjærlighed efter Kundskab" og havde ligesom hyrdedrengen

Anton svært ved at få fat i nok læsestof til at mætte sin hunger. Faderen, der var tobaksarbejder og analfabet, skaffede ham aviser fra sine arbejdskammerater, der også lånte drengen "Løst og Fast, hvad de havde af Bøger" (s. 24). Det er slående for begge drenge, at de læste alt, hvad de kunne få fat i, ikke bare bøger, der var skrevet til børn. Begge var de også opslugt af mundtligt overleverede fortællinger.

I sin teaterhistorie frakender Thomas Overskou den følsomme komedies forfatter, Charlotta Dorothea Biehl, ethvert talent som skribent: "I hendes Beslutning at arbejde for Skuepladsen var intet Kald, i Udførelsen ingen Eiendommelighed." Det er en skam, at han ikke kendte Jomfru Biehls *Mit ubetydelige Levnets Løb* fra 1787 – et selvbiografisk kæmpebrev, der fra først til sidst handler om en "overmadede stor Lyst til at Lære alt hvad mueligt var". Allerede som seksårig tyrede Charlotta Dorothea således "gode Danske og Tydske geistlige Bøger, *Holbergs Comedier*, *Peder Paars* og *Dannemarks Historie*" gennem. Selv ikke faderens forbud og lovmåning på pisk afholdt hende fra at lyde bogstavernes forjættende kalden. Overskou ville have følt et valgslægtskab med en kvinde, der ligesom ham, om end under forskellige sociale betingelser, satte alt ind på at tilfredsstille sin "umaadelige Læse Lyst".

Ved læsningen af *På sporet af børn og bøger* har denne læser genkendt den læselyst, der drev de piger og drenge, Charlotte Appel og Nina Christensen skriver om i deres bog. Og ligesom dem hastigt vendt siderne for at få mere at vide. Til gavn og glæde.

Ruth Hemstad, Jannicke S. Kaasa, Ellen Krefthing and Aina Nøding (eds.), *Literary Citizenship in Scandinavia in the Long Eighteenth Century* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2023).
xii+330 pp.

Anne Sigfrid Refsum, Queen Maud University College/Trondheim

There is a tendency in some scholarly circles to consider Scandinavia, which geographically speaking is a peninsular pendant to continental Europe, as too far away and too far north to be counted – a cultural and political periphery.¹ The anthology *Literary Citizenship in Scandinavia in the Long Eighteenth Century* seeks to remedy this view. This book is a diverse volume of texts discussing the relationship between various Scandinavian readerships and literary texts to and from Scandinavia and the rest of Europe. In this anthology readers become acquainted with the transnational dissemination of religious and secular books, descriptions of demonic possessions, periodicals in Latin and vernacular Scandinavian languages, lecture notes, moral tales, libelous royal biographies, the Norwegian constitution of 1814, missionary stories for children, educational magazines, as well as censorship and press freedom in the Scandinavian countries in the 18th and 19th Century, and a new database of 18th Century Norwegian book collections.

The book's contributors are mostly Norwegian, but features a couple of Danes, the occasional Swede and one Englishman. The emphasis remains on the history of books and print culture in Denmark-Norway, with some expansion into and comparison with Sweden. As the editors explain in the introduction, one of the aims of the book is to 'expand opportunities for non-Scandinavian scholars to track the journeys of printed books, illustrations and news, and their social effects, further north' (4). *Literary Citizenship in Scandinavia* succeeds in this mission by, in

<https://doi.org/10.7557/4.7686>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ See for example Peter Burke *Popular Culture in Early Modern Europe* (Routledge, 2009), where the Scandinavian countries are barely mentioned.

various chapters, providing an overview of censorship and the political circumstances surrounding print culture and literary communities, as well as on the readership of specific works and literary genres. Jon Haarberg's chapter on the use of Martin Luther's *Kleiner Katechismus* in Norway from the Reformation to the 1960s serves as a short introduction to Norwegian history of literacy and education, as well as to the specific Norwegian linguistic context.

However, this is not to say that the book is mainly of interest to non-Scandinavian scholars. Within a Norwegian context the period covered is generally not afforded the amount of interest shown to the 19th Century, and connections between Scandinavia and the rest of Europe, not to mention the rest of the world, are not very well known. This book brings much needed nuance to the understanding of especially Danish and Norwegian book history and print culture, and the comparative approach linking these two countries with Sweden sheds light on significant similarities and differences.

The book's chapters are printed roughly in chronological order of the material studied, which brings into question the 'long eighteenth century' of the book's title. The eighteenth century encountered here is long indeed, spanning from the early 16th to the late 19th century. One may argue that most of the articles are centered around the 1700s, thus placing the main body of the book within the designated century. However, as the editors and contributors of the book undoubtedly are aware of, the paratext influences the reading of the texts at hand. There is an argument to be made that the titular emphasis on the eighteenth century causes material from other centuries to be considered mainly in light of the Enlightenment, as either leading up to it, or a continuation of it. Of course, the choice of a book's title is affected by a variety of considerations, an obvious one in this case being that this publication is part of the series *Knowledge and Communication in the Enlightenment World*. Considering how this book is a result of the research project *Literary Citizens of the World. Tracing Transnational Crossroads of Books in Early Modern Norway, 1519-1850*, maintaining the stated time frame of the project might have done the resulting anthology more justice.

While *Literary Citizenship in Scandinavia in the Long Eighteenth Century* is a versatile publication filling a Scandinavian gap in scholarship on European book and media history, there are areas of study that are missing from this book. Perhaps due to the Enlightenment focus, there is an emphasis on the political and the didactical, and on how the Northern periphery was part of a transnational European network of ideas. However, there were ways of being connected to European literary culture without belonging to the *bourgeoisie*, or reading novels and periodicals. Apart from Ellen Krefting's highly readable chapter on biographies of the scandalous lives of people in power – and even this chapter emphasises the political as-

pects of such literature, rather than its entertainment value – there is in this book a significant *lacuna* in terms of literary sources of enjoyment. Not only does this reinforce the old-fashioned hierarchy of ranking the efferent above the aesthetic, or, in this case, political history above social history, but to a certain extent it leaves out the lower classes, whose cultural connections to the rest of the world is evident in such media as chapbooks and songs. There are occasional mentions of popular songs or broadside ballads (a medium specific to the anglophone world, which in content is the generic sibling of the Scandinavian ‘skillingsviser’/‘skillingvisa’), but no discussion of their significance or role in society. Such songs are a veritable treasure trove of texts disseminating news, ideas and entertainment to a diverse audience all over Europe, including to and from the Scandinavian countries.² Chapbooks (‘folkebøker’), cheap print versions of classic tales circulating between oral tradition and print, also formed a pan-European genre providing common folk with a shared repertoire of stories throughout the time covered by this book. There is certainly a need for additional Swedish material, but also for an expansion of the notion of what Scandinavia was, with further inclusion of the Faroes, Greenland, Iceland, Swedish-speaking Finland and areas in the Baltic region, not to mention the colonies overseas.

Literary Citizenship in Scandinavia is filled to the brim with impressive archival work, at its best when the contributors manage to open the door of the archive and bring the reader to the threshold between the texts themselves and the bewildering throng of editions, translations and diverse readerships, i. e., when the discussion goes beyond citizenship to the actual citizens that were using the literary texts studied by the authors. There is much more material and many more citizens to be studied in this vein.

² For examples, see *ARV Nordic Yearbook of Folklore* (Vol. 74, 2018); Anna Katharina Richter, *Transmissionsgeschichten: Untersuchungen zur dänischen und Schwedischen Erzählprosa in der frühen Neuzeit* (A. Franke, 2009).

Magnus Tessing Schneider & Meike Wagner (eds.), *Performing the Eighteenth Century: Theatrical Discourses, Practices, and Artefacts* (Stockholm: Stockholm University Press, 2023). 312 s.

Elizabeth Svarstad, Norges musikkhøgskole

Hva kan kunstnere lære av teatervitere når historiske verk skal fremføres på scenen i dag? Hva kan teatervitere lære av dagens kunstnere når en skal forsøke å forstå historiske verk og fortidens praksiser? Hvordan påvirkes det moderne publikums opplevelse av en forestilling når den spilles i et historisk teater? Hvordan opplever vi rekonstruksjoner av produksjoner fra fjern fortid rent estetisk? Disse spørsmålene forsøker forfatterne av *Performing the Eighteenth Century: Theatrical Discourses, Practices, and Artefacts* å besvare gjennom 13 kapitler og en rekke interessante innfallsvinkler fra både et forsker- og kunstnerståsted.

Antologien inneholder artikler som presenterer funn fra forskningsprosjektet 'Performing Premodernity: Exploring Cultural Heritage through the Drottningholm Court Theatre,' som ble gjennomført i perioden fra 2013 til 2018 ved Institutionen för kultur och estetik ved Stockholms universitet.

En stor og betydningsfull del av forskningsarbeidet har vært praksisbasert. Medlemmer av forskningsgruppen har utforsket, undersøkt, prøvd, reflektert og diskutert lyssetting, kostymer, bevegelse, dans, akustikk, stemme og musikk i de praktiske scenekunstneriske prosjektene de gjennomførte. De har undersøkt på hvilke måter slike faktorer spiller sammen i en scenekunstproduksjon, og de gjennomførte og medvirket i en rekke workshops og oppsetninger i arbeidsperioden.

Forfatterens mål med boken har vært å introdusere nye perspektiver og begreper for de akademiske og kunstneriske diskurser innen teatrets historiografi og for historiske og historisk informerte teaterpraksiser. Gjennom en kombinasjon av teoretiske essays, debattartikler, historiske case studies, workshop- og konferanserapporter, intervjuer og foredrag har gruppen forsøkt å få frem forskningsprosjektet dialogiske karakter.

<https://doi.org/10.7557/4.7687>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Boken har tre deler. Del 1 består av fem artikler som behandler teoretiske problemstillinger, del 2 har fem artikler som behandler problemstillinger av mer utøvende og praktisk art, og del 3 består av tre tekster som omhandler ulike tilnærminger til det å opptre på Drottningholms slottsteater.

I del 1 får leseren god innsikt i prosjektets teoretiske rammeverk, metode, gjennomføring og forskernes posisjon og refleksjoner. Jette Barnholdt Jensen har redegjort for det greske begrepet *kairós*, og belyser arbeid med historisk oppføring av opera og teater som det å gjøre noe som passer til en spesiell tid, en spesifikk anledning og det aktuelle publikum. Teksten gir et interessant og nyttig perspektiv for det utforskende arbeidet som blir presentert og diskutert i de øvrige artiklene i boken.

Meike Wagner redegjør for en historiografisk prakseologi – en inngang til praktisk kunnskap om teaterhistorien. Med teori fra praksisbasert forskning, tauskunnskap, dansevitenskap og performance-teori diskuterer hun betydningen av praksis og kroppslig kunnskap. Hun understreker viktigheten av en god balanse mellom gleden ved å ta del i en forestilling og ønsket om å tilegne seg kunnskap og forståelse for hva det er som skjer nettopp mens man opplever en scenekunstproduksjon. Som teaterviter må man føre dialog med seg selv og hele tiden være seg bevisst ens subjektive og objektive posisjon i forhold til materialet.

Wilmar Sauter diskuterer forholdet mellom et historisk teater, et klassisk repertoar og nåtidige utøvere. Han presenterer det han kaller en estetisk historisitetsmodell, som viser samspillet mellom kontekst, estetikk, artefakt og arkiv, kunstner og publikum samt det visuelle og auditive i en oppføring.

Magnus Tessing Schneider anvender Jan Kotts teori om samtidighet og hevder at gjenskaping av historiske praksiser heller fremhever enn står i veien for forholdet mellom det som foregår på scenen og et nåtidig publikums opplevelse. Samtidighet som en opplevelse i øyeblikket åpner for å være til stede i rom og tid og at kunstneren, som trer inn i det historiske, umiddelbart inviterer publikum med seg.

Mark Tatlow tar for seg den dramatiske kantaten *Arianna a Naxos* av Joseph Haydn, stykkets oppføringshistorie og har gode betraktninger rundt spenningen mellom historisk informert oppføringspraksis, det særegne musikalske uttrykket og utøverens ønske og spillerom til å nå publikum på et emosjonelt nivå.

I denne første delen av boken gjør forfatterne grundig rede for sitt teoretiske og metodiske grunnlag og utgangspunkt. De er samtidig forholdsvis åpne og eksemplifiserer de teoretiske forankringspunktene med sine subjektive opplevelser i løpet av forskningsarbeidet og prosessene med de ulike sceniske produksjonene. Forskernes egne erfaringer og refleksjoner gir leseren gode innblikk i praksisene som ble utforsket og er innsiktsfull og fornøyeelig lesing.

I bokens del 2, som inneholder fem mer praksisorienterte artikler, tar Petra Dotlačilová i sin tekst utgangspunkt i en workshop som forskningsgruppen arrangerte på Ulriksdals teater i 2017 der de utforsket forholdet mellom lys, kostyme, bevegelse og dans. Noen av observasjonene kan virke noe innlysende, men teksten er informativ og spennende, og illustrasjonene og fotografiene viser et imponerende arbeid med å skape anvendelige kostymer med utgangspunkt i et grundig arbeid med kildene.

Maria Gullstam diskuterer ulike problemstillinger rundt prosjektets arbeid med Rousseaus *Pygmalion*. Hun holder sammen Rousseaus intensjoner med prosjektgruppens produksjon og presenterer gjennomgående sine egne refleksjoner over prosessen.

I Dotlačilová's andre artikkel går hun inn i et skjæringspunkt i historien, når Jean-Georges Noverre i 1760 kritiserte kostymetradisjonen for ikke å ta tilstrekkelig hensyn til stykkets tema og roller, men i stedet fulgte motebildet. Med utgangspunkt i Noverres revolusjonerende ideer og Rousseaus smak for enklere drakter, samt egen research designer Dotlačilová kostymer til prosjektgruppens produksjon. Vakre fotografier understreker hennes konklusjon om at historisk informerte kostymer har implikasjoner for sangernes fremføring og fysiske uttrykk og betydning for hvordan vi kan forstå estetikken i et historisk verk.

De to siste tekstene i bokens andre del er transkriberte samtaler mellom prosjektets forskere og medvirkende kunstnere. I samtalene får leseren et rikt og interessant innblikk i utøvernes opplevelser av å delta i prosjektet og samarbeide med gruppens akademiske forskere. Gjennom forskernes spørsmål og kunstnerens svar oppstår en verdifull innsikt som sjelden gjøres tilgjengelig hverken i forskning eller i scenekunst.

Bokens tredje del dreier seg om selve Drottningholms slottsteater som spillested for operaforestillinger. Wilmar Sauters tekst omhandler en oppsetning av *Don Giovanni* i forbindelse med slottsteaterets 250-årsjubileum i 2016. Forestillingen var regissert av Ivan Alexandre og ble dirigert av Marc Minkowski og var altså ikke en del av prosjektgruppens sceniske oppsetninger. I Sauters analyse diskuterer han ulike utfordringer med produksjoner som, i motsetning til prosjektgruppens fokus, ikke arbeider innenfor historisk informert praksis og dermed ifølge Sauter ikke på samme måte forholder seg til scene og sal og lar lokalet spille med i forestillingen. I hans syn mister man dermed noe av den kontakten som kan oppstå når man utnytter potensialet som ligger i selve rommet. Akkurat denne artikkelen skiller seg litt fra de øvrige idet den er nokså klart kritisk til at produksjoner av kunstnere som er utdannet og arbeider innenfor regiteatertradisjonen oppføres på et historisk teater som Drottningholm. Det er ikke helt klart for meg om standpunktene i denne artikkelen representerer hele gruppens synspunkt, men den gir

et godt perspektiv på prosjektet “Performing Premodernity” utgangspunkt og formål, nemlig å utforske hvordan en scenekunstproduksjon kan forholde seg til mulighetene og begrensningene en historisk teaterscene gir. De to siste kapitlene er et sammendrag fra en paneldebatt og en transkripsjon av David Wiles’ keynote-presentasjon (med sceneanvisninger) fra en av prosjektets konferanser på Drottningholms slottsteater i juni 2016.

En av denne antologiens største styrker er synliggjøringen og tilgjengeliggjøringen av deler av prosessen både i forskningen og det performative. Når vi leser vitenskapelige tekster eller ser en forestilling, er det et ferdig resultat eller produkt som presenteres. At prosessen og de medvirkendes refleksjoner rundt den kunstneriske utformingen og utforskningen underveis gjøres tilgjengelig, er særlig interessant og gir et verdifullt innblikk i arbeidet. Tekstene viser tydelig gruppens styrke i sammensetting av kompetanse og erfaring. Gleden og entusiasmen over å arbeide med praktisk utforskning skinner igjennom i løpet av boken, og som leser blir jeg engasjert og interessert i tankene de gjorde seg, hvilke valg de stod overfor i løpet av de ulike prosessene og hvordan de fattet avgjørelser.

Boken inneholder flotte illustrasjoner og vakre bilder fra både kildematerialet og de sceniske oppføringene prosjektgruppen gjennomførte. Fotografiene gir leseren en forståelse av scenerommet og aktørene og blir verdifulle referanser til tekstenes behandling av forholdet mellom faktorer som scenerom, lys, kostyme, posisjoner og utøvernes plassering i forhold til hverandre. Boken har et godt noteapparat, og utformingen med fotnoter i marginen er oversiktlig og anvendelig, spesielt når boken leses online. Flere steder i boken oppgis en lenke til videoopptak fra de tre fremføringene av *Pygmalion*. Det er et svært berikende supplement til tekstene som refererer til forestillingen, og jeg hadde stor glede av å se filmene. Imidlertid skulle jeg ønske at filmene var mer direkte tilgjengelig og av høyere videokvalitet.

Jeg mener antologiens forfattere har mestret å formidle på svært gode måter hvordan de arbeidet med målsettingene for prosjektet. Tekstene gir et solid innblikk i samspillet mellom det akademiske og kunstneriske arbeidet og utvekslingen mellom de to gjennom prosesser med de ulike iscenesettelsene og utforskningen av for eksempel aktørenes plassering på scenen, lyssetting og kostymer. Spørsmålet om hvordan et moderne publikum opplever det historiske på scenen får leseren fine innblikk i gjennom at forskerne deler sine subjektive opplevelser underveis, men jeg kunne ønsket å få vite mer om hvordan det generelle publikum opplevde produksjonene og hvordan prosjektets utforskningsarbeid og valgene som ble tatt underveis virket i samspillet mellom kunstnerne på scenen og publikum i salen.

Jeg kunne også ønsket meg noen flere redegjørelser for valg av utøvere og andre medvirkende og hvilke kriterier og forhold som lå til grunn. Det kunne også

vært fint med noen tanker i ettertid; om enkelte valg, faktorer og forhold påvirket arbeidet i noen retning og om de har tanker om noe kunne vært gjort annerledes på bakgrunn av de erfaringene de skaffet seg. Det hadde også vært interessant med forskerne og utøvernes tanker om videre forskningsnivå og hvordan de og andre forskere kan videreutvikle denne forskningsgruppens arbeid.

Det er en solid og rik publikasjon med høy tverrfaglig relevans. Jeg håper de er i gang med å planlegge neste prosjekt, og jeg håper forskere, regissører og scenekunstnere forholder seg til prosjektets problemstillinger og funn og går inn i arbeid med historiske stykker med den “refleksivitet” og oppmerksomhet som her er lagt frem. Med Mark Tatlows ord: “Ultimately, these are things you have to explore and experiment with in rehearsal and even in performance”. Jeg håper de fortsetter med det!

Peter Thule Kristensen (red.), *Lauritz de Thurah - Barokkens arkitektur og verdensbillede* (København: Strandberg, 2023). 432 s.

Klaus Højbjerg, *Dansk Center for Herregårdshistorie*

Lauritz de Thurah -- Barokkens arkitektur og verdensbillede besidder alle de kvaliteter, der kendetegner en klassisk monografi. Emnet behandles grundigt og indsigtfuldt, formidles klart – og kontekstualiseres så også den udenforstående begriber emnets relevans. Samtidig formår Peter Thule Kristensen og de seks øvrige bidragydere at anlægge en række varierende perspektiver på Thurahs værk, der giver et passende modspil til den stive form, der ellers ofte er den traditionelle monografis slagside.

Udgivelsen handler naturligvis først og fremmest om Lauritz de Thurah og hans virke som arkitekt, men med undertitlen indikeres at bogens ambition også er at introducere læseren til barokkens arkitektur mere generelt, og til det verdensbillede som barokkens arkitektur på én gang var et udtryk for og var med til at skabe gennem de måder, den inviterede til at blive brugt og oplevet på. Disse videre perspektiver eksemplificeres naturligvis ved Thurahs virke, men når titlen netop ikke taler om *Thurahs* arkitektur eller *Thurahs* verdensbillede, så er intentionen formentlig den at lade relationen mellem manden og emnet fremstå ubestemt; arkitekturen er ikke blot Thurahs – eller for den sag skyld kongens, eller andre opdragsgiveres – arkitekturen bliver til i et rum, hvor allehånde sociale og økonomiske faktorer er på spil, og den bærer i sig et verdenssyn, et verdensbillede, der er et resultat af gensidige ideudvekslinger og forhandlinger. Værket afviser med andre ord den romantiske traditions opfattelse af kunstneren som geni, for i stedet at beskrive Thurah som en aktør blandt mange. Aktørerne er i den sammenhæng ikke blot andre personer eller institutioner, men også for eksempel de ældre byggerier, som Thurah får til opgave at ombygge. Ofte er barokkens arkitektur blevet beskrevet som en rigoristisk arkitektur, der ideelt set forudsætter en

<https://doi.org/10.7557/4.7688>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

tabula rasa. Navnlig i bogens syvende kapitel demonstrerer Peter Thule Kristensen imidlertid barokkens fleksibilitet – frem for at se Thurahs ombygninger af lyst- og herregårde, som blot arkitektoniske kompromisser forårsaget af begrænset økonomi, viser Thule Kristensen, hvor kreativt Thurah opererer indenfor givne rammer, og hvordan han som på fx Vallø og Dronninglund lader ældre bygninger spille afgørende ind på udformningen af om- og tilbygninger. På Vallø lader Thurah således det såkaldte ”Hvide Stift” spejle den gamle renæssanceborggårds u-formede grundplan alt imens stiftsbygningen qua sit volumen og sin facade-artikulering på en gang både underordner sig og spiller op mod det gamle renæssancehus, og på Dronninglund omdanner han den gamle vestfløjs to bastante hjørnetårne til nogle egenartede, men ganske overbevisende barokke pavillioner. Gennem hele bogen demonstreres i det hele taget mange eksempler på, hvordan Thurah frem for at tvinge en matrice ned over de givne betingelser arbejder med afsæt i de muligheder omstændighederne frembyder.

Efter værket forord af Maria Gadegaard, direktør for Gammel Holtegaard, og indledning ved professor Peter Thule Kristensen følger 12 kapitler, der er ordnet i tre dele. Første del består af tre kapitler, hvoraf det indledende, der er forfattet af historiker Thomas Lyngby, redegør for Lauritz de Thurahs uddannelse og karriere. Andet kapitel, der er skrevet af arkitekturhistoriker Sanne Mækelberg, introducerer os til de europæiske strømninger og arkitektoniske forbilleder, som Thurah blev bekendt med i forbindelse med sine rejser og sit netværk. Tredje og sidste kapitel i bogens første del er viet til Thurahs virke som topograf og udgiver. Det er glædeligt, at denne side af Thurahs virke får en så fremtrædende og grundig behandling af lektor ved Det Kongelige Akademis afdeling for Arkitektur, Design, Konservering, Bygningskunst og Design Natalie Patricia Körner. Thurahs kraftpræstation *Den Danske Vitruvius* er således et værk, der må nævnes på linje med hans vigtigste bidrag indenfor bygningskunsten.

Bogens anden del, der omfatter kapitlerne fire til 10, beskæftiger sig med Thurahs arkitektoniske arbejder og deres indflydelse; Peter Thule Kristensen lægger ud med et kapitel om Thurahs arbejder ved det kongelige palæ i Roskilde, det første Christiansborg og Frederiksberg Slot. De næstfølgende to kapitler, begge ligeledes skrevet af Thule Kristensen, er viet til henholdsvis Hirschholm Slot og Eremitageslottet. I forbindelse med sidstnævnte behandles også Jægergården, der opførtes i tilknytning til jagtslottet Jægersborg. Herefter følger det allerede omtalte kapitel syv, der behandler en række ombygninger af lyst- og herregårde.

Kapitel otte, det sidste af Thule Kristensens bidrag, undersøger Thurahs urbane arkitektur. Særligt i dette kapitel får man et indblik i, hvor subtilt Thurahs arbejde kan være – Thule Kristensen demonstrerer, hvordan Thurahs indsats på området er båret af en stærk fornemmelse for tid, sted og formål. Thurah fremstår

som den lydhøre arkitekt, der med held formår at forene tidens krav og forventninger med de givne forudsætninger – og samtidig gør han det med sin egen umiskendelige accent.

I bogens niende kapitel redegør dr. phil. Else Marie Bukdahl for den italienske baroks indflydelse på Thurahs sakrale arkitektur, mens det tiende kapitel, der afslutter bogens anden del, behandler Thurahs virke indenfor havearkitekturen. Arkitekturhistoriker Martin Søberg analyserer her Thurahs bidrag i feltet med sans for den betydning, der skabes ved blik og bevægelse. Den dominerende centralakse, der som oftest knytter hus, have og i et vist omfang det omgivende landskab sammen i Thurahs barokke rumkunst, erfares kropsligt som udtryk for en styrende orden, en overordnet sammenhæng. Ved en afveksling mellem passager og åbne rum, og ved markering af overgange mellem forskellige typer af rum, formår Thurah imidlertid at facilitere en oplevelse, hvor den styrende orden ikke fremstår som rigid – blikket og kroppen ledes videre i successive forløb, der opleves som dynamisk forbundne. Flere af bogens øvrige kapitler formidler i øvrigt ganske vellykket, hvordan Thurahs kunst engagerer kropslig erfaring – Thurah er rum-kunstner, og værkets overvejende arkitekturfagligt funderede forfattere formår at beskrive ham som sådan.

Værkets korte afsluttende del tre består af to perspektiverende kapitler. Arkitekt Nina Ventzel Riis ser nærmere på, hvorledes Thurahs arkitektur klarer sig, når den skal tilpasses nutidige formål – og peger i den forbindelse på nogle af de kvaliteter, som den har vist sig at være i stand til at bære med ind i vor tid. Else Marie Bukdahl slutter af med et kapitel om barokkens arkitektur og dens særlige, dynamiske karakter, som Bukdahl sætter i forbindelse med en tidens nyvundne erfaring af rummets uendelighed og grænsers følgelige relativitet. Og i forlængelse heraf peger hun peger på barokkens, og herunder Thurahs, fortsatte rolle som inspirator for billedkunstnere og arkitekter i vor tid.

Værket er fra ende til anden en fornøjelse at læse, hvilket naturligvis skyldes, at de forskellige bidrag gennemgående er velskrevne. Af stor betydning er imidlertid også de mange velvalgte illustrationer af høj kvalitet. Man kan helt enkelt se, hvad sagen drejer sig om. I den forbindelse er frem for alt fotografen Anders Sune Bergs indsats helt uforlignelig! Hans fotografier er kunstværker i sig selv, der tydeliggør kvaliteterne ved Thurahs rum så rent og purt, at man længes efter at træde ind i hver og et af dem.

Afslutningsvis bør man måske fremhæve det, der for mange som holder af ældre dansk arkitektur, nok er selvfølgelig: Thurahs virke har kaldt på at blive formidlet i det store format. Han kom allerede i sin egen tid til at stå i skyggen af kollegaen Nicolai Eigtved, der også sidenhen skulle stjæle rampelyset i kunsthistoriografisk sammenhæng. Og den danske nyklassicismes fader Nicolas-Henri

Jardin skulle sammen med C.F. Hansen skubbe ham endnu længere ned i det arkitekturhistoriske hierarki. Hvor Nicolai Eigtveds lette og lyse rokokko – og Jardin og Hansens enkle og mådeholdende nyklassicisme kunne læses som pegende frem mod modernismen, så var Thurahs brede palette for farverig og for heterogen til at indlemmes i en sådan kanon.

Glemte er Thurah dog ikke blevet, dertil har hans indsats trods alt været for omfattende og for betydningsfuld – og arkitekturhistorikeren Frederik Weilbach publicerede da også en større monografi om Thurah i 1924. Og i forbindelse med en udstilling på Kunstindustrimuseet (i dag Designmuseum Danmark) i 1981 udgav Selskabet for Arkitekturhistorie et katalog med titlen *Arkitekten Lauritz de Thurah 1706-1759*. Det er imidlertid ikke overvældende sammenholdt med den opmærksomhed, der er blevet Nicolai Eigtved til del. Hovedværket er her Knud Voss store monografi fra 1971 fulgt af Hanne Raabymagles ditto *Eigtved* fra 2006. Som arkitekten bag Frederiksstaden, og herunder Amalienborg, er Eigtveds virke imidlertid også blevet indgående behandlet i en lang række andre udgivelser. Længe blev Jardins indsats ikke behandlet med tilsvarende grundighed, men det blev der rådet bod på med Ulla Kjærs tobindsværk *Nicolas-Henri Jardin: en ideologisk nyklassicist*, der udkom i 2010. At turen nu fortjent måtte være kommet til Thurah synes kun naturligt.

Anna Perälä, *Boktryckarnas ädla konst. Persondikter 1605–1764*
(Helsingfors/Stockholm: Svenska Litteratursällskapet
i Finland, 2023). 256 s.

Valborg Lindgärde, Bjärred

Var och en som ägnar sin uppmärksamhet åt litteratur tryckt i det svenska riket under äldre tid känner till namn som Keyser, Merckell, Wankijf och Horrn. Själv hör jag till dem som kan sitta med ett äldre tryckalster och fundera över hur det såg ut i deras tryckeri, hur man gick tillväga, förundras över att det så sällan blivit fel, ana yrkesskickligheten bakom trycket, antingen det är stora postillor eller enklare tillfällesskrifter.

En som vet mycket om boktryckarkonsten och dess utövare är Anna Perälä, bokhistoriker i Helsingfors. Nu föreligger i tryck hennes bok *Boktryckarnas ädla konst. Persondikter 1605–1764* (2023) och det är bara att glädjas. Persondiktandet var ordentligt utbredd under denna tid, och det material som Anna Perälä samlat är intressant i många avseenden. Bokens titel är välfunnen; det var verkligen fråga om en ädel konst, utövad med yrkesstolthet av kunnigt folk under en ofta påfallande lärd boktryckare, och när nu såväl avsändare som adressat befann sig inom näringen kan man förmoda att man önskade lägga ner extra omsorg och kostnad på ett tilltalande tryck. Det kunde vara den röda tilläggsfärgen, tidstypisk och fördyrande, liksom utsökta typografiska arrangemang. Detta framgår förtjänstfullt av de många illustrationerna. Det påkostade trycket kunde vara en hedersbetygelse men det kunde även fungera som reklam för ett nytt tryckeri eller ett gammalt som införskaffat nya typer (s. 105, 120 f.).

Anna Perälä har ett påfallande rikt material, 281 tryck med dikter, ibland flera dikter i samma tryck, med anledning av olika tillfällen – det heter ju tillfällesdikt! – i en boktryckares liv. Det kunde vara under utbildningens etapper, det kunde

<https://doi.org/10.7557/4.7691>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

vara vid bröllop, vid dödsfall eller begravningshögtid liksom vid namnsdagar eller nyår.

Låt oss börja med utbildningen. ”Från lärling till boktryckare” är rubriken på detta första kapitel. Här ges en kortfattad men viktig bakgrundsteckning till yrkets utövande i vårt land. Vägen gick från lärling till att bli kornut och därpå, efter en högtidlig postulatsceremoni, en ”riktig” boktryckargesäll. Det var till detta tillfälle, då gesällen också bekransades som ett slags lärdomstecken, det skrevs gratulationsdikter.

Vi möter här, som framgår, främmande ord och begrepp som inte omedelbart låter sig förstås. Vad var exempelvis en kornut? Det var en blivande gesäll, efter lärlingstiden. Detta kapitel är ovärderligt och förklarande fotnoter en stor hjälp. Ett och annat ord gick jag bet på, bland annat ”stor missal” (s. 121), men numera med en mobiltelefon till hands är hjälpen nära. Det var ”ett slags grov boktrycksstil varmed förr mässböcker trycktes” (SAOB).

Persondikterna till boktryckare vid tillfällena som giftermål och dödsfall har givit anledning att korrigera äldre biografiska uppgifter. ”Utgående från uppgifter i persondikterna kan jag sammanfattningsvis konstatera”, skriver Anna Perälä efter att ha lagt ett pussel med persondikter vid skilda tillfällena till Lars Larsson Wall [Wald] och Lars Hansson Wall, varvid de båda nu hamnar rätt i tid och plats (s. 130–132). Så är det med tillfällesdikterna generellt. I synnerhet när det gäller kvinnorna, som inte sällan blivit osynliga i biografiska förteckningar, ger detta slags texter kompletterande och korrigerande data.

Att få låna Anna Peräläs skarpa blick är en förmån. ”Av typografin att döma” kan det heta och hon ser vilket tryckeri som svarat för ett tryck. Och hon kan konstatera att en trästock blivit skadad och kanske när. En kortfattad notis att en och samma trästock tycks ha vandrat med lärling, gesäll, boktryckare, kanske från Tyskland, över Danmark till Åbo eller Stockholm ger ett lätt hisnande perspektiv (s. 67, 91 och 142). Eller att det syns på de icke rengjorda typerna eller ojämnt fördelad färg när slarv och kanske brådska tagit överhanden. Det krävdes noggrannhet och stolthet i ett tryckeri. Och det krävs en tränad blick för att se det i efterhand.

Det är en glädje att läsa denna bok. Den är väl och smidigt översatt, ja, lite elegant av Heidi Granqvist, som är en tränad översättare av litteratur från finska till svenska. Nu vet jag att Anna Perälä väl behärskar svenska, i tal som i skrift, men jag vet också att det inte är hennes första språk. Jag måste därför beundra hennes förmåga att läsa äldre, ofta något svårtydd svensk text, men ibland undrar jag om det inte blivit fel. En del bokstäver är i frakturstil inte så lätta att skilja från varandra, s och f exempelvis, eller å och ä liksom r och x. Kanske skall man läsa ’sinn’ (tillfälle) och inte ’finn’ i ett citat på sidan 38? Eller ’bå[de] för och efter’ på

sidan 45? Och något begripligare blir den aningen svårtydda strofen på sidan 171 om man läser 'wexa' och 'lexa' i stället för 'wera' och 'lera'. Äldre svenska ord kan också spela ett spratt vad gäller innebörden, som verbet 'förlåta'. En gång hade ordet den dubbla betydelsen att övergiva och tillgiva, och sammanhanget får avgöra vad som gäller, som (s. 147) i Guds relation till människan, snar att förlåta / tillgiva, sen – enligt löftet aldrig – att övergiva.

En anledning till att denna bok är så lärorik och intressant är att författaren inte lämnar något tillfälle osökt att fördjupa och förklara sammanhang och företeelser. Det kan visserligen bli fel, som när det gäller en postulatsdikt 1730, ett år som uttryckligen enligt dikten var ett jubelår (s. 175). Nu är jubelår en företeelse med gammaltestamentlig klang, ett år som utlystes även i ett protestantiskt land som Sverige när något särskilt skulle firas. Så skedde just detta år 1730 då man högtidlighöll tvåhundraårsminnet av att Augsburgska bekännelsen överlämnades till kejsare Karl V vid riksdagen i Augsburg. Det blev ett år med många festligheter och det hade säkerligen militärmusikern Olof Lindsteen, diktens författare, många tillfällen att observera. Nu kan man som läsare vara närmast tacksam över att Anna Perälä inte fastnade för denna förklaring. Hennes förmodade tolkning förmedlar nämligen en väl så intressant information om ett segdraget arbete med att fastställa Boktryckar-Societetens stadgar.

Mycket mer kunde sägas om denna informationstäta och intresseväckande bok. Det finns åtskilligt att uppskatta, exempelvis en utmärkt förteckning över persondikternas författare och att förteckningen på citerade persondikter tar med hela den text som står på titelbladet med all den information som där ges.

Med denna bok har Anna Perälä med forskarens nyfikenhet arbetat vidare på sitt viktiga bidrag "Werket prisar Mästaren. Tillfällesdikter till boktryckare och konstförvanter" i *Att dikta för livet, döden och evigheten* (2020). Det är bara att tacka.

Hrefna Robertsdottir & Johanna Th. Guðmundsdottir (red.),
*Landsnefndin fyrri 1770-1771. Den Islandske Landkommission
1770-1771* (Reykjavik: Sögufélag, 2016-2022). 4757 s.

Einar Hreinsson, Bifröst University

I Maj 1770 anlände en tremannakommission från Köpenhamn till Island med instruktioner om att utförligt undersöka hur saker och ting stod till i denna del av det dansk-norska kungadömet. Kommissionens uppgift var att samla in information om den generella samhällssituationen på Island för att skapa ett underlag som skulle användas för att besluta om hur man förbättrade samhälle och näringsliv på ön. Vi vet rätt litet om varför kommissionen grundades och skickades till Island vid just den tidpunkten, men den bör betraktas som ett led i det kameralistiska tankesätt som fanns i den dansk-norska monarkin och i Europa för övrigt vid denna tid. I kommissionens instruktion talas om att den skall undersöka den demografiska utvecklingen på Island; fiskeri, lantbruk, handel, förvaltningsstruktur och annat som kunde leda till mer tillväxt på ön. Landkommissionen bestod av tre personer: den norske ämbetsmannen Andreas Holt, den danske köpmannen Thomas Winderkilde som hade varit verksam på Island samt Thorkel Fjeldsted, en islänning som sedermera blev stiftamtman i Trondheim.

Kommissionen, som sedermera kom att bli ihågkommen som ”Den första Landkommissionen 1770-1771”, efterlämnade ett digert arkiv bestående av mer än 4 200 handskrivna sidor. Arkivet består till stor del av kommissionens arbetsmaterial, rapporter om enskilda sakförhållanden som undersöktes på Island samt förslag om förändringar som kunde förbättra livsvillkor och näringsliv. Men det som kanske gör arkivet mest intressant är att det innehåller brev från inte enbart ämbetsmän, handelsmän och präster, utan också från människor som var en del av allmogen. Arkivet innehåller därmed material som ger ett unikt tvärsnitt av hur Islands invånare tyckte om samhällsviktiga förhållanden under denna del av 1700-talet.

<https://doi.org/10.7557/4.7690>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Hur går man till väga med att utforska ett sådant arkiv och göra det tillgängligt? Landkommissionens arkiv var en del av den dokumentmängd som överlämnades från Riksarkivet i Danmark till Islands nationalarkiv 1928. Kring 1960 publicerade Islands historiska förening två böcker med diverse brev från Landkommissionens arkiv. Det fanns en plan för att fortsätta att ge ut böcker med kommissionens dokument, men – skulle det visa sig – utan framgång. Kring 2010 satte Islands Nationalarkiv igång med det storslagna projektet att publicera kommissionens arkiv, detta under ledning av redaktören Hrefna Robertsdóttir som numera är Nationalarkivar för Island samt Johanna Th. Gudmundsdóttir, också från Nationalarkivet. De första två volymerna blev publicerade 2012 och band nummer VI publicerades 2022. Det är Islands Nationalarkiv som står bakom serien, men inte ensamt. Alla publikationer sker i samarbete med Riksarkivet för Danmark och Islands historiska förening.

Det som kan göra denna publicering intressant för nordiska forskare är att alla texter är publicerade på två språk, isländska och danska. Isländska är ett lite besynnerligt språk som inte behärskas av särskilt många men eftersom den danska varianten alltid finns vid sidan av ger det nordiska forskare en unik möjlighet att använda denna källutgåva för att utforska inte bara Island, utan även Island som en del av den dansk-norska konglomeratstaten eller som material i jämförelse med resten av de nordiska länderna. En stor del av kommissionens arkiv skrevs ursprungligen på danska. Den del som ursprungligen skrevs på isländska har översatts till modern danska, vilket är mycket tacksamt.

Sexsbandsverkets uppdelning tar avstamp i vilka som skrev till landskommissionen. Det första bandet behandlar allmogebrev, det andra präster, det tredje ämbetsmän från det lägre skiktet av ämbetsmän och det fjärde brev från ämbetsmän i det högre skiktet inom förvaltningen. Band fem innehåller kommissionens egna dokument och brev medan det senaste bandet behandlar kommissionens arbetsmaterial. Dessutom medföljer i varje band en gedigen samling av diverse register som är ytterst behjälpliga för läsaren; utförliga beskrivningar av hur de danska och isländska språken är använda i texterna, vilket övrigt källmaterial som finns i samlingarna, ämnesord, personregister, ortregister samt en utförlig beskrivning av varifrån dem som skrev brev till kommissionen härstammar och vilken samhällsklass de tillhörde. Dessutom innehåller varje band akademiska texter av forskare med anknytning till projektet. Mer om det senare.

På sätt och vis kan det hävdas att det första bandet, innehållandes allmogebreven, är det mest unika materialet och därför av störst intresse. Totalt skrev 631 personer brev till kommissionen. Alla dessa var män. Inte en enda kvinna finns i kommissionens arkiv. Bland dem som kommunicerade med kommissionen kan 400 personer beskrivas som tillhörande allmogen. Dessa utgör största delen av

dem som skrev till kommissionen på isländska, medan ämbetsmän och präster skrev mestadels på danska. Det var rätt vanligt att allmoge breven undertecknades av en grupp män. De 400 brevskrivarna författade totalt 74 brev till kommissionen. Ofta innehåller breven klagomål över jordägare, eller så handlar de om hur låg levnadsstandarden var hos dem som tillhörde de lägre skikten i samhället. Präster och ämbetsmän framhåller det motsatta. I prästernas brev klagas det över dålig aga och hur allmogen uppförde sig.

Breven är dock inte helt och hållet fyllda med klagomål. Det finns också gott om förslag på hur saker och ting kan göras bättre angående fiske, handeln, transport, vägar och lantbruk, samt diverse förslag om hur man skulle få mer nytta av den illa ön i Atlanten.

Som nämndes ovan finns i varje band tillägg från forskare som har undersökt Landkommissionens material. I det första bandet behandlar en av redaktörerna, Jóhanna Þ Guðmundsdóttir, vilka instruktioner kommissionen hade fått. Hon har även undersökt kommissionens arkiv och vilka den kommunicerade med. Den danske historikern Christina Folke Ax undersöker i band II den sociala bakgrunden hos de präster som skrev till kommissionen. Hon beskriver också den kyrkliga ordningen på Island och behandlar prästernas utbildning. Axs undersökning av prästkåren visar att de knappast var en homogen grupp, snarare det motsatta. En del hade enbart grundutbildning på Island och levde ett ganska fattigt liv medan andra hade gått universitetsutbildning i Köpenhamn och tillhörde det högsta skiktet inom eliten på Island. Deras beskrivning av allmogen på Island visar dock rätt ofta gemensamma fördomar mot det lägsta skiktet i samhället. I samma band berättar Jóhannes B Sigtryggsson utförligt om det isländska språket i breven till kommissionen och visar att under sent 1700-tal fanns det många fler varianter av isländska än vi känner till i modern isländska.

Det tredje bandet, som behandlar brev från det lägre skiktet av ämbetsmän till kommissionen, har tyvärr inte några forskningskapitel. Det fjärde bandet, som behandlar högre ämbetsmän och deras brev, innehåller däremot ett mycket intressant forskningskapitel skrivet av den danska historikern Leon Jespersen. Här skriver Jespersen om kommissionens bakgrund utifrån den historiska kontexten. Läsaren får ta del av allmänna beskrivningar av livet inom den dansk-norska monarkin, i synnerhet Islands ställning som en del av monarkin och inom ramen för författningen. Dessutom beskriver Jespersen förvaltningssystemet som delvis var annorlunda på Island, delvis detsamma som i övriga delar av monarkin och ger hänvisningar om forskning inom detta område. Främst går referenserna till den svenske historikern Harald Gustafsson, men även till andra. Jespersen behandlar kameralismen som ideologi och dess inflytande i Norden och Europa och hur den hade sitt inflytande på det tankesätt som låg bakom Landkommissionen. Nya

läsare till detta stora verk rekommenderas börja sitt utforskande av Landkommissionen med att läsa Jespersens kapitel.

Den isländske forskaren Helga Hlín Bjarnadóttir behandlar i band V den så kallade *Politi- og landforordningen* som var ett förslag till ny ordningslag för Island för disciplinering av samhällets befolkning. Lagförslaget författades av Thorkell Fjeldsted, en av kommissionens medlemmar, i anknytning till dennes verksamhet på Island. Fjeldsteds förslag vittnar om hans tämligen konservativa syn på samhället och hur allmogen skulle disciplineras och straffas.

Det är mycket passande att den som får äran att skriva forskningskapitlet i det sista bandet är den svenska historikern Harald Gustafsson. I det stora sammanhanget var Gustafsson den första nordiska historikern som drog nytta av Landkommissionens arkiv i sin doktorsavhandling *Mellan kung och allmoge: ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Lunds universitet, 1985). I sitt kapitel, som har titeln ”Statens instrument och lokalsamhällets arena. Ett europeiskt perspektiv på den isländska landskommissionen”, gör Gustafsson det som han kan bäst: förbinder kommissionen med det isländska samhället som helhet samt med den europeiska utvecklingen under sent 1700-tal. Gustafsson visar hur Landkommissionen bör betraktas på samma sätt och i samma perspektiv som mängden andra kommissioner i Europa under samma tidsperiod, som ett verktyg för statsmakten för att få fram information om hur saker och ting stod till i diverse delar av staten i fråga, i synnerhet om centralmakten inte litade helt och hållet på sina representanter inom statsförvaltningen. Utöver denna perspektivering lyfter Gustafsson frågan varför resultatet av kommissionens undersökning blev rätt magert: delvis på grund av systemskiftet i monarkins styre och delvis på grund av isländskt motstånd mot förändringar.

Den storslagna källutgåvan som här behandlas är inte begränsad till de sex omfattande banden på nästan 5 000 sidor, i vackert format med massor av bilder. I anknytning till projektet lanserades också en websida: Landsnefndin.is. Den är precis som böckerna tvåspråkig: på danska och isländska. På denna webbsida finns det en utförlig beskrivning av projektet, vilka som står bakom det och hur det har utvecklats under mer än ett decennium. I samband med publiceringsprojektet har Landskommissionens arkiv även blivit digitaliserat och är tillgängligt på websidan för forskare och för dem som intresserar sig för dessa unika källor. Förutom den forskning som finns i böckerna och som här beskrivs finns på websidan även en redogörelse över publicerat forskningsmaterial som har anknytning till Landkommissionen och som är till stor nytta.

Som nämndes i början har den kommission som här behandlas fått namnet Den isländska Landkommissionen 1770–1771. På isländska kallas den dock Landsnefndin fyrri (den förra Landkommissionen) eftersom det fanns en till – Landsne-

fundin sidari (den senare Landkommissionen) – som var verksam 1785–1787. Det blir spännande att se om de som stod bakom projektet som här behandlas, med nationalarkivarie Hrefna Róbertsdóttir i spetsen – vågar ta sig an den senare kommissionen i framtiden?

Charlotta Wolff, *Johan Fredrik Aminoff: kustaviaani kahdessa valtakunnassa* [Gustavian i två rikén] (Helsinki: Otava, 2022). xx + 352 s.

Jenni Merovuuo, University of Eastern Finland / Joensuu

Johan Fredrik Aminoff: Kustaviaani kahdessa valtakunnassa [Gustavian i två rikén] examines the life of a Swedish nobleman from Finland whose political career spanned from the reign of Gustav III of Sweden to that of Alexander I of Russia (after Finland became a part of Russia in 1809). In addition to following the life of Aminoff and his immediate circle, the book sheds light on the thinking and position of the nobility of his generation balancing through the unsettled decades of late eighteenth and early nineteenth centuries. Wolff succeeds in linking to three research traditions – biographical, cultural historical, and history of ideas.

The structure is chronological, anchoring on the focal moments and roles in Aminoff's life as part of Swedish, Russian, and European history. Aminoff is presented as a nobleman, husband, friend, political agent, and most consistently as a Gustavian whose relationship with the realm was inseparably intertwined with the personal relationship with the ruler and central officials.

Wolff's research completes Aminoff's character especially from the earlier parts of his life and explains the continuities from the Gustavian era to the Russian era. Aminoff was born in Sweden in the Age of Liberty, introduced to Gustav III as a youngster and became his trusted subject, lived through two Russo-Swedish wars, and rebuilt his career in Finland under the Russian throne. He was a spirited character, sentimental with a tendency towards melancholy, and sometimes grumpy especially towards the end of his life. He was raised to respect religion and responsibilities. Wolff studies his family affairs to paint a multifaceted picture of financial, political, and emotional entanglements. Marriages during this period

<https://doi.org/10.7557/4.7689>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

are frequently depicted as rational contracts that bound families and assets together, but Wolff skilfully demonstrates that emotions from despair to utter happiness played a great role in the success or failure of a union.

The great turning points for Aminoff personally seem to have been the assassination of Gustav III, Aminoff's time in prison, and the death of his third wife Eva Mathilda Bruncrona. Aminoff was deeply affected by the assassination of Gustav III and he saw his devotion to the memory of the slain king as a representation of his loyalty as a subject. The inability to move forward from these feelings also explains Aminoff's involvement in the movement against the regency. When detained and imprisoned for conspiracy, Aminoff's life fell into crisis and his health began to decline. With his third marriage came a family and expectations of companionship for the rest of his life, but Bruncrona died more than 20 years before Aminoff, leaving him bereft. Sweden's loss of Finland in 1809 was arguably the most significant episode of Finnish history in Aminoff's eventful lifetime, but for him personally it became about seeking continuity in a new and delicate situation.

Wolff's vast expertise of the eighteenth century supports her analysis throughout. The values of Aminoff's upbringing remained with him throughout his life. Characteristics that in earlier research have been seen through the lens of nationalism are here put in the context of Aminoff's life course and the ideals of the nobility in pre-revolutionary Europe. His actions become more understandable when investigated from his viewpoint and not merely as a backdrop to the life of his better-known friend Gustav Mauritz Armfelt. Still, the life-long companionship and the intertwined life stories of the three Gustavians – Armfelt, Aminoff, and Johan Albert Ehrenström – serve as a natural storyline. Despite their differences, the men shared a loving friendship that is presented beautifully in the book. They were not afraid to disagree nor to offer mutual support.

The book is published both in Swedish and in Finnish. The translation to Finnish by Jouko Nurmiainen was a pleasure to read. Not only does it contribute to academic discourse, but it also captivates a broader audience with its engaging narrative and accessibility.

Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lathinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland* (Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 2023). xx + 443 s.

Brita Planck, Göteborgs universitet

Adelns historia i Finland är ett sådant där verk som man inte visste att man behövde förrän man fick det i sin hand. I en välskriven (här bör översättaren Mattias Huss få en eloge) och vacker bok ges en övergripande bild av adeln från ståndets uppkomst under tidig medeltid till dess adlandet förbjöds i Finland 1919. Det innebär att under större delen av den tid som skildras är detta också Sveriges historia. Inte minst är en av bokens stora förtjänster är att den för en svensk läsekrets tillgängliggör den omfattande finländska forskningen på adeln.

Boken är indelad i fyra epoker: adeln fram till 1600-talet, adeln på 1600-talet, på 1700-talet och på 1800-talet. I samtliga kapitel bidrar ett flertal historiker vilket ger såväl bredd som djup. Varje epokkapitel är i sin tur indelat i tre tematiska avdelningar: "Individ och gemenskap", "Den materiella världen" och "Samhälle". En stor fördel med en sådan indelning är att många aspekter, som annars ofta snarast blir påhäng (ett typiskt exempel är kvinnors livsvillkor) nu är en integrerad del i framställningen. Ytterligare fördelar är att det möjliggör för läsare med specialintressen att gå direkt på de delarna eller för den som så önskar att fokusera på ett tema i taget och läsa det kronologiskt.

Den finska adelns historia är som tidigare nämnts också den svenska adelns historia. Genom att utgå från Finland bidrar den här boken, trots att den är ett översiktsverk, till fördjupad kunskap om adeln. Ett översiktsverk om den svenska adeln hade haft ett stort fokus på Mälardalen och Stockholm, och de adliga representanterna hade förmodligen utgjorts av välkända personer. Nu blir i stället perspektivet det från en avkrok (vilket Finland trots sin storlek var) och belyser således hur förmodligen ganska stora delar av adeln levde, i synnerhet i de delar av Sverige som liksom Finland låg en bit ifrån händelsernas centrum. Som visas i

<https://doi.org/10.7557/4.7692>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

verket var detta heller inte alltid negativt. Att ha avstånd till den kungliga makten kunde ge en viss handlingsfrihet. En annan fördel är att läsaren får möta mer okända individer och ges därmed en breddad bild av adelns levnadsförhållande.

I kapitlet om adeln fram till 1600-talet medverkar Anu Lahtinen, Georg Haggren och Ulla Koskinen. Här är kanske det mest intressanta diskussionen om det finska frälsets förhållanden i jämförelse med det svenska. Vi har ju ofta den bild jag själv gav uttryck för ovan, det vill säga att adeln var koncentrerad till de centrala delarna i Sverige, men under medeltiden var situationen en annan. Eftersom frälset var kopplat till krigsmakten var frälset störst där behovet var störst, det vill säga i gränslandskapen mot Ryssland och Danmark. Den finska adeln hade också utvecklat särskilda privilegier som till exempel större skattefrihet än frälset åtnjöt i den svenska rikshalvan.

Kapitlet om adeln på 1600-talet är skrivet av Marko Hakanen, Janne Haikari och Ulla Koskinen. Under 1600-talet minskade den finska adeln som en följd av centraliseringen i den framväxande staten. Inledningsvis var den finska adeln också drabbad av att den som grupp tagit ställning för Sigismund och därmed hörde till den förlorande sidan i maktkampen mellan Sigismund och hertig Karl. Men 1600-talet var också tiden med Per Brahe som generalguvernör. Denne grundade städer och skolor, inte minst Kungliga Akademien i Åbo, Sveriges tredje universitet.

1700-talskapitlet är författat av Johanna Ilmakunnas, Petri Karonen och Kirsi Väinö-Korhonen. Liksom övriga kapitel ger det en bra introduktion till hur den svenska adeln levde (i båda rikshalvorna). Men århundradet utmärktes också av att den finländska delen blev ännu mer marginaliserad, där de främsta orsakerna var reduktionen och stora nordiska kriget. Även hattarnas ryska krig 1741–43 drabbade Finland hårt. De finländska adelssläkterna deltog också i mindre utsträckning i det frihetstida politiska livet.

Adeln i östra rikshalvan stod i allmänhet bakom Gustav III inledningsvis men motsättningarna skärptes under kriget mot Ryssland 1788–90. Här finns intressanta resonemang om tidigare självständighetstankar och i vilken grad de var en faktor för Anjalaförbundet.

Så gick då slutligen Sverige och Finland skilda vägar 1809 och den finska adeln fick en helt egen historia. I det här kapitlet medverkar Alex Snellman, Ulla Ijäs och Marja Vuorinen. En intressant aspekt som löper som en röd tråd genom kapitlet är att riksklyvningen sammanföll med nationalismens framväxt. Tidigare hade adeln främst identifierat sig med ståndet och ganska obekymrat flyttat över riksgränser. Nu blev även den finländska identiteten en viktig faktor när adeln som ledande grupp i samhället skulle navigera först som avkrok i det kejserliga Ryssland och sedan mot självständighet.

Det har inte varit lätt att hitta något att klanka ner på, så imponerad har jag varit av *Adelns historia i Finland*. Det finns dock en sak som var ordentlig irriterande, nämligen att varje del har sin egen käll- och litteraturförteckning liksom att varje avdelning har en egen notnumrering. Jag förstår att slutnoter är ett otyg man får dras med när det gäller verk som är tänkta för en större allmänhet, men man finge gärna eftersträva att förenkla för oss som girigt kastar oss över noten vid varje intressant uppgift. Litteraturförteckningar bör också hållas samman för att undvika förvirrat bläddrande.

Sammanfattningsvis är det här en utmärkt syntes av forskning på adeln. Det finländska perspektivet bidrar med spännande vinklar och fördjupad kunskap. Det här kommer att vara ett standardverk för adelsforskare under lång tid framåt. Kanske kan det också någon gång i framtiden inspirera till ett verk om adeln i Sverige – där det finländska blir den integrerade del det bör vara för att ge en rättvisande bild av Sveriges historia.

Trygve Riiser Gundersen, *Haugianerne 1. Enevælde og undergrunn* (Oslo: Cappelen Damm, 2022). 704 s.

Johannes Ljungberg, Linköpings universitet

1842 grundades tidskriften *Pietisten* i Stockholm av den skotske metodistpredikanten George Scott. Under de följande årtiondena blev den en av Sveriges mest lästa periodiska publikationer. Titeln signalerade en rak linje från 1700-talets pietister till tidskriftens redaktion. Det var ett högst medvetet drag. Grundaren Scott hade nio år tidigare i pamfletten *Några ord om wesleyanska metodisterna och deras lärosatser* (1833) argumenterat för att den avoga inställningen han mötte som metodistpredikant på svensk mark speglade hur pietisterna blev behandlade på 1700-talet. Därmed gjordes det forna skällsordet "pietist", som ingen kallat sig självmant tidigare, utan som enkom varit kyrkliga och statliga överheters beteckning på en heretisk eller åtminstone missriktad fromhet, till en identitet för att framhålla en offerposition som förtryckt av den offentliga kyrkan. Att denna 1800-talstolkning har format vår förståelse av de religiösa avvikare som var verksamma på 1700-talet under öknamnet "pietister" framgår av de många historievetenskapliga verk som har framställt dessa som tidiga företrädare av 1800-talets liberala tidsålder och dess frikyrkor.

Litteraturvetaren Trygve Riiser Gundersen erbjuder ett alternativ till en motsvarande tolkning av de ursprungliga norska haugianerna som modernitetens banérförare. Hundratals sidor ägnas åt att dekonstruera begreppen "Hauge" och "haugianer". Fokus ligger på hur dessa begrepp fylldes med innehåll under första halvan av 1800-talet, efter Hauges död, och hur de blev en bejublade del av det norska nationalmedvetandet. Gundersens kritiska perspektiv är ett välkommet bidrag till forskningen om 1700-talets nordiska religionshistoria, som annars brukar vila tungt på moderniseringsperspektiv.

<https://doi.org/10.7557/4.7693>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Lekmannapredikanten Hans Nielsen Hauge föddes på gården Hauge i Østfold 1771. Han dog inte långt därifrån 1824, 52 år gammal. Däremellan rörde han sig över stora ytor. Han besökte de flesta delarna av Norge och i viss mån även Danmark. Han bodde stundtals i centralorterna Bergen och Köpenhamn, men mest tid tillbringade han på landsbygden. Genom sina välspridda andliga skrifter var hans namn närvarande i många norska hem. I slutändan blev Hauge en så ledande figur för norsk väckelse att han kom att identifieras med den. Hände det något i ett hörn av Norge under 1800-talets lopp så kunde minsann trådarna dras tillbaka till Hauges fysiska besök och/eller hans litterära inflytande. Eller så skapades nya kopplingar: nya organisationer som grundades under 1800-talets lopp knöt Hauges namn till sig genom beställningar av byster och porträttbilder eller namngivning av missionsbåtar.

Hauge avled som sagt 1824, och han genomförde sina mest uppmärksammade missionsresor under 1790-talet. Men Gundersens bok tar avstamp i tiden efter allt detta. Därav titeln *Haugianerne*. Den centrala tesen som presenteras är att det inte var personen Hauge som åstadkom allt som förknippas med hans namn, men att det där "haugianska" har en egen historia som förtjänar att ställas i centrum istället för att hanteras som ett romantiskt appendix till biografien om Hauge. Det är imponerande att en så abstrakt analytisk poäng har resulterat i en bok som präglas av berättarglädje och som har belönats med både det prestigefyllda Bragepriset och topprecensioner i norsk dagspress. Anledningen är, förmodar jag, att Gundersen trots allt tar utgångspunkt i konkreta avtryck i 1800-talets kulturmiljöer. Tre porträtt av Hauge ställs i förgrunden: en byst, ett skepp och en biografi. Alla dessa objekt bär på en historia som ger kropp åt den abstrakta tesen: de blev till monument över Hauges gärning och fick en identitetsskapande funktion för nya generationer norrmän.

Trots att en betydande del av boken alltså behandlar 1800-talet är den högst relevant för 1700-talsforskningen. Bortom 1800-talets tolkningar av Hauge ställer Gundersen nämligen den aktive missionären i ljuset av de två tidigmoderna förutsättningar som anges i bokens undertitel: *enevelde* och *undergrunn*. För att förstå Hauge behöver vi förstå att han opererade under *envældet* och att mycket av verksamheten skedde *underjordiskt*. När det gäller den underjordiska aspekten gläntar Gundersen på ett område där forskningen har mycket kvar att uträtta: istället för att ge Hauge äran för att väckelser fick fäste i lokalsamhället uppmärksammar Gundersen vid flera tillfällen att det rör sig om platser där liknande fromhet kan beläggas både före och efter Hauge. Platserna betraktas därmed inte primärt som projektytor för Hauge, utan som miljöer som var särskilt mottagliga för den kände missionären. Detta kombinerade rörelse- och platsperspektiv får gärna intas oftare och mer systematiskt inom nordisk religionshistoria. För svenskt vid-

kommande är Maria Wallenberg Bondessons avhandling *Religiösa konflikter i norra Hälsingland 1630–1800* (2003) ett intressant exempel på en sådan platsorienterad studie.¹

Det är emellertid slående hur Gundersen gör halt vid (Danmark-)Norges gränser. Även om boken övertygande slår hål på nationalromantiska föreställningar om Hauge så kvarstår Norges gränser som bokens ramverk. Hauges intensiva kringresande och kommunikation genom underjordiska kontaktytor väcker frågan om dessa kontakter verkligen inte överskred den norska landsgränsen. Det riktigt djärva greppet hade kanske varit att skriva en transnationell historia om Hauge: en historia som följer kommunikationen över landsgränserna. Det nationella ramverket är svårforcerat. I Danmark är det Grundtvig som är en symbol för symbiosen mellan bonderomantik, nationalkänsla och religionsfrihet. I Sverige var det istället den ovan anförda frikyrkokretsen kring tidskriften *Pietisten* som blev inskriven i nationalhistorien som en ledande folkrörelse och vägröjare för moderna friheter. Samnordiska perspektiv behöver inte nödvändigtvis fokusera på att förena dessa stora namn. Istället kan fokus ligga på *undergrunnen*: att söka förbindelser mellan lokala miljöer, däribland dem som Gundersen emellanåt låter figurera i förgrunden.

Den här boken har fått stort genomslag i Norge, men det har också uppstått en kritisk debatt om hur den är skriven. Den friare stilen med inslag av inlevelsefulla och närmast skönlitterära återgivning av egna tolkningar har mött kritik för att sakna akademisk stringens, vilket kanske kunde begäras av en bok som gör anspråk på att utmana det rådande forskningsläget.² Visst finns det rimlighet i det påpekandet. Jag betvivlar inte att boken bryter ny mark, men jag blir inte direkt upplyst om hur den gör det. Visst finns det fotnoter och referenslista, men skrivsättet gör det ibland ottydligt vad som är återgivning av andras forskning, eller vilka hävdvunna påståenden i forskningen som boken omprövar.

Förhoppningsvis placeras mer detaljerade omprövningar av rådande forskning i forskningsartiklar. Det vore i så fall en rimlig uppdelning. Den här boken har trots allt en mer berättande ambition. Som jag läser boken består det främsta bidraget i ett perspektivskifte: från att betrakta Hauge som en urgestalt för väckelsen till att granska de olika tidslager som finns i fenomenet Hauge, före och efter huvudpersonens livstid. Gundersen är knappast ensam om att föredra ett sådant skrivsätt. Mina associationer går till de augustprismominerade svenskspråkiga böckerna *Vid tidens ände* (2014) av Håkan Håkansson och *Gutenberggalaxens nova* (2016) av Nina Burton, som båda låter en gestalt – i Håkanssons fall profeten

¹ Maria Wallenberg Bondesson, *Religiösa konflikter i norra Hälsingland 1630–1800* (Stockholms universitet, 2003).

² För en allsidig resumé av debatten, se *Vårt Land*, 13 april 2024, s. 43.

Johannes Bureus och i Burtons fall renässanshumanisten Erasmus av Rotterdam – stå i förgrunden för att belysa perspektivskiften i forskningen om deras respektive historiska sammanhang.³ Det är en genre som har sitt existensberättigande.

Min huvudsakliga kritik är därför inte skrivsättet, utan att boken är omständlig att läsa. Den röda tråden drunknar i breda redogörelser för historiska sammanhang och framför allt sidospår om allsköns teoribildningar. Alltifrån Habermas teorier om borgerlig offentlighet till Gramscis teorier om hegemoni förklaras utförligt i olika digressioner för att illustrera allmänna drag i 1700-talets europeiska samhällen. Teorierna är förvisso inte oviktiga för argumentationen. Exempelvis framhålls Gramscis teori om hegemoniska system som ett viktigt alternativ till Haugeforskningens tendens att framställa Hauge och hans efterföljare som en andlig rörelse utan att beröra dess politiska intentioner eller implikationer under enväldets tidevarv. Det är en övertygande tolkning, och av den efterföljande debatten att döma är det en viktig poäng. Gundersen har nämligen kritiserats för att inte göra skillnad mellan religion och politik.⁴ Likväl gör det en komplex bok mer omständlig att dylika teorier presenteras löpande genom texten. Läsbarheten underlättas inte heller av att centrala teman upprepas eller får sin fortsättning hundra sidor senare. Teorier och kontexter om uppror, statsmakt, offentlighet och medier återkommer flera gånger genom bokens sju delar och 700 sidor, som dessutom inte följer något enkelt kronologiskt upplägg utan istället är sorterade under poetiska substantiv som "Forskjell", "Folkemening", "Uenighet", "Olydighet", "Makt" och "Fordømmelse". Det gör det svårt att navigera i boken.

Men nog finns det gott om pärlor längsmed vägen, särskilt för den som kan tillåta sig att hoppa över några sidor när ännu en teori förklaras eller ett tema repeteras. Boken ger verkligen ett nytt perspektiv på haugianerna. Den utmanar rådande forskning genom nya angreppssätt, analyser och skrivsätt. Gundersens tegelsten är därmed ett lika friskt som välkommet tillskott till nordisk religionshistoria.

³ Håkan Håkansson, *Vid tidens ände. Om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand* (Göteborg: Makadam, 2014); Nina Burton, *Gutenberggalaxens nova. En es-säberättelse om Erasmus av Rotterdam, humanismen och 1500-talets medierevolution* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2016).

⁴ Knut Dørum & Helje Kringlebotn Sødal, "Ulike tolkninger av haugianismen – presisjon og proporsjon", *Historisk tidsskrift* 103 (2024): 59–64.

My Helsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå 1700–1850* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2023). xx + 195 s.

Martin Wottle, Södertörns högskola

Shopping i Stockholm är en ambitiöst upplagd och omfattningsrik antologi som vill omfatta inköp och konsumtion – här shopping – som socialt fenomen i Stockholm, vid tiden för det tidiga industriella genombrottet och fram till näringsfrihetens och den egentliga industrialiseringens brytningstid. I tio kapitel får vi följa såväl konsumenter som försäljare, vilka – ännu inom ramen för ett korporatistiskt reglerat näringsliv – utgjorde marknaden för framför allt tyger, modevaror och skönhetsprodukter. (Här finns förvisso andra varuslag representerade, men det är dessa branscher som dominerar bilden.) Såsom vi har vant oss vid böcker från Stockholmia förlag är boken också vackert formgiven och inbunden och rikligt illustrerad.

En av bokens ambitioner är att – utifrån redaktörernas programförklaring – ”ladda” termen shopping med ”nya associationer”. Målet är att nyansera en bild som cementerats via framför allt anglosaxisk forskning, där 1700-talet framställs som ett modernitetens plötsliga genombrott inom konsumtionen, som barn av industrisamhällets framväxt. Med denna bok vill författarna snarare framhålla ”en följd av gradvisa förändringar på gatunivå, i människors vardag” (s. 10).

Shopping definieras här som ”en social praktik grundad i nöje, socialt umgänge eller behov med fokus på inköp som ofta (men långt ifrån alltid) skedde via en butik”. Och vidare bör shopping ses som ”ett möte mellan tillverkare, försäljare och kund”, men vilket möte också ska problematiseras utifrån ett historiskt perspektiv. I förlängningen hoppas redaktörerna att boken ska kunna ”ge perspektiv på dagens kommersiella tendenser” (s. 10).

Bokens tio bidrag är uppdelade i tre avdelningar, med fokus på shoppingens ”hur” (den sociala praktiken); dess ”var” (handelns geografiska struktur och ut-

<https://doi.org/10.7557/4.7694>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

veckling); samt dess "varför" (drivkrafter och behov bakom inköpen). Det elva personer starka forskarlaget bakom är en multidisciplinär skara inom historia, ekonomisk historia, idéhistoria, konstvetenskap, etnologi och textilvetenskap, med viss slagsida åt Uppsala och Stockholms universitet. Det råder alltså ingen tvekan om att boken vill teckna en mångfacetterad bild av den privata konsumtionens förutsättningar och praktik, under en lång tidsperiod.

Det är kanske en oundviklig effekt av bokens uppläggning, att det är i den första avdelningen – shoppingens "hur" – som bilden av inhandlande som social praktik blir tydligast. Det är i beskrivningen av salubodarna som sociala mötesplatser, hur bodar ofta höll öppet till långt inpå kvällarna för att tillgodose sina högrestatuskunders önskemål, och hur relationen mellan kund och handlare kunde utvecklas till långvarig vänskap och familjaritet, som man som läsare kommer närmast aktörerna. Viktigt är också att vi här tydligt rör oss i en förindustriell värld. Här anas ingen massstillverkning eller vårdslös hantering av billiga konsumtionsvaror. Det sys hemma, ändras och lagas och svängningarna i modet verkar alltid underkastade den noggranna hushållningen. Till detta kommer att marknadens struktur och regelverk – och avsaknaden av konfektion – framtvingar en långsamhet i procedurerna, som ofta talar emot en modern bild av fenomenet shopping.

Men det finns också företeelser – här exemplet hårvårdsprodukter – som pekar på framväxten av en modernare marknad, där konsumenter fick tillgång till ett större urval av snarlika produkter. Inom detta område pekar Leif Runefelt på något nytt som i stort kommit att definiera det moderna kommersiella landskapet – varumärket. Just den gradvisa övergången från kundens relation till en viss handlare, till en relation till ett speciellt varumärke är en central aspekt av utvecklingen mot en modern konsumtionsmarknad. Besläktad med denna utveckling är också framväxten av en visuell kultur, där mode spreds via boklådornas försäljning av modegravyrer.

Redaktörerna vill peka på hur shoppingen inte i första hand var avhängig ekonomiska medel, utan snarare var ett uttryck för, och beroende av, sociala relationer. Liksom hur dessa relationer var en förutsättning för den kreditvärdighet som i sin tur avgjorde svängrummet för shoppingen. Här antyds att kreditvärdigheten var central för alla sociala skikt, vilket dock inte riktigt återspeglas i bokens studieobjekt, som med få undantag är huvudstadens (med omland) aristokrati inklusive kungahuset. Endast Marie Steinruds kapitel om skådespelare tar på allvar itu med en grupp som oavsett faktiskt ekonomiskt utrymme var tvungna att upprätthålla skenet i offentligheten genom sin apparition, ofta med svår skuldsättning och konkurs som följd.

Förutom denna klassmässiga slagsida måste genusaspekten nämnas, i första hand för att den inte problematiseras i någon större utsträckning. Återigen finns

här undantag, men i stort framställs shopping som en kvinnlig – aristokratisk – angelägenhet. Redaktörerna framhåller att boken fjärrar sig från en traditionell bild av kvinnor som passiva konsumenter och spenderare av mäns pengar, till att ge en bild av konsumtion som utslag av kvinnors agens, kompetens och kunnande – ”materiell läskunnighet”, med My Hellsings ord. Även en grevinna måste kunna mycket om material, handarbetstekniker och ekonomi, för att utfallet av alla inköp skulle bli det förväntade, i en tid då fortfarande mycket litet gick att införskaffa i fullt konsumtionsfärdigt skick.

På det empiriska planet är boken som helhet en god illustration till detta, men man kan ändå – liksom i fråga om klassperspektivet – undra litet över avsaknaden av en tydligare diskussion om denna genusmässiga obalans.

Så avslutningsvis till själva kärnan – fenomenet shopping. I stora drag avstår de flesta av bokens bidrag från att ge sig in i någon egentlig diskussion om begreppet, vilket kanske, i ljuset av det breda anslaget, är klokt. För där Årstafruns ibland dagslånga vandringar mellan bodar och verkstäder kan sortera även under en modern tolkning av shopping, blir det svårare när man läser Johanna Ilmakunnas bidrag om familjen von Fersens konsumtionsmönster. Hur ska investeringar i möbler och bohag och hantverkarräkningar till ett nyrenoverat adligt stadspalats passas in i sammanhanget? Göran Ulväng och Gudrun Andersson pekar också på hur många affärer för familjen Spens räkning togs om hand av anställda som fungerade som agenter vilka skötte de upparbetade kontakterna med köpmän i Stockholm; inte heller det en form av konsumtion som lämpar sig för begreppet shopping.

En aspekt som skulle ha kunnat beröras i samband med shoppingbegreppet är den förmodade övergången till varor tillverkade av förbrukningsmaterial (*perishable goods*), vilket i sig var en följd av den industriella tillverkningen. Hur material som dominerat i hundratals år, som ylle och linne, tenn och koppar, ersattes med bomull och porslin; varor som å ena sidan var billigare och därmed spreds till flera samhällsskikt, men som å andra sidan inte hade något inneboende materialvärde och som var förbrukade när de var slitna eller sönderslagna. Denna utveckling från – med antropologen Grant McCrackens ord i *Culture and Consumption* (1990) – ”förvaltande” till modern konsumtion, där människor snarare köpte än ärvde bohag och ägodelar, drev på utvecklingen mot konsumtion som del av just det personliga projekt – eller livsstil – som boken tar avstamp i. Även här kunde bokens annars så snäva klassperspektiv ha vidgats.

Bokens ambition – att ”ladda” begreppet med ett nytt innehåll – fungerar därmed olika bra för olika bidrag, och det sammanlagda intrycket måste då kanske bli att detta är ett gediget stycke konsumtionshistoria, som *delvis* förmår placera in shopping som företeelse i en tidigmodern kontext.

Ella Viitaniemi (toim.), *Kirkko, papisto ja yhteiskunta 1600–1800* [Kyrkan, prästerskapet och samhället 1600–1800] (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2023). xx + 311 s.

Kasper Kepsu, Åbo Akademi

Man brukar poängtera att religion inte går att urskilja från det övriga samhället under tidigmodern tid. Religionen fanns med på alla plan i livet. I antologin redigerad av Ella Viitaniemi, verksam vid Tammerfors universitet, är denna tanke grundmurad också i rubriken ("Kyrkan, prästerskapet och samhället 1600–1800"). Viitaniemi poängterar att sambandet mellan kyrkans och den framväxande statens maktstrukturer och ideologier är särskilt stark. Geografiskt behandlar boken ungefär det område som idag hör till Finland, även om det inte framgår i rubriken.

Antologin är uppdelad på tre teman som vardera utgör en del i boken. För det första prästerskapet och familjen som en del av samfundet. I den här delen granskas prästfamiljernas och prästgårdarnas roll och betydelse, både lokalt och ur ett bredare samhällsligt perspektiv. Hushåll, familj och skolning är i fokus. För det andra studeras kyrkan som en gemensamt byggt rum. Kyrkor byggdes enligt noggranna planer och de hade inte bara en helig utan också en social funktion. I den här delen behandlas byggnads- och konsthistoria samt arkitektur. För det tredje undersöks kyrkan som en arena för interaktion, information och politik. Utgångspunkten i den här delen är prästerskapets verksamhet inom politik och kronans administration. Prästerna granskas som aktörer mellan centralmakt och lokalsamhälle, inte minst inom informationsförmedling. I den här delen tangeras frågor som språk och skriftlighet och uppbyggnaden av patriotism.

Författarna är historiker, arkeologer och arkitekter, allt från doktorander till emeriterade professorer. De flesta är verksamma vid Tammerfors och Jyväskylä universitet. Antologin är mycket omsorgsfullt redigerad. Den är försedd med grundliga hänvisningar och register för både sakord samt person- och ortnamn.

<https://doi.org/10.7557/4.7695>

Copyright: © 2024 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Språket är genomgående tydligt och slarvfelen ytterst få. Majoriteten av artiklarna tangerar 1700-talet eller åtminstone närliggande decennier.

I den första delen är artiklarna skrivna av Miia Kuha, Antti Riihä och Sofia Kotilainen. I Kotilainens artikel behandlas hemundervisning för flickor i prästgårdar på landsbygden under 1800-talets mitt. Kuhas och Riihäns avsnitt är i högre grad förknippade med 1700-talet. Prästerskapets roll i lokalsamhället kommer starkt fram i båda artiklarna. Enligt tidsperiodens patriarkala ideal skulle prästen och prästfamiljen verka som en förebild för församlingen vad gäller kristligt och sedesamt leverne. Därutöver hade i synnerhet prästfrun ett betydande ansvar i hushållet. Prästgårdarna var halvoffentliga tjänsteboställen, men samtidigt gårdar med en förhållandevis stor produktion.

I praktiken uppnåddes inte alltid normerna. Miia Kuha visar hur prästfamiljen Brudgum i Savolax i Östra Finland i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet hamnade i ond cirkel präglad av social nedgång. Kyrkoherdens son led av mentala problem, uppträdde våldsamt och avrättades slutligen för dråp. Kyrkoherden själv var också våldsam mot sin fru, som i sin tur uppträdde berusad i kyrkan. Trots att prästfamiljens beteende inte motsvarade idealet, blev den inte utstött av församlingen. Däremot minskade enligt Kuha möjligheterna för familjens dotter att gifta sig in i det högre prästerskapet. Kuhas artikel visar domböckernas vikt i forskningen av teman med fragmentariskt källmaterial. Det förblir emellertid i viss mån oklart i vilken mån Kuhas forskningsresultat kan generaliseras. Antti Riihä konstaterar också att församlingsmedlemmarna inte prioriterade ett föredömligt leverne och akademisk skolning vad gäller prästerskapet. Präster valdes i första hand baserat på tidigare kontakter till församlingen och frågor om försörjning.

Antti Riihä behandlar det lutherska prästerskapet i det så kallade Gamla Finland, det vill säga de tidigare svenska territorier i sydöstra Finland och Karelen som övergick till Ryssland i samband med frederna i Nystad (1721) och Åbo (1743). Tillsammans med de forna svenska Östersjöprovinserna Estland, Livland och Ingermanland bildade dessa områden en region präglad av lutherdom i det västra Rysslands gränsområden. I äldre forskning har det lutherska prästerskapets bildning och moral starkt ifrågasatts, men enligt Riihä är denna bild färgad av nationella tankar. Läget var förvisso svårt, men grundproblemet var den lutherska kyrkans ostabila situation i Gamla Finland, i synnerhet från och med 1700-talets slut. Den ryska administrationen och den ortodoxa kyrkan kunde hela tiden påverka verksamheten. Bildningsnivån bland prästerskapet sjönk och församlingarna i Gamla Finland lockade inte heller präster från den del av Finland som fortfarande hörde till Sverige.

Den inledande artikeln i den andra delen behandlar markeringar i medeltida stenkyrkor och är skriven av Panu Savolainen, Liisa Leppänen, Ilari Aalto

och Laura Laine. Det arkitektoniska och konsthistoriska inslaget fortsätter i Tiina Miettinen och Leena Elina Valkeapääs artikel om läktarmålningar i Hauho kyrka. Den tavastländska kyrkans läktare målades 1772 av Jonas Erik Korler. Han ansågs tidigare vara en lokal soldat som var okunnig som målare, men Miettinen och Valkeapää har utrett att han i själva verket härstammade från en prästfamilj i Södermanland i Sverige. Förmodligen hade han innan soldatkarriären varit mål-lärlärling, men av någon anledning hade han inte avancerat högre upp i hantverkarhierarkin. Han hade kunskaper i materialhantering, men saknade sådana i figurmålning, vilket ledde till ett klumpigt slutresultat. Genom sina grundkunskaper och sociala bakgrund lyckades han ändå uppnå status i lokalsamhället och kunde fortsätta livnära sig som hantverkare. Den andra delen avslutas med Raisa Maria Toivos artikel om heliga rum i erfarenhetsvärlden för människor på 1600-talet, som utgör det kanske mest teoretiskt inriktade inslaget i antologin.

Antologins tredje del inleds med en artikel om upptagning av kollekt skriven av Britt-Marie och Nils Erik Villstrand. De jämför kollekterna från Kvevlax i närheten av Vasa i Österbotten och från Säby i Mälardalen åren 1751–1760 och 1811–1820. Att understöda människor i nöd var en kristlig dygd, men kollekterna hade också en statsuppbyggande funktion, i och med att det visade att rikets undersåtar solidariskt tog hand om varandra. Författarna använder begreppet *vardaglig regnalism*. Då församlingsmedlemmarna fick i samband med uttagandet av kollekt höra om projekt på olika håll i riket förstärktes omedvetet deras riksidentitet. I kyrkan påmindes församlingsmedlemmarna av den politiska makten också på många andra sätt, till exempel genom förböner till kungafamiljen eller kungliga symboler i kyrkorummet.

Joonas Tammela analyserar i sitt bidrag hur präster genom sina predikningar byggde upp uppfattningar om människors inbördes samhörighet bland åhörarna samt underlättade gestaltningen av den lutherska trons lärosatser. I bokens sista artikel behandlar Lauri Viinikkala och Ella Viitaniemi språkbruk och praxis på sockenstämmor. På sockenstämmor behandlades viktiga lokala frågor och de anses vara en grundbult i den nordiska möteskulturen. Genom att granska tre socknar i Satakunda och Egentliga Finland visar författarna hur förvaltningspraxis och den skriftliga politiska kulturen förstärktes på det lokala planet under 1700-talets senare hälft. Både bönder och överhetens representanter blev vana att vid behov ifrågasätta riktigheten i protokollen. Prästerna i de finskspråkiga socknarna hade en betydande roll även språkligt, eftersom de fungerade som en länk mellan den svenskspråkiga centralförvaltningen och det finskspråkiga lokalsamhället. Det var ovanligt att bönder kunde läsa annat än tryckt skrift, varmed de kunde misstänka att protokollet inte motsvarade det som beslutits på sockenstämman, men under seklets lopp ökade de finska böndernas skriftlighet och politiska kompetens. Kyr-

koherden Anders Lizelius försökte för egen del lösa problemet genom att föra protokoll på finska i de ärenden som berörde en stor del av församlingsmedlemmarna.

Viinikkalas och Viitaniemis artikel hör till de bidrag som tydligast kopplar samman kyrkan, prästerskapet och samhället. Dessvärre är antologin i viss mån spretig. I vissa artiklar förblir kopplingen till det övergripande temat, i synnerhet den samhälleliga biten, en aning vag, även om antologins tre skickligt valda teman binder ihop bidragen. De enstaka fallstudierna kunde ha starkare sammanbundits till kyrkans och den framväxande statens allians. Med tanke på läsare som inte kan finska och som komplement till den engelskspråkiga allmänna sammanfattningen hade det också varit bra med abstrakt på engelska av alla artiklar var för sig. På det hela taget tillför artiklarna i antologin emellertid ny kunskap till forskningen om kyrkans och prästerskaps betydelse i det tidigmoderna samhället.